

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

પરબ

સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૬૦

વર્ષ : ૪

જૂન : ૨૦૧૦

અંક : ૧૨

: પરામર્શનસમિતિ :

ભગવતીકુમાર શર્મા
પ્રમુખ

ભોળાભાઈ પટેલ
વરિષ્ઠ કાર્યવાહકસમિતિ સભ્ય

પ્રફુલ્લ રાવલ
પ્રકાશનમંત્રી

: તંત્રી :

યોગેશ જોષી

: સહતંત્રી :

પ્રફુલ્લ રાવલ



ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ મ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ,
'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- વ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- વ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- વ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- વ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- વ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- વ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- વ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- વ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- વ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- વ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા ઠેચ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- વ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- વ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

ઇમેઇલ : parab@gsa.org

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

૨૬૫૮૭૮૪૭

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : પ્રફુલ્લ રાવલ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ s તંત્રી : યોગેશ જોષી s મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૬ & ૨૬૫૬૪૨૭૯

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	અનુવાદનો વ્યવહાર દ્વિમાર્ગી બનવો જોઈએ • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
કવિતા	બદલાય - બદલાતું રહે • રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 6, પરંતુ... • રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 6, જોયું... • રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 7, સ્મરણ... • રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 7, બહાર-અંદર • રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 7, શીખ • રામચન્દ્ર પટેલ 8, - તો જાણું • રામચન્દ્ર પટેલ 8, પરી • દેવેન્દ્ર દવે 8, ગજબની પલાંટી... • મનોજ જોશી 'મન' 8, સ્નેહનું બળ • વિષ્ણુ પટેલ 9, આ નદી • મંગળ રાઠોડ 9, મારે બધાંની સાથે ખુલાસા... • ઈન્દુ પુવાર 10, બે તાન્કા • પરાગ ત્રિવેદી 11
વાર્તા	ગંગા નાહ્યાનું પુણ્ય • પ્રવીણસિંહ ચાવડા 12
લઘુકથા	મૂડી • જય ગજજર 19
પદનાટક	મહાપ્રસ્થાન • યજ્ઞેશ દવે 20
નિબંધ	કૂવો • કિશોરસિંહ સોલંકી 31
આસ્વાદ	પાંચ પે'ગમાં દરિયાસવનું કાવ્યરસપાન ! • રાધેશ્યામ શર્મા 37, નવતર ગઝલની મુદા અંકિત કરતી રચના • ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા 41
ભારતીય સાહિત્ય	તું તો અગ્નિશિખા • મીરાં તારળેકર, અનુ. કાજલ ઓઝા વૈદ્ય 45
અભ્યાસ	કવિ કલાપીના જીવન-કવનની સર્વાંગ છબી રાજવી કવિ કલાપી • ગંભીરસિંહ ગોહિલ 47
વક્તવ્ય	કવિતા અને દર્શન • ભોળાભાઈ પટેલ 54, ગુજરાતી સંતસાહિત્ય : મૂળ અને કુળ • નરોત્તમ પલાણ 69
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	વર્ષ ૨૦૦૬ની ગુજરાતી કવિતાનો ચહેરો • સિલાસ પટેલિયા 73, સઘન અભ્યાસનો પ્રસાદ : 'ગિરનાર' • ભારતી રાણે 76
પત્રસેતુ	ભોળાભાઈ પટેલ, નરેન્દ્રસિંહ વી. રાઠોડ 79
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 81
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 85
આ અંકના લેખકો	89
આવરણ	સાબરમતી મધ્યસ્થ જેલના કેદીઓ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

અનુવાદનો વ્યવહાર દ્વિમાર્ગી બનવો જોઈએ

ગંગાળી નવલકથાકાર શરદબાબુ અને મરાઠી નવલકથાકાર વિ. સ. ખાંડેકરની લોકપ્રિયતા પરમ સીમાએ હતી ત્યારે તેઓની બધી નવલકથાઓ ગુજરાતીમાં અનુવાદ પામી હતી અને તે એટલે સુધી કે 'શરદબાબુ અને ખાંડેકર ગુજરાતના સૌથી વધુ લોકપ્રિય નવલકથાકારો છે' તેવી રમૂજમિશ્રિત લોકોક્તિ પ્રચલિત થઈ હતી.

બીજી ભાષાની કૃતિઓને ગુજરાતીમાં ઉતારવા બાબત ગુજરાતે પ્રશ્ન ઔદાર્ય દાખવ્યું છે. ભારતીય ઉપરાંત વિદેશી ભાષાઓની ગણનાપાત્ર કૃતિઓ પણ ગુજરાતીમાં મોટી સંખ્યામાં અનૂદિત થઈ છે. નગીનદાસ પારેખ, રમણલાલ સોની, જયંતી દલાલ, ભોગીલાલ ગાંધી, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, ડૉ. સુરેશ દલાલ વગેરે આપણા સંનિષ્ઠ અનુવાદકો પણ રહ્યા છે. ગોપાળરાવ વિદ્યાંસની અનુવાદ-સેવાને પણ કેમ ભૂલી શકાય ? ટોલ્ક્ટોયની મહાનવલ 'વોર એન્ડ પીસ'ના ગુજરાતી અનુવાદનું જયંતી દલાલનું કામ એક યજ્ઞકાર્યથી લગીરેય ઊતરતું ન લેખાય.

પરંતુ અનુવાદનો આ વ્યવહાર કેટલેક અંશે એકમાર્ગી રહ્યો છે તેનો કંઈક વસવસો પણ આપણા મનમાં હોય જ. ઉત્તમ ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓ પણ જે પ્રમાણમાં અન્ય ભાષાઓમાં પહોંચવી જોઈએ તે પ્રમાણમાં નથી પહોંચી શકી એ એક વાસ્તવિકતા છે. એનાથી પરભાષી વાચકો ગુજરાતી સાહિત્યથી વંચિત રહ્યા તે તો ખરું જ, પણ તે સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય જે માત્રામાં રાષ્ટ્રીય ફલક પર મુકાવું જોઈએ તેમાં ન્યૂનતા વર્તાય છે. એવા પ્રયત્નો નથી થયા એમ ન કહી શકાય. નહીંતર મુનશીની નવલકથાઓથી માંડીને રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાઓ સુધીની ગુજરાતી કૃતિઓએ પરભાષાનો પ્રકાશ ન જોયો હોત, પણ આ પ્રવૃત્તિમાં વેગ આણવાની તીવ્ર આવશ્યકતા છે જ. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી, 'ભારતીય જ્ઞાનપીઠ', 'નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ' જેવી રાષ્ટ્ર કક્ષાની સાહિત્યસંસ્થાઓ દ્વારા આ દિશામાં ધીમું પણ કેટલુંક કામ થયું છે અને થાય છે, જેથી કેટલીક ગુજરાતી કૃતિઓ હિન્દી, અંગ્રેજી ભાષામાં ઉપલબ્ધ છે. 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ની અનુવાદપ્રવૃત્તિ પણ વિસ્તરતી જાય છે. પ્રદીપ ખાંડવાલાએ ઉત્કટ સાહિત્યકારોએ ચૂંટેલાં ગુજરાતી કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદો પ્રગટ કર્યા છે. તેમણે અનુવાદ પ્રવૃત્તિ માટે 'સાહિત્ય પરિષદ'ને મોટું દાન પણ આપ્યું છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓને બીજી ભાષાઓમાં પહોંચાડવાના સ્તુત્ય પ્રયત્નો વ્યક્તિગત સ્તરે અને એકાદ પ્રકાશનગૃહ તરફથી થયા છે. સુરતની પ્રકાશનસંસ્થા 'સાહિત્ય સંગમ'ના સંચાલક નાનુભાઈ નાયકે મિશનની ભાવનાથી પાંચ ગુજરાતી પુસ્તકોના હિન્દી, અંગ્રેજી અને મરાઠીમાં અનુવાદ કરાવીને તેના પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે.

વ્યક્તિગત પ્રયત્નોની વાત કરું તો મુંબઈના નવલકથાકાર દિનકર જોશીનું નામ અને કામ સ્મરણે ચઢે છે. સંપર્કોના નેટવર્ક અને કૃતિઓના સત્ત્વ વડે એમનાં પોતાનાં પુસ્તકો ઠીકઠીક સંખ્યામાં બીજી ભાષાઓમાં પહોંચ્યાં જ છે. તેમની બહુચર્ચિત નવલકથાનો

તાજેતરમાં જર્મન ભાષામાં અનુવાદ પ્રગટ થયો છે. આ ઉપરાંત એમણે ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકોના બીજી ભાષાઓમાં અનુવાદો કરાવી તેને ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવાનું કામ હાથ ધર્યું છે. શ્રેષ્ઠીઓ અને ધર્મપુરુષોના સહયોગથી આ સ્તુત્ય કામ વેગપૂર્વક આગળ વધી રહ્યું છે. આ ઉપરાંત પંડિત સાતવળેકરજી સંપાદિત 'મહાભારત'નો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતના સંસ્કૃત જ્ઞાનીઓ પાસે કરાવીને તેના દળદાર ગ્રંથો હાલમાં પ્રકાશિત કર્યા છે.

સદ્ભાગ્યે યુનિવર્સિટી-શિક્ષણના પ્રસારને કારણે હવે ગુજરાત-મુંબઈમાં બહુભાષાવિદો કેટલાક પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ભગિની ભાષાઓ ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં ઉત્તમ ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓને પહોંચાડવાનું કામ હવે પહેલાં જેટલું મુશ્કેલ ન ગણાવું જોઈએ. આવશ્યકતા છે અનુવાદકો, સાહિત્યશિક્ષણની સંસ્થાઓ, પ્રકાશનગૃહો વગેરેની વિશેષ સક્રિયતાની. બને તો અનુવાદના એકમાર્ગી વ્યવહારમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યને ઉગારી શકાય.

ભગવતીકુમાર શર્મા

પ્રકીર્ણ

(૧૦૨) **વિદ્યાનાં વિત-સંવિત** : ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૨૮૬, રૂ. ૧૮૫/- (૧૦૨/એ) **શિક્ષણ અને સાહિત્યનો સમન્વય** : સંપા. ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૪૬૪, રૂ. ૩૦૦/- (૧૦૩) **સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર-૧૪** : રાધેશ્યામ શર્મા, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૩૮૨, રૂ. ૩૦૦/- (૧૦૩/એ) **પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ** : ફાધર વર્ગીસ પોલ, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૩૬, રૂ. ૭૦/-.

આત્મકથા

(૧૦૪) **સૂરત મુજ ઘાયલ ભૂમિ** : ભગવતીકુમાર શર્મા, ૨૦૦૯, સાહિત્યસંગમ, સૂરત, પૃ. ૩૬૮, રૂ. ૫૦૦/-.

નાટક

(૧૦૫) **માણસાઈના દીવા** : ઝવેરચંદ મેઘાણી, નાટ્યરૂપાંતર : ભરત યાજ્ઞિક, ૨૦૦૯, પ્રવીણ પબ્લિકેશન, રાજકોટ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૭૫/- (૧૦૬) **સંવેદનાનું સપ્તક** : લવકુમાર મ. દેસાઈ, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૨૦, રૂ. ૧૩૦/- (૧૦૭) **ભાત ભાતકે લોગ** : જયંતિ ડી. શાહ, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૨૬૫, રૂ. ૧૩૫/- (૧૦૭/એ) **મા છિન્ન મસ્તા** : ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ, ૨૦૦૯, સાહિત્યસભા, હિંમતનગર, પૃ. ૬+૪૯

કવિતા

બદલાય - બદલાતું રહે | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

બહાર - ભીતરનું ચલણ બદલાય - બદલાતું રહે,
રોજ ઊઠીને શરણ બદલાય - બદલાતું રહે.

સૌ ચહે છે ક્યાંક જંપી સ્થિર થૈ જાવા અહીં,
ને જીવન પ્રત્યેક ક્ષણ બદલાય - બદલાતું રહે.

થાય છે ઘરઘરમાં સુખદુઃખની જરા વધઘટ અને,
વિશ્વનું વાતાવરણ બદલાય - બદલાતું રહે.

બેઉ જણ છે એ જ એના એ જ સંબંધો છતાં,
બેઉના મનનું વલણ બદલાય - બદલાતું રહે.

કૈંકની ત્યાં બાદબાકી કૈંક ઉમેરાય ત્યાં,
હરવખત સૌનું સ્મરણ બદલાય - બદલાતું રહે.

પિંજરાનું ને એ જંગલનું જીવન કેવો ફરક ?
હરપળે ભોળું હરણ બદલાય - બદલાતું રહે.

ક્યાંયથી દરિયાને બદલાવું જરી પોસાય ના,
એક નાનકડું ઝરણ બદલાય - બદલાતું રહે.

પરંતુ... | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

બચપણથી તે આજ લગી કૈં કેટકેટલા મળ્યા પરંતુ...
એકબીજાના શબ્દ-મૌનને અક્ષરશઃ કૈં કળ્યા પરંતુ...

દૂધ અને સાકરની માફક એકબીજામાં ભળ્યા પરંતુ...
અને દેહનું કરી કોડિયું કૈંક રાત ઝળહળ્યા પરંતુ...

આશા જેવું સપના જેવું સાવ અચાનક ફળ્યા પરંતુ...
પ્રચંડ ધોધ સમું ધસમસતા દસે દિશા ખળભળ્યા પરંતુ...

કદી એક ટીપાની ખાતર રણ જેવું ટળવળ્યા પરંતુ...
કદીક તળિયાં તોડીને પાતાળેથી ખળભળ્યા પરંતુ...

સઘળું નક્કર છતાંય પોલું બધી હકીકત સપના જેવી,
હીરાની માફક ઘોઘે જઈ પાછા અંતે વળ્યા પરંતુ...



જોયું.... | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

સાવ બેફિકર હસતું-રમતું બચપણ જોયું,
બળ્યું-ઝળ્યું ને ઠોકર ખાતું ઘડપણ જોયું.

બદલાતા ચહેરા બદલાતું મન પણ જોયું,
મૌન રહી વરસોથી જોતું દર્પણ જોયું.

કેટકેટલા પ્રસંગ સુખદુઃખના આંખોમાં,
ઊભરાતું - સૂનું થઈ જાતું આંગણ જોયું.

સાત જનમનું લાગ્યું 'તું નિસ્વાર્થ ભરેલું,
એક ઝાટકે એ જ તૂટતું સગપણ જોયું.

બહાર દીધા ઉપદેશ ભલભલી ગૂંચ ઉકેલી,
ઘરમાં મૂંઝાઈને મરતું ડહાપણ જોયું.

હતો આંખની સાથે મનને સંબંધ ક્યારે,
બંધ આંખથી બમણું-તમણું-કેં પણ જોયું.

સ્મરણ... | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

....ને પરોઢે પંખીઓ - આકાશ ને વાદળ સ્મરણ,
સ્નાન કરતાં જળ અડે ત્યાં દેહમાં ખળખળ સ્મરણ.

અર્ધ આપું સૂર્યને એ જળ અને એ પળ સ્મરણ,
કેટલા સંદર્ભ તાજા આપતું ઝાકળ સ્મરણ.

મંત્ર-પૂજા-ફૂલ-દીવો-ધૂપ-ચંદન ગોખમાં,
બહાર-ભીતર આરતીની જ્યોત ને ઝળહળ સ્મરણ.

ક્યાંક થઈ મધ્યાહ્નવેળા સાંજ વેળા ક્યાં હશું ?
થાય, ક્યાં ક્યાં કઈ દિશામાં લઈ ગયા અંજળ સ્મરણ.

ને પછી સંધ્યા પછી ઝાલર જ્યાં રણઝણતી શમે,
આભના ગરબે ટમકતાં જોઈ કેં હરપળ સ્મરણ.

આ જમે છે - આ સુએ છે - ને ઊઠે છે કોણ આ ?
હોઈ છું મિસ્કીન ક્યાં હું હોય છે કેવળ સ્મરણ.

બહાર-અંદર |

રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

એક પળમાં બધું જ દેખાડે,

એક પળમાં બધું જ સંતાડે,

પારકું કોઈ નથી, મન પોતે,

બહાર-અંદર સદાય રંજાડે.

હોઈ ચવું એટલું નથી અઘરું,

શોભવું - ટકવું ખૂબ અઘરું છે,

મહેલ ઊંચા ઘણાયના જોયા,

હોય જેનું ગયું જીવન ખાડે.

પ્રેમને તો હતું વિકસવાનું,

ગોણ છે ધર્મ મુખ્ય છે શ્રદ્ધા,

એક સગપણ છે વેલ જેવું આ,

વૃક્ષ પર કે પછી ચઢે વાડે.

ક્યાંક મા-બાપ ક્યાંક એ જીવ્યા,

ગાઢ અંધારમાં પરમતેજે,

આ જગતને કર્યું સહજ ઝળહળ,

કેંક વણકર-કસાઈ-ભરવાડે.

કેંકને માર્ગ ઠેઠનો ચીંધ્યો,

કેંકને ઘર અને જીવન આપ્યાં,

એ જ મિસ્કીન રઝળતો જીવ્યો,

એક ખોલીમાં એય તે ભાડે.

શીખ | રામચન્દ્ર પટેલ

ને ઊપડ્યો ચણ લઈ, વળી ભાથું ધાનનું
કોઈ ન આવતું-જતું સૂમસામ રસ્તો -

એમાં ફરે તિમિર એકલું આછું આછું...
ખૂલે ઉઘાડ, તડકો પકડી લઈને

નાખ્યા અનાજકણ : પંખગણો વધાવતાં
હંમેશ જેમ સુકરી કહી ભૂમ પાડું...

આવી નહીં નીકળું આગળ... ધાનમાદા
જોઈ : કૂખે ગલૂડિયાં ત્રણચાર ધાવે...

ને એ સ્વયં દૂધનું દેગડું !! મૌનમગ્ના.
કયો વિવેક ટુકડા કરી રોટલાના

મોંએ ધર્યા, મુખ પહોળું કરી ન દેખ્યું કે
બેચિત્ત ના શુનકી બની અન્ન ખાવા.

લાગ્યું ઘડી શીખ મને મળી જીવવા વિશે,
સાર્યું સવાયું તપ વાયુ-પ્રકાશનું દીસે.

- તો જાણું | રામચન્દ્ર પટેલ

વાદળ પર ઈશ્વર નામ લખ તો જાણું,
તડકા વડે રંગી લે નખ તો જાણું.

ચોફેર પથરાઈ પડી છે લીલોતરી
નીરખી લે માંડીને ચખ તો જાણું.

ગંદકી અને ધુમાડો બેઉ સહોદર
જરા અળગાં રાખી પરખ તો જાણું.

આપું તાનપૂરો ને દઉં ચિત્તોડગઢ
મીરાંની જેમ પી લે વખ તો જાણું

ધૂળ, ધરો-ફૂલ, પશુપંખી ને પહાણો,
બાંધે જો જીવ સાથ ઓળખ તો જાણું

ધરા પર કેટલું બધું વરસે ચોમાસું
અંકુર ફૂટે એટલું ફૂટે દખ તો જાણું.

પરી | દેવેન્દ્ર દવે

પ્રવેશી લ્હેરી શી ! રહી નીરખી : એકાગ્ર મનથી
પરોવાયેલો હું ગડમથલમાં કાવ્ય રચવા !

છવાયેલી શાંતિ સ્મલિત થઈ એનાં કથનથી :
“ચલો, દાદા ! આપો કલમ મુજને કાંક લખવા !”

દઉં હું જ્યાં બીજી કલમ... હડસેલી કર કહે :
“તમારી ઘો કાળી !” કણમણત દેતો, જનમથી

પડે વાંકું જેને રડમસ મુખે કાગળ ચહે !
ધર્યો જ્યાં પાસેનો લઘુક ટુકડો, ત્યાં જ ઊછળી :

“નહીં, કોરો મોટો !” ગણગણું : ‘કશુંયે નવ થશે -
રચાશે શેં કાવ્યો ?’ બડબડું : ‘બલા ક્યાં અહીં ટળી ?!

દગો એ તોફાની ગઈ વરતી : ‘ગુસ્સો અવ થશે !’
“જુઓ, દાદા ! કેવો ઝડપથી ‘ક’ને મસ્ત લખિયો...”

નર્યા તાણ્યા લીટા (ધગશ ઢબુની !) રીસ વીસરી
લઉં તેડી, ચૂમું... વળગી પડતી પાગલ પરી !

ગજબની પલાંઠી... | મનોજ જોશી 'મન'

ગજબની પલાંઠી લગાવીને બેઠો !
વિચારોની વચ્ચે તું આવીને બેઠો !
ઘટાટોપ ઇચ્છાઓ ઘેરાણી અહીંયાં,
અહીં ક્યાં તું ધૂણી ધખાવીને બેઠો !
કદી બહાર નીકળી શક્યો ના ધુમાડો !
આ કેવી ચલમ તું ઝગાવીને બેઠો ?
તૂટ્યું તડ્ડ દઈને કશું ક્યાંક અંદર !
ભલે તું કહે ઘા ચુકાવીને બેઠો !
સમયસર તને ચેતવ્યો'તો છતાં તું,
ફરીથી કલમને ઉઠાવીને બેઠો !

સ્નેહનું બળ | વિષ્ણુ પટેલ

આ ચશ્માં, ને ડેન્ચર, ને ચહેરાના સળ જો !
નથી લાગતું વહી ગયાં ખૂબ જળ જો ?!
શરીરોને ઉંમર નથી છોડવાની;
પ્રિયે, પણ, આ કેવી ધબકતી છે પળ જો !
અહીં આવ, ને બેસ મારી સમીપે :
રચે સૂર્ય ત્યાં 'સાંજ' કહેવાતું છળ જો !
નથી ફેર એને તો પડવાનો કોઈ,
જુએ સાંધ્ય સૂરજમાં તું પકવ ફળ જો.
સ્વજન સાદ દેતું ક્ષિતિજેથી કોઈ,
કરી સ્નેહનું નેજવું ને એ સ્થળ જો !
કરી દે સખી આજ સૂરજનો 'થપ્પો' :
અને કાલ તારા આ થપ્પાનું ફળ જો !
ઉચાટો ખૂણે હાંફતા થાકી-હારી !
પ્રિયે આપણા સ્નેહનું જો, તું બળ જો !

આ નદી | મંગળ રાઠોડ

એક
આખોય તાકો
કોઈએ ફેલાવી દીધો હોય
મારી આગળ
એમ હરરોજ વહી જાય છે આ નદી.
એક આખોય તાકો !
એ મારા શરીરની
લંબાઈ કરતાં વધારે છે
અને મારી તરસ કરતાં
ટૂંકો છે.
એ કેમ કરીને તને સમજાવું ?
કે અહીંથી મૂક કાપ
ને આટલો ટુકડો મને આપ.
એમ એક આખોય તાકો
કોઈએ ફેલાવી દીધો હશે
મારી આગળ
એમ આ નદી
વહી જાય છે હરરોજ
મારી આગળ.
તેના વળાંકો પર રેશમી હું ઊભો છું
ને જોયા કરું છું.
એ મારી આંખોનો વિષય બની શકે છે
પણ નથી બની શકતી
એ મારા સ્પર્શનો વિષય.
એ હું તને
કેમ કરીને સમજાવું ?
આપણી વચ્ચે અહર્નિશ
વહ્યા કરે છે એક નદી...!
હરરોજ, હરક્ષણે
તરસ્યા કરે છે માણસ.
કેમ કરીને ઓળંગું એ જળરેખા ?
હું તેના કમનીય વળાંકો પર ઊભો છું
ને જોયા કરું છું
કે હર ક્ષણે ખોયા કરું છું આ નદી ?

મારે બધાંની સાથે ખુલાસા કરવા પડે એવા
સમયના - ફિનોમિનાને ગિલ્લી-દંડાની રમતમાં
પરિવર્તિત કરી રહ્યો છું, વકટ, રૅટ, મૂઠ, નાર...
આ શબ્દો માટીકોશમાં શોધ્યા કેમ જડતા નથી વારુ ?
માણસની ગરિમાનાં પાટિયાં હાથમાં પકડી ઊભા રહેલા
સમયને સંતરાની ચીરી આપો જેથી એને ડહાપણની દાઢ ફૂટે.

સ્વાદથી તરબતર, ડેસ્ક્રિનેશન વગર વાતા પવનને
પરિક્રમાનો ચમત્કાર કરવાનું સૂજે ત્યાં સુધી તમે બધા
સ્થાપિત કરો ગિલ્લીને - દંડાને - રમતને - સંબંધને - હાથને
- હૈયાને ! ખુલાસા નામક વૃક્ષને ફાલવા ફૂલવા દો
ગાવા દો કોણ એ, કોણ એ એમ બોલે ! સાથે
ચાલનારા તમે બધા આરબનું ઊંટ થઈ ક્યાં ભાગી ગયા ?

સમયના - ફિનોમિનાએ, ગિલ્લી-દંડાએ, અડકો દડકો
દહીં દડુકોની રમત માંડી છે રાઈટ ? તમને લાગે કે
જોડાવું છે તો જોડાઈ જાવ નહીંતર, લીંબુડીનાં પાન
લીલાં કે પીળાં, નાનાં બાળકોની તારી મારી કીટ્ટા જેવું
આ બધા પર ભાષ્ય રચવાની પ્રેરણા મળસે તો ઠીક છે
નહીંતર દાવ કહો કે ભાત કહો માણસ છે ભઈ માણસ
સમજ્યા તમે બધા તુઘલખના તું ?
હું ખુલાસાને ભૂ કહું છું, ધેંટસ ઇટ !

બે તાંકા | પરાગ ત્રિવેદી

(૧)	(૨)
ધોમ ધખતો	જાદુગરજી
તાપ : વૃક્ષઘટમાં	મેઘરાજાએ કેવી
કોયલરાણી.	મચાવી ધૂમ -
નીતરતા પાનેથી	ક્ષણમાં જ કરતા
ટહુકા, ભીંજે પંથી.	ગિરિવરને ગુમ !

અમેરિકાએ ચંદ્ર ઉપર માણસ મોકલ્યો તે આખી દુનિયાએ માન્યું પણ અમારા
બળવંતકાકા એ વાત સાંભળીને ખૂબ કડવું હસ્યા. રેડિયો ઉપર સમાચાર સાંભળીને
એકબીજાને વધાઈ આપતા અને દોડીને ભેટતા માણસોને જોઈને એ દુખી થઈ ગયા. બીજે
દિવસે છાપામાં ફોટા આવ્યા ત્યારે એમણે એની તરફ જોવાનો પણ ઇનકાર કર્યો. ઋષિઓ
સદેહે બ્રહ્માંડમાં વિચરે તે સમજી શકાય, પણ મગતરું માણસ ? ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અન્ય
આકાશી પદાર્થો વિશેની એમની સમજ પુરાણો ઉપર આધારિત હતી. સવારસાંજ મોટેભાગે
એમની ઓસરીમાં એ બેઠેલા જોવા મળતા. પલાંડીનું આસન સિદ્ધ કર્યું હોય અને સામે
બાજઠ ઉપર દળદાર ગ્રંથ પડ્યો હોય.

એમનું ઘર શેરીની વચ્ચે એવી વ્યૂહાત્મક રીતે ગોઠવાયેલું હતું કે ઘેરઘેર ચાલતી
નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર નજર રાખવી હોય તો રહી શકે, પણ બળવંતકાકાની આંખો
એવા કામ માટે નહોતી. થોડું વાંચતા અને વધારે વખત આંખો બંધ કરીને બેસી રહેતા.
પુસ્તકો સિવાય આંખો બીજું કશું જોતી જ નહોતી એમ પણ કહી શકાય નહીં. દાખલા
તરીકે શેરીની વચ્ચે રમતાં બાળકો. અમે સંસ્કૃતના શ્લોકો હોઈએ એમ એ અમારી ઉપર
નજર ફેરવ્યા કરતા.

એમને મારી ઉપર વિશેષ હેતુ હતું એમ હું માનતો અને ક્યારેક બધાથી છૂટો પડીને
એમની પાસે જઈને ઊભો રહેતો. કાકા જ્યારે સૃષ્ટિના સર્જનનું ચિત્રાત્મક વર્ણન કરે ત્યારે
મોઈદંડાના અન્ય ખેલાડીઓ પણ ધૂળભર્યા હાથ ચઢી ઉપર લૂંછતા હાજર થઈ જતા.
મેરુપર્વત, ક્ષીરસાગર, શેષનાગ અને જળપ્રલય વિશેનું શિક્ષણ અમને બળવંતકાકા પાસેથી
મળેલું. નિશાળના શુક્ર પાઠ ક્યાં અને મગજના કોષોમાં વિસ્ફોટ કરતી એમની વાતો ક્યાં !
ઉઘતાંજાગતાં મારી ઉપર એની અસર રહેતી. આ લોક અને પરલોકની વચ્ચે વિનારોકટોક
આવ-જા કરતા નારદમુનિ અણધાર્યા કદાચ મારી શેરીમાં ઊતરી પડે - એવા વિચારે રમતાં
રમતાં હું આકાશ સામે જોઈ લેતો. કારણ વગર ગૃહત્યાગ કરી વનમાં જવાની અને તપ
કરવાની લાલચ પણ મને થતી.

ચંદ્રવિજયના બીજા દિવસે સ્કૂલેથી છૂટીને હું ઘર તરફ જઈ રહ્યો હતો ત્યારે એક
હાથ લાંબો થયો, 'આવો, આવો.'

હું જઈને ઓટલા પાસે ઊભો રહ્યો.

'આજે તો નિશાળમાં ખૂબ મજા આવી હશે.'

મેં કહ્યું, 'હોવે.'

'માસ્તરો બધા ભેગા થઈ વિજ્ઞાનના રાસડા લેતા હશે.'

'સૂર્યમંડળના નકશામાં, કાકા -'

'બધાંએ માન્યું એટલે તે પણ માન્યું ?'

બગલમાં દફતર દાબતાં મેં કહ્યું, ‘પણ કાકા, છાપામાં -’

‘છાપાવાળાઓને તો કોઈ ધંધો નથી. અને ફોટા આવ્યા તેથી શું થયું ? ફોટામાં હોય તે બધું સાચું ? આંખોને દેખાય તે હંમેશાં માની લેવાનું ?’

એમની જેમ હું પણ, અલબત્ત નાના કદનો, પુસ્તકિયો કીડો હતો. ફેર એટલો કે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ એમને માટે દિવ્ય આત્માઓ હતા જ્યારે હું તો પરીકથાઓની સાથે સાથે વિજ્ઞાનનાં વહેણ પણ વાંચતો. આમ, બે વિદ્યાનો વચ્ચે મતભેદ માટે અવકાશ હતો. તેમ છતાં, તે દિવસે એમના ચહેરા ઉપરનો વિષાદ જોઈને હું ચુપ રહ્યો. હું આટલો ડાહ્યો અને હોશિયાર, એમનો માનીતો, છતાં સામી ટોળીમાં ભળી ગયો એનું એમને દુઃખ હતું.

બીતાં બીતાં હું માત્ર આટલું બોલ્યો, ‘તો પછી -’

‘એ બધું તમારા વિજ્ઞાનનું તરકત.’

પરિણામે, બીજે જે હોય તે, અમેરિકાની સિદ્ધિ અમારી શેરી માટે ગૌણ બની ગઈ અને વિજ્ઞાનની પવનચક્કીની સામે કટાયેલી તલવાર લઈને ઝૂઝતો વિદ્યાન સહુના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની ગયો.

થોડા દુકાનદાર, ચાર-પાંચ કારકુનો અને મોટા ભાગના ખેડૂતો - એવી અમારી વસ્તી હતી. ઉપર વર્ણવ્યા એવા અપવાદરૂપ પ્રસંગોને બાદ કરતાં એ સહુ બળવંતકાકાને ખૂબ માન આપતા. વાચને એમને થોડી વિચિત્રતાઓની સાથે બીજી પણ એક ભેટ આપી હતી - સત્ય ઉપર અચળ શ્રદ્ધા. કૌટુંબિક વિવાદમાં કોઈ એમને લવાદ તરીકે તેડવા જાય તો એ રોકડું કહેતા - આતું, પણ રકાબી ચાથે પીશ નહીં અને મને સાચું લાગે તે કહીશ. તને પરવડતું હોય તો લઈ જા. તું તેડવા આવ્યો એટલે એવું ના માની લેતો, ભાઈ, કે હું તારે પાટલે બેસી જઈશ.

કટોકટીના એકાદ-બે પ્રસંગે મેં એમને આકાશ તરફ તર્જની કરીને ઘોષણા કરતા સાંભળ્યા હતા - સત્ય ! અસત્યની ગધ્ધીની તાકાત છે કે સત્યની સામે ઊભું રહી શકે ? સત્યમાં તો હજાર સૂર્યનું તેજ છે. આ શબ્દો સાંભળીને મારી આંખો અંજાઈ જતી અને મગજને વીંધીને વીજળીનો પ્રવાહ નીકળી ગયો હોય એવું લાગતું. એટલા તાદૃશ્ય વર્ણન પછી પણ સત્યના ભૌતિક સ્વરૂપનું દર્શન તો હું કરી શક્યો નહીં પરંતુ પૂંછડી દબાવીને ભાગતા, ડુંછાવાળા ઊબકા આવે એવી ગંધ છોડતા પ્રાણી તરીકે અસત્ય મને સ્પષ્ટ રીતે દેખાયું.

S

સુખાસનમાં બેસીને ગ્રંથના અક્ષરો વીણતા માણસનું દૃશ્ય શુષ્ક લાગે તો પ્રેક્ષકોનો કંટાળો દૂર કરવા માટે બારણું પછાડીને ક્યારેક પ્રભાકાકી ઓસરીમાં આવતાં અને હાથ લાંબા કરી, શરીરને ખૂબ ડોલાવી, હાસ્ય અને રુદનની વિવિધ છટાઓ બતાવી પાછાં ઘરમાં ચાલ્યાં જતાં. ઊંચી વિશાળ ઓસરી તે સ્ટેજ પ્રેક્ષકો શેરીની વચ્ચે હરતાફરતા. ખુરશીમાં બંધાઈ જવાની કે સમય બગાડવાની જરૂર નહીં. પોતપોતાને ઘેરથી પસંદગીનાં દૃશ્યો જોઈ લેવાની અને મહત્ત્વના સંવાદો સાંભળી લેવાની અનુકૂળતા.

પ્રૌઢ પુરુષ અને જુવાન પત્નીએ તો દેશી નાટકના ફારસની અમર જોડી. અમારાં

જૂનાં કાકીના મરણ પછી કાકા નવાંને લાવ્યા હતા. એકાદ-બે મર્યાદાઓની વાત કરતાં પહેલાં એ સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે રૂપની શોભા વધારે એવાં પ્રભાકાકીનાં વાણીવર્તન હતાં. સાજેમાંદે પડોશમાં કોઈને પણ ઘેર એ વગરબોલાવ્યે જઈને ઊભાં રહેતાં. નાનામોટાની મર્યાદા રાખતાં. મોટા ઘરનો મોભો, છતાં સાવ હળવાં અને સદાયે હસતાં. અમે રમતા હોઈએ ત્યાંથી નીકળે તો તાળી પાડીને ફૂદડીયે ફરી લે. બળવંતકાકા પ્રતિષ્ઠિત માણસ. એમને મળવા આવનારા પણ ઘણા. એવા પ્રસંગે સરભરામાં ઊણપ રહેતી નહીં. સમાનધર્મીઓ વચ્ચે મોડી રાત સુધી સત્સંગ ચાલે ત્યારે થોડા થોડા સમયે ચા-પાણી આવ્યા કરતાં.

સહધર્મચારિણીનું આ એક સ્વરૂપ હતું. બીજું બહુ ઓછી વાર, પણ જોવા મળતું ખરું. કાકા ઊંધું ઘાલીને વાંચતા હોય કે સૂક્ષ્મ રહસ્યોના આકારો ઉપસાવવા જમણા હાથની તર્જની વડે હવામાં લીટીઓ દોરતા હોય ત્યાં કાકી આવીને ઊભાં રહે અને કમરે બે હાથ ગોઠવી ચુપચાપ જોવા કરે. પછી અક્ષર પણ બોલ્યા વગર પગથી હડસેલો મારે અને વિષ્ણુપુરાણ કે શિવપુરાણ શેરીની વચ્ચે જઈને પડે.

ગ્રંથ ખસી જવાને કારણે રચાયેલા અવકાશ ઉપર આંખો માંડીને બળવંતકાકા બેસી રહેતા.

પછી મોં ઊંચું કરીને હળવેથી પૂછતા, ‘તમે આમ કેમ કરો છો ?’

‘આખો દા’ડો ઘેર ચોંટી રહ્યો છો માટે.’

‘તો ક્યાં જાઉં, શું કરું ?’

‘મલકમાં ફાવે ત્યાં જાઓ, કાંક કામ કરો, એ ના કરવું હોય તો બાવા થઈ જાઓ, પણ અહીંથી ટળો.’

ભાષામાં મર્યાદા રહેતી નહીં અને કાકા માટે ક્યારેક તુંકારો નીકળી જતો. જોનારાં સહુ શરમનાં માર્યાં ઘરમાં પેસી જતાં. ધીમે ધીમે ક્ષોભ ઓછો થયો તે બળવંતકાકાને કારણે. પત્નીના આવા વર્તનને એ હસી કાઢતા. એમને હસતા જોઈને પ્રેક્ષકો સમજ્યા કે બીજાં તત્ત્વો ગાળી નાખી દૃશ્યને શુદ્ધ ફારસ તરીકે પણ જોઈ શકાય.

S

થોડે દૂર સ્થાપવામાં આવેલી સ્ટેજની એક શાખામાં ભજવાતા નાટકને ફારસ ગણી હસી કાઢવાનું શક્ય નહોતું.

ત્યાં પડુંપડું થતા છાપરા નીચે સૂરજમા રહેતાં. પ્રભાકાકીના આગમન પછી નવો વહીવટ ગોઠવાયો એમાં એમને જુદાં કાઢી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી. ધીમેધીમે સંકોચાઈને સાંકડી થતી શેરીના ખૂણે આવેલા એ ઘર વિશે અને એના સંચાલન વિશે મને ખૂબ જિજ્ઞાસા રહેતી. તૂટી ખાટલીમાં પડી રહેતી અને ધૂજતા હાથે રોટલા કૂટતી ઝેંશી વર્ષની ડોશીનો વિચાર મેરુપર્વત અને ક્ષીરસાગરમાંથી ચિત્તને ચલિત કરી દે તેવો હતો. એ ઘર તરફ જોવાનો બળવંતકાકાને પ્રતિબંધ હતો પણ પ્રભાકાકીએ પોતાને માટે એવાં બંધન સ્વીકાર્યાં નહોતાં. અઠવાડિયે - પંદર દિવસે એ ત્યાં પહોંચી જતાં અને નિરાંતે, મનમાં આવી એવી ગાળો સાસુને સંભળાવીને પાછાં આવતાં.

મારી વિચિત્રતાઓ એવી નહોતી. પુત્રના જ્ઞાનમાં હતો એટલો જ રસ મને વૃદ્ધાની

એકલતામાં હતો તેથી એ ઘેર પણ ક્યારેક જઈ ચડતો. મારી આવી નીતિને કારણે ટીકાકારો મને અડુકિયો-દડુકિયો કહેતા. દસકાઓથી બંધ પડી રહેલા એ ખંડેરને માજી ખૂબ ચોખ્ખું રાખતાં. આંખે ઝાંખું દેખાય, છતાં જ્યારે જોઈ ત્યારે ઝાપટતાં હોય કે લીંપણ ઉપર સાવરણીનું ઠૂંઠું ઘસતાં હોય. મારે બીજું કોઈ કામ નહીં તેથી એમની તૂટેલી ઢોઈણી ઉપર બેઠો બેઠો ડાફરિયાં મારતો અને ગણતો – પિત્તળની એક થાળી, તાંબાની ગાગર અને એલ્યુમિનિયમની ગોબાવાળી બે તપેલીઓ : આટલાં વાસણ ધાતુનાં અને બાકીનાં માટીનાં. વીજળીનું દોરડું એ ખૂણા સુધી પહોંચ્યું નહોતું તેથી કાચના ખડિયામાં દોરીનો કકડો ગોઠવી પ્રકાશ મેળવવાની જુગતી રચવામાં આવી હતી.

આ સિવાય પણ એ ઘેર મને બીજું ઘણું જોવા મળતું. એક દિશા બંધ થઈ તો બીજી અનેક દિશાઓમાંથી સરવાણીઓ વહેતી આવતી. પુરુષો ભલે બળવંતકાકાની જેમ બીતા હોય, શેરીની અમુક સ્ત્રીઓ કોઈની સાડાબારી રાખે એવી નહોતી. ગરબો લીધો હોય એમ બેડાના ભાર નીચે ડોલતી કોઈ પનિહારી સવારે સવારે સૂરજમાના આંગણામાં જઈને ટકુકો કરતી – ચા પીધો, માડી ! હાથ નવરા હોય તો જરીક લાવજો તમારું માટલું. દિવાળી ઢૂકડી આવે અને ઘેરઘેર તૈયારી ચાલતી હોય ત્યારે કોઈ છોડીને એની મા મોકલતી – આટલાં છાણમાટી વધ્યાં છે તે જા, સૂરજમાના ઘેર લીંપણ કરી આવ. બાર મહિને મણ ઘઉં અને મરચું-હળદર એવું સીધું બાંધેલા ધોરણે પુત્ર તરફથી મળતું હશે, પણ તેથી કંઈ ચાલે ? ડોશીને તો દાંતે ઘસવા છીંકણી જોઈએ. વાંધો નહીં, એની ચિંતા કરનારાં પણ હતાં. કોઈ નિશાળિયો ચકીના ખિસ્સામાં સંતાડીને છીંકણીનો પડો મૂકી આવતો – મારી બા કે', જા, આવી આવ.

છોકરું રમતુંરમતું ઘરમાં આવ્યું. એને કાંક આપવું જોઈએ એમ માનીને સૂરજમા મને થોડો ગોળ આપતાં. ખાઓ બેટા. કાળો લૂગદી જેવો ગોળ હું ચોકલેટની જેમ ચગળતો. માટલું પાણી આપવા કોઈ આવે કે નાનુંમોટું ટાંપું કરી જાય, પણ કામ વગર જઈને બેસનારું મારા જેવું બીજું કોણ નવરું હોય ? મને જોઈને ડોશી ખૂબ હરખાતાં. પુત્ર અને પુત્રવધૂના જાસૂસ તરીકે એ મને નહીં જોતાં હોય ! વહાલમાં બહુવચન નીકળે. તમારાથી નીચે નોં બેસાય. ઢોઈણી ઉપર બેસો, ભઈ. છોકરાનું મોઢું ગળ્યું કરાવ્યું; હવે એને રમવા શું આપવું ? કાંક કરું, કાંક કરું એમ થાય. તેવા સમયે તાંબાની ગાગર નીકળતી. એના સાંકડા મોઢામાં હાથ નાખીને સૂરજમા કંઈકંઈ કાઢતાં – લાલકાળા દોરાઓનાં ગૂંચળાં, તૂટેલાં બટન, ચણોટીઓ, લાખની બંગડીઓના કકડા, કશાકનાં બી, માદળિયાં, હરણનું શીંગડું –

ઘર વચ્ચે જાદુની આવી ઢગલી કરી સૂરજમા મને કહેતાં – તમારે જોઈતું હોય તે લઈ જાઓ, ભઈ. રમજો.

અને વાતો, સિત્તેર વર્ષ પહેલાંના એમના બાળપણની વાતો. અમારું ગોંમ તો ભઈ મુંબઈનું બચ્યું. શેઠિયા દરિયાપાર વસેલા એમની કેવીકેવી હવેલીઓ ! જોરાવર પિતા અને બળિયા કાકાઓ. એક કાકાની પ્રવૃત્તિઓ કેવી હશે તે સ્પષ્ટ નહીં થયેલું પણ એ પોલીસની ગોળીથી લીંધાઈને મરેલા. અજવાળી રાતોમાં ગોઠણોની સાથે ગવાયેલાં ગાણાં. બીક લાગે એવા ધૂજતા સ્વરે ડોશી એ ગાણાં ગાતાં. સમાપન અનિવાર્ય રીતે યુદ્ધથી થતું – ગાયકવાડ કેવો ફોજ લઈને આવ્યો, તોપો ક્યાં ગોઠવી અને ગામને કેવી રીતે કૂટી બાળ્યું. એટલા

મોટા વિનાશનો સાર બે જ શબ્દોમાં – કૂટી બાળ્યું !

મને થતું – ઘાઘરીપોલકું પહેરેલી આ છોકરી વેરણછેરણ લાશોની વચ્ચે ઊભીઊભી રહે છે, એને હાથ ઝાલીને ખેંચી લઉં –

પિયરથી કદાચ ઓછું, સૂરજમાને સાસરીનું ગૌરવ પણ હતું. મૃત સસરા અને જેઠની વાત કરતાં ડોશી સાલ્લાનો ફાટેલો છેડો ખેંચીને કપાળ ઢાંકતાં. નોકરોની ફોજ હતી. સસરા જીરું-વરિયાળી અને રૂનો વેપાર કરતા. બજારમાં અડધોઅડધ દુકાનો અને વખારોની માલિકી એમની હતી. નાની ઉંમરે વિધવા થયાં હતાં, પતિની સ્મૃતિઓ હશે જ, પણ જીવનનો એ પવિત્ર ખંડ ક્યારેય ઉઘાડવામાં આવતો નહીં.

રઘો પુત્ર. એથી વધારે વાતો થતી નહીં. કોઈ વાર નામ લીધા વગર માત્ર આટલું કહેતાં – મોટા ગનાની છે. આખા મલકની ચોપડીઓ વાંચી દે.

ફરિયાદ ગણો તો આટલી.

અર્કિયન ડોશીના ઘરનું આંગણું ક્યારેક સંગીતથી છલકાઈ જતું. કોઈ આંધળો ગાયક કે ભરથરી આખા ગામમાં ભટકીને છેવટે બપોરના તડકામાં એ ઘરનાં નેવાં નીચે જઈને બેસતો. ડોશીને એક મૂંઝવણ – મારા ઘરમાં તો કશું નથી. તને શું આપું, ભઈ ? પણ એક કામ કર; થોડી વાર બેસ. તને એક રોટલો ઘડી દઉં. ક્યાંકથી સાયણું માગી લાવીશ. અંદર રોટલા ઘડાય છે, બપોરની સ્તબ્ધતામાં યાચક એના રાવણહથ્થાને રમાડતો બેઠો છે. એ સ્વરૂપમાં સૂરજમાના આંગણે ન જોયા હોત તો ભરથરી મારા મનમાં આટલા ન વસ્યા હોત. એને ભિખારી તરીકે સ્વીકારવાનું અઘરું હતું. એકલો એકલો વાઘ ઉપર હળવો હાથ ફેરવે અને ગાય – કાયા ને કાચની પૂતળી, વણજારા ! મોટેથી ગાવાની જરૂર નહોતી કારણ કે કોઈને રીઝવવાનું નહોતું. એનો ટેક તો ઊકલી ગયો હતો. તેથી, તે માત્ર પોતાને માટે જ ગાતો હોય એવું લાગતું. રૂપાળો જુવાન, માગેલા પણ ધોઈને સ્વચ્છ રાખેલાં ધોતિયું અને પહેરણ, ખભે ખેસ, માથે સફાઈદાર ભગવો સાફો, પાતળી મૂછ, એવી જ પાતળી પણ ભેજવાળી આંખો અને સ્વરમાં સો પેઢીઓથી ઝમીઝમીને એકઠું થયેલું આર્જવ.

માટીના છાલિયામાં રોટલો-કઢી ખાઈ, ચળું કરી ભરથરી ઊંચી ધારે પાણી પીએ ત્યારે મને ધરવ શબ્દનો અર્થ સમજાતો.

S

કોઈ પાણીનો ઘડો આપી જાય, કોઈ ગાળો ભાંડી આવે; એક બેઠુંબેઠું ચોપડી વાંચે અને બીજું તૂટેલી ખાટલીમાં હીંચતાં બાળપણનાં ગીતો ગાય – આ રમત લાંબું ચાલે તો કંટાળાજનક બની જાય. એમાં વિકાસ જરૂરી હતો અને તે સૂરજમાએ કરી બતાવ્યો. રોટલા ઘડતા અને સંજવારી ફેરવતા હાથ ધીમેધીમે મંદ પડી ગયા અને એક દિવસે ડોશીએ ખાટલો પકડ્યો.

આ માંદગીનો અર્થ સ્પષ્ટ હતો. ઠોકર વાગી, પડ્યાં અને ટપૂ જીવ નીકળી ગયો – એ રીતે અંત આવી શક્યો હોત, પણ એવું ન બન્યું. વિધાતાએ ડોશીને એક રમત કરવાની તક આપી. ડોશીએ મૃત્યુનો એક કોયડા તરીકે ઉપયોગ કર્યો – મેં પાસો ફેંક્યો; હવે જોઉં, સામેવાળાં કેવી ચાલ ચાલે છે ! પડોશીઓ સતર્ક બની બંને ઘર તરફ વારાફરતી જોવા લાગ્યાં. હવે શું થશે ? પેલાં લોકો શું કરશે ? બે-ત્રણ દિવસ પછી ડોશીના ઊંહકારા

વધ્યા. એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે ડોશીની ચતુરાઈ ચાલવાની નથી, પેલે ઘેરથી કોઈ એની ચાકરી માટે જવાનું નથી.

અને અમારી શેરીમાં નવી હવાનો સંચાર થયો. બોલવાનું ઓછું થઈ ગયું અને આંખો એકબીજાના ચહેરાને પ્રશ્નોથી તપાસવા લાગી. શેરીનો મધ્યયુગી આત્મા સળવળી રહ્યો હતો. એમાં, ચોથા દિવસે ભરબપોરે એક સ્ત્રી ફડાફડ કરતી નીકળી. પોતાના ઘરના બારણા બહાર ઊભી રહી એ મોટેથી બોલી – મને ફાંસીએ ચડાવવી હોય તો ચડાવી દેજો, પણ ડોશીને એકલી મરવા દેવાય નહીં. એણે જઈને માખીઓ ઉડાડી અને ચાંગળું પાણી હોત વચ્ચે રેડ્યું.

પછી તો કોઈ રાબ લઈને આવ્યું. કોઈએ લૂગડાં બદલાવ્યાં. ઘીનો દીવો કર્યો. સ્ત્રીઓ-એ એમનું સ્થાન સંભાળી લીધું. પછી રહ્યા પુરુષો. એમનામાં ગુસપુસ થઈ, ઇશારા થયા.

એક વડીલે કહ્યું, ગાડીભાડાના પૈસા હું આલું.

એક મોટિયાર હડફ દઈને ઊભો થયો, કે'તા હો તો હું ઊપડું.

બંડીના ખિસ્સામાં દસની નોટ પડી એ સાથે મોટિયારના પગમાં ગરમી આવી. રાતના અંધારામાં એ નીકળ્યો. ટ્રેન અને બસનો જમાનો આવી ગયો હતો પણ ગામની બહાર નીકળ્યા પછી કદાચ એને વિચાર આવ્યો હશે કે અમથું ગાડીભાડું શું કરવા બગાડવું, આટલામાં તો મારાં છોકરાંની દિવાળી થાય, તેથી અડવાણે પગે નદીનાળાં વટાવતો, કાંટા ભાગતો, અનિવાર્ય હશે ત્યાં મગરની પીઠ ઉપર ચડીને કે સિંહની સવારી કરીને એ ડુંગરોની પેલી તરફ પહોંચ્યો અને બીજી રાતે તો કમુક્કોઈને તેડીને પાછો આવી ગયો. સંતાતાં, શરીરને સંકોરતાં કમુક્કોઈ ખૂણાના ઘરમાં પેસી ગયાં અને પાંગથે બેસી માનાં સૂકાં હાડકાં ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં.

આ રીતે, શેરીનાં માણસો તો ખડે પગે હાજર હતાં જ પણ ચાકરી કરનારું ડોશીનું પોતાનું માણસ આવી ગયું. એંશી વર્ષની મા અને બાસઠ વર્ષની દીકરી. બંનેને નાની ઉંમરે રંડાપો આવેલો, બંને સુકાઈને ભંઠ થઈ ગયેલી, એકેના મોઢામાં દાંત નહીં અને છતાં, પછીના દિવસોમાં એ ઘરમાં જે બન્યું તેનું વર્ણન કરવા માટે બે શબ્દોનો ઉપયોગ તો કરવો જ પડે – ઉલ્લાસ અને હાસ્ય.

ખૂબ કૌતુકો થયાં. ચાકરી કરનાર આવી ગયું પછી ડોશી મરવાની ઉતાવળ શું કામ કરે ? એમના ગાલની કરચલીઓ છલકાઈ ગઈ. આ જોણું જોઈને સહુ દાંત કાઢવા લાગ્યાં – માદીકરી તો જુઓ ! મૂઈઓની વાતો જ ખૂટતી નથી અને લૂખી વાતોથી જ ચલાવી લેતાં હતાં એવું નહોતું. મંગળ પ્રસંગ હતો. સંગીત વગર ચાલે ? તેથી, મોડી રાતે ગામ જંપી જાય પછી એ ઘરમાંથી ગાણાં સંભળાતાં. સૂરજમા ગાય અને કમુક્કોઈ એમાં મંદ સૂર પુરાવે. અમારા પ્રદેશમાં ક્યારેય નહીં સંભળાયેલા એવા એ રાગ હતા. અડધા કરતાં વધારે શબ્દો અજાણ્યા હતા. પડોશીઓ એ સાંભળતાં સાંભળતાં ઊંઘી જતાં.

આમ બધું થાળે પડી ગયું પણ એક નાનો પ્રશ્ન રહ્યો. માને મળવા સામે હતો તેવો જ પ્રતિબંધ પરદેશથી આવેલી વિધવા બહેનને મળવા સામે પણ હોય જ, કારણ કે એ દુશ્મનની છાવણીમાં જઈને બેઠી હતી. મહાભારત સમયના જુનવાણી ઔદાર્યની અપેક્ષા આજે રાખવી એમાં નરી મૂર્ખાઈ છે –

અને છતાં,

અને છતાં મને થતું કે મુલાકાતો તો થતી જ હશે, એને કોઈ રોકી શકે નહીં. માત્ર જરીક કલ્પનાનો ઉપયોગ કરવો પડે.

મને દેખાતું :

મધરાત પછીનું અંધારું છે. એમાં એક માણસ એના ઓટલા ઉપર બેઠો છે. સામે, રસ્તાની બીજી બાજુ પાતળી સળી જેવી એક સ્ત્રી ઊભી છે. વૈધવ્યનો રાતો કસુંબી સાલ્લો એણે ખેંચીને શરીરે માથે દાબ્યો છે. એક છેડો દાંતની વચ્ચે છે. બે બાજુ ઊંચે હાથ પ્રસારી, સામેના માણસ તરફ હવા મારફતે કંઈક મોકલતી, એ હોઠ ફફડાવે છે – ભઈ, તમારું શરીર હારું છે ને ?

પેલા પાસે તો સ્વગત બોલવા માટે પણ શબ્દો નથી. માત્ર છાતી આગળ હાથ જોડી એ ટટાર બેસી રહે છે.

S

કિશોરનું ધ્યાન રમતમાં ટકી ન શકે એવી સ્થિતિ હતી. મૃત્યુનો ઉત્સવ મંડાયો હતો, ડોશી પોતે જ પોતાને હાલરડાં સંભળાવતાં વિદાય લઈ રહ્યાં હતાં. સહુ પોતપોતાની જગ્યાએ પોતપોતાની રીતે સુખી હતું. દુઃખી થવા માટે કારણ નહોતું. તેમ છતાં, એના આંગણામાં હકથી બેસી રહેતા એક માણસનો વિચાર મને આવતો.

એક બપોરે, કોઈ જોતું નથી એની ખાતરી કરી હું બળવંતકાકાના ઓટલે જઈને ઊભો રહ્યો.

મેં કહ્યું, 'કાકા.'

'બોલો, ભાઈ.'

મેં કહ્યું, 'સૂરજમા.'

આંખો ઉઘાડ્યા વગર એમણે કહ્યું, 'હા, સૂરજમા.'

'અને કમુક્કોઈ.'

'હા, ભાઈ, કમુક્કોઈ.'

મેં બોલી નાખ્યું, 'જોઈએ માની ખૂબ ચાકરી કરી, કાકા.'

હું જઈને ઊભો રહ્યો ત્યારે એમણે હાથ માર ખભે મૂક્યો હતો. હવે એ હાથ ધીમેધીમે મારા વાંસે ફરવા લાગ્યો. શબ્દોથી આટલું જ બોલ્યા, 'જોઈને તો ગંગા નાહ્યાનું પુણ્ય મળશે, ભાઈ.'

સાંજ પડી હતી. અંધારું થયું હતું. શેરીનો વિશાળ ચોક ખાલી હતો. બળવંતકાકા આંખો બંધ કરીને બેઠા હતા. પુસ્તક સામે પડ્યું હતું. હમણાં હમણાં એમનું વાચન આ રીતે ચાલતું. હું એમની સામે જોઈ રહ્યો. પાપ-પુણ્યના નિયમો અને પેટાનિયમોની સમજ આજે નથી તો એ ઉંમરે ક્યાંથી હોય ? વળી ગંગાનાં પાણીના ગુણધર્મો વિશે હું કેટલું જાણું ? છતાં મને એટલો વિચાર આવ્યો કે એ પક્ષપાત તો નહીં જ કરે. કમુક્કોઈને એ ધન્ય ડૂબકીઓ ખવડાવશે પણ સાથેસાથે, કિનારાથી દૂર એકલા બેસી રહેતા માણસને એ સાવ કોરો તો નહીં જ રાખે.

r

મનજીત પંદર વર્ષથી શ્યામલાલ અને મનોરમાનો વિચાર સુ દ્રાઈવર હતો. પતિપત્ની કારમાં ઘણી અંગત વાતો કરતાં. એટલે ઘણુંબધું એ જાણતો હતો. પણ અહીંનું તહીં કરવાની એનામાં ટેવ નહોતી.

શ્યામલાલની એક બહુ અંગત વાત પણ એ જાણતો હતો. શ્યામલાલ અવારનવાર કોઠાની મુલાકાત લેતા. એક વાર શ્યામલાલ એ સ્ત્રીને એક ડોક્ટર પાસે લઈ ગયા હતા. એટલે કોઈ સ્ત્રી સાથે આડસંબંધ હોવાની એને ખાતરી થઈ હતી. મોટા લોકોનાં મોટાં રહસ્યો એમ માની આંખ આડા કાન કરતો. બેચાર વાર મનજીત સાથે એકલા દવાખાને જવાનું થતાં નિરુપમાનો પરિચય થયો. મનોરમા એ રહસ્ય જાણે તો ઘરમાં મહાભારત સર્જાવાની અને પોતાની કાયમી આવક જતી રહેવાની બીકને કારણે મનજીતને ચૂપ રહેવા દર મહિને એને બસો રૂપિયા આપવાનું નક્કી કર્યું.

એક વાર મનજીતે એના દીકરાના ઓપરેશન માટે શ્યામલાલ પાસે વીસ હજાર રૂપિયાની લોન માગી. શ્યામલાલે ગુસ્સે થઈને કહ્યું, “એટલી મોટી રકમ તું આ જન્મે તો પરત નહિ કરી શકે. સોરી, બેપાંચ હોય તો જુદી વાત.”

“શેઠજી, મારા દીકરાની કિડની ટ્રાન્સપ્લાન્ટ માટે ડોક્ટરને સાત દિવસમાં પૈસા ચૂકવવાના છે.”

“સોરી, હું તને મદદ નહિ કરી શકું.”

મનજીત ચિંતામાં વ્યગ્ર હતો. એને નિરુપમા યાદ આવતાં નિરુપમા પાસે જઈ આજીજી કરી.

“જો શ્યામલાલ સાથેના અમારા સંબંધની વાત તું કદી કોઈને ન કરે તો હું તને મદદ કરીશ. પણ માસિક ભથ્થું બંધ.”

“તમે મને મદદ કરતાં હો તો મને એ મંજૂર છે.” કહેતાં એને નમી પડ્યો.

“તારા ડોક્ટરનું નામ-સરનામું આપ. બે દિવસ પછી મને મળજે.”

મનજીતે સરનામું આપ્યું.

બીજે દિવસે નિરુપમા ડોક્ટરને મળવા ગઈ. એની ચાલાક આંખો ડોક્ટરના આંતર મનને પારખી ગઈ. એણે ડોક્ટરને એની જાળમાં ફસાવ્યા. દર મહિને મળવાનું વચન આપી મનજીતના દીકરાના ઓપરેશન માટે બાંધી લીધા.

બીજે દિવસે મનજીત મળવા આવ્યો ત્યારે કહ્યું, “તારું કામ પતી ગયું. આવતા સોમવારે ડોક્ટર ઓપરેશન કરશે.”

“તમે પૈસા આપી દેશો ને ?” મનજીતે ભોળાભાવે પૂછ્યું.

“એ તારે નહિ જોવાનું. તારું કામ પતી જશે. તારું વચન પાળજે.”

મનજીત નિરુપમાની વાત સમજી ગયો. એની એક મહત્ત્વની મૂડીનો વિચાર કરતો એના દીકરાની ખુશીમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

ધર્મ : કાળમાં વિલીન થયો છે કુરુક્ષેત્રનો રોદનધ્વનિ, યુધિષ્ઠિરના રાજ્યાભિષેકનો વિજયધ્વનિ.

કુરુક્ષેત્રનો નાશ જોઈ પોઢ્યા છે ભીષ્મ.

યોગમાં લીન થઈ વિદુરે યુધિષ્ઠિરમાં વિસર્જિત કર્યા છે પોતાના પ્રાણ;

અરણ્ય હુતાશનમાં ચિતાએ ચડ્યા છે ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને કુંતી,

વૃષ્ણિકુળનો થયો છે વિનાશ,

સાગરતટની કીડાસ્થલી બની યાદવોની મૃત્યુસ્થલી,

પ્રભાસક્ષેત્રમાં લીલા સંકેલી છે કૃષ્ણ,

બલરામ સમાયા છે શેષનાગમાં.

કાળને વશવર્તે છે વૃષ્ણિવંશ, ગાંધાર, પૌંડ્ર, અંધક, મગધ, ચેદિ કે કુરુક્ષેત્ર કીટ

હો વા કુંજર, કાળની સર્વને લાગે છે ઝાળ.

હસ્તિનાપુરના સિંહાસન પર આરૂઠ યુધિષ્ઠિરને નથી ચેન

છાતી પરની વિજય વરમાળ કોરી રહી છે છાતીમાં

સજ શુ આ શ્રીહીન સજ પર ?

કાળની ગતિ જાણી ધર્મમતિ યુધિષ્ઠિરે મહાપ્રસ્થાનનો કર્યો છે સંકલ્પ

અંતિમ પ્રયાણ

અંતિમ પ્રસ્થાન – નવા આરંભનું.

ગૃહાગ્નિ, યજ્ઞાગ્નિ સાથે કોધાગ્નિ, ઈર્ષાગ્નિ ઠારીને આવ્યા છે યુધિષ્ઠિર

ધારણ કરી વલ્કલ

ચાલી નીકળ્યા છે પંચતાપસો અને એક તાપસી

તપથી દીપ્ત તાપસો.

ધર્મમોક્ષની કોઈ આકાંક્ષા વગર પાછળ પાછળ ચાલી આવે છે એક શ્વાન

ક્યારનુંય ક્ષિતિજ પાર છોડ્યું છે હસ્તિનાપુર

દૂરસુદૂર દષ્ટિમાંથી વિલીન થયા છે જનપદો

સંભળાતા નથી માનવકુળના કેલિકોલાહલો, ધેનુઓના હંભારવો

ધીમે ધીમે હવે આછું થતું જાય છે અરણ્ય

દષ્ટિપથ પર દેખાતા નથી હવે દેવદ્રુમ દેવદાર

સંભળાતા નથી ઘાસના નાજુક શ્વાસ.

હવે તો બસ હિમ, હિમ જ હિમ – શાશ્વત હિમ.

છૂટ્યું છે બધું જ

નથી છૂટ્યું તો કેવળ કુરુક્ષેત્ર.

વિજય પછીય હંફાવતું
 પાંડવો અને પાંચાલી ભીતર રહેલું કુરુક્ષેત્ર – અફાટ રણક્ષેત્ર.
 (પદધ્વનિનો અવાજ)
 યુધિષ્ઠિર : ચાલ દ્રૌપદી ચાલ
 અમારી સાથે ભ્રમણ કરતાં જનેવને ગ્રામનગરે તારા દેહ પર નથી જો મેં કલાંતિ
 દૂર નથી હવે અંતિમ વિશ્રાંતિ
 ચાલ ઊઠ દ્રૌપદી, લાવ તારો હાથ
 દ્રૌપદી : ના, મહારાજ
 આ પથ પર તો પોતે જ કરવો રહ્યો પ્રવાસ
 રક્તના આવેગમાં ફલાંગી ગઈ હું અટવિ અને ભવાટવિ
 અંતિમ પથ પર હવે સંચિત થઈ છે કલાંતિ
 યુધિષ્ઠિર : ‘મહારાજ’ કહી ઉપહાસ ન કરો દ્રૌપદી
 સુવર્ણસિંહાસન, રાજદંડ, રાજમુકુટ અને રાજ્ય સાથે છોડ્યું છે બધું જ
 સહસ્રા કોઈ બોધનક્ષણે ખરી ગયું છે એ સંબોધન
 હવે હું ન આર્યપુત્ર, કે તું આર્યા કે ભાર્યા
 આપણે સહુ તો મુક્તિપથના પ્રવાસી
 દ્રૌપદી : નહીં ચાલી શકાય હવે. સુખેથી સિંધાવો સહુ.
 (ધરણી પર ઢળી પડતી દ્રૌપદી)
 ભીમ : ધર્માત્મા ! આ મોક્ષમાર્ગમાં પતિપરાયણ દ્રૌપદી કેમ લથડી પડી ? શો છે તેનો
 દોષ ?
 યુધિષ્ઠિર : જીવનભર ગુપિત રાખ્યો જે વ્રણ – આપણે સહિયારો મર્મ
 આજે કરુ છું ઉજાગર
 પાંચાલી પાંચ પાંડવોની ભલે હો ભાર્યા
 પણ અંતરતમથી વિશેષ પ્રેમ કર્યો અર્જુનને
 તે જ તેનો દોષ.
 દ્રૌપદી : અંતિમ કાળે / અંતકાળે ઉપાલંભ ન આપો મહારાજ.
 (સ્વગત) હા,
 અર્જુનને મેં પ્રેમ કર્યો વિશેષ.
 મત્સ્યવેધ કરી અર્જુને જીતી મને
 પણ જીવનભર જીતી ન શકી અર્જુનને.
 વિદ્ધ મત્સ્ય જેમ તરફડતી રહી સતત.
 અર્જુનને મેં પ્રેમ કર્યો વિશેષ.
 પણ એ ક્યાં મારો રહ્યો શેષ ?
 તે તો વહેંચાયો સુભદ્રા, ઉલુપિ, ચિત્રાંગદામાં,
 ને રહેંસાઈ હું.
 પણ ના,

તે તો કદાચ રહ્યો કેવળ કૃષ્ણનો
 કેવળ કૃષ્ણનો
 દુપદનંદિનિ, પાંચાલી કુરુકુલસમ્રાજી
 હું આજે ફરી નાથવતિ અનાથવત્.
 નિષ્કર કૂર ઠંડો પવન દંશે છે મારા અંગને, ખેંચે છે મારા વલ્કલ
 પણ હવે કોઈ નથી લજજા
 હિમે સજાવી છે મારી સજજા
 યાજ્ઞસેની હું દ્રૌપદી
 વહ્નિ શિખાની જેમ સળગતી રહી અહર્નિશ
 ક્યારેક પ્રજળી
 ક્યારેક કજળી
 જવાલામુખી જેમ રહી ફુટકારતી
 ક્યારેક ધૂંધવાઈ
 ક્યારેક ભભૂકી સળગી
 તો ક્યારેક સળગાવ્યું.
 મારી આગને ક્યારેક તેં ઠારી ભીમ
 આજે ઠારશે આ હિમ.
 સ્વર્ગને દ્વાર ભલે જાવ ધર્મરાજ, ભીમ, પાર્થ નકુલ ને સહદેવ
 હું તો ઠરીશ આ હિમમાં
 હિમ !
 આજે ઠાર તું આ યજ્ઞવેદિશા યાજ્ઞસેનીના દેહને
 ઠાર તું જવાલામુખીશા મારા ચિત્તને.
 (પાંડવોનું પ્રયાણ. સહસ્રા સહદેવના પડવાનો અવાજ,
 ભીમ : બ્રાતા યુધિષ્ઠિર ! સદેવ શુશ્રુષારત અહંકારરહિત
 માદ્રીનંદન સહદેવનું પતન કયા દોષથી થયું ?
 યુધિષ્ઠિર : બ્રાતા ભીમ ! સહદેવને અહંકાર હતો તેની બુદ્ધિનો
 ત્રિકાળવ્યાપ્ત તેના જ્ઞાનનો.
 સહદેવ : જાઓ, સર્વે સુખેથી સિંધાવો સ્વર્ગે
 (સ્વગત) ઉચ્ચિષ્ઠ જેમ પડી રહેવા દો મને
 ત્રિકાળજ્ઞાન એ શું વરદાન ?
 વરદાન સાથે જ કોઈ પરોવી ગયું છે શાપ.
 ભોગવાયેલું ભોગવ્યું
 જિવાયેલું જીવ્યો
 મરણ પહેલાં ય મર્યો.
 જીવિતોને જોયા મૃત – વિસ્મૃત
 જ્ઞાનવૃશ્ચિકના અંતિમ અંકોડાનો લાગ્યો છે દંશ – દાહક છે પીડા.

કામિની કૃષ્ણામાં
ક્યારેક દેખાતી ચંચળબાળા
તો ક્યારેક ગલિતગાત્ર શ્વેતકેશા વૃદ્ધા.
સંભ્રમથી ભમી ઊઠતું ચિત્ત.
ઉન્મત્ત થઈ ઊઠેલો કામ
અચાનક થઈ જતો શાંત.
માસ, પક્ષ, પ્રદર ઘટિકા નહીં
પણ
નિમિષમાત્ર જો સૂચ્યગ્ર ક્ષણ એક વર્તમાનની મળી હોત તો
વસાવ્યું હોત મેં તેના પર એક હસ્તિનાપુર.
અસ્તિ-નાસ્તિના અંતિમો પર ભટકતા મનનું આશ્રય હોત એ હસ્તિનાપુર.
ભલે
ક્ષણ બે ક્ષણ હો
પણ શાંતિ મળી છે મહામના યુધિષ્ઠિરને
શાંતિ મળી છે વીર અર્જુનને
મહાબલિ ભીમને
સુદર્શન નકુલને
સદાય પ્રજળતી દ્રૌપદીને
ને હું ?
હું ચિર અશાંત
ગત આગત, અનાગતના સૂત્રને ગૂંચવતો ગૂંચવતો ગૂંચવાતો,
ઉકેલી ન શક્યો સમયના સળંગસૂત્રને
કાળતટ પર સ્થિર
તોય હું ન તટસ્થ.
ક્ષણ એક જો કુંવારી મળી હોત !
ભલે ન જોઉં સ્વર્ગનું દ્વાર
પણ હવે આ લઈ લો જ્ઞાનનો ભાર
ગળવા દો મને હિમમાં જ
(પાંડવોનું પ્રયાણ નકુલના પડવાનો ચિત્કાર)
ભીમ : રાજન ! મનોહર ધર્માત્મા બંધુપ્રિય નકુલનો કેમ થયો પાત ?
યુધિષ્ઠિર : પુરુષર્ભ ભીમ ! અપ્રતિમ રૂપનો ગર્વ એ દોષ હતો નકુલનો.
નકુલ : વીતી ગયેલી વસંત પછી શિશિરના આ પ્રપાતે
(સ્વગત) હું નકુલ પામ્યો કે
રૂપ એ જ ક્યાં છે સ્વરૂપ ?
સ્વરૂપ તો ઓળખ્યું ધર્મવેત્તા તમે. માત્ર તમે જ.
હું તો પુરાયેલો રહ્યો રૂપની રેખાઓમાં

અને ક્યાં ગયું મારું એ રૂપ ?
દ્રૌપદીને આવેગથી સાહવા
દઢ આશ્લેષમાં બાંધવા છતાંય
સર્પની જેમ સરી ગયું છે મારા હાથમાંથી તેનું રૂપ
અને તેના હાથમાંથી મારું.
દેહ બને છે દેહનું સ્મારક.
અશ્વવિદ્યાવિદ હું નકુલ
જોઉં છું કે કાયા પલાણીને
ઊડતી ઝાળ જેવી કેશવાળી લઈ
પુરપાટ દોડી ગયો છે અશ્વ.
ડાબલાં ય હવે દૂરસુદૂર
પડી રહ્યાં છે હવે માત્ર પગલાં
પવન અને હિમની રાહમાં.
આ રૂપને હવે ભલે રેલાવે હિમ.
(શેષ પાંડવોનું પ્રયાણ - અર્જુનના પડવાનો અવાજ)
ભીમ : ધર્માર્થદર્શિન મહાપ્રાણ યુધિષ્ઠિર
પરિહાસમાં પણ જેણે અસત્ય ઉચ્ચારણ નથી કર્યું
તેવો પરાક્રમી શ્વેતવાહન અર્જુન પણ પડ્યો.
એ કયા કર્મનું ફળ ?
યુધિષ્ઠિર : ઋજુ આ અર્જુનને હતું અભિમાન તેના શૌર્યવીર્યનું
અપમાનિત કર્યાં તેણે ધનુર્ધરો એ જ એનું સ્ખલન.
અર્જુન : હતભલ, હતવીર્ય છે આજે આ બલિષ્ઠ અર્જુન
દસ્યુ બની કાળ જ હરણ કરી ગયો મારું બળ
હવે મહાપ્રસ્થાનપર્વે
યુદ્ધ છે તો માત્ર જાત સાથે
એ જાણવા છતાંય છોડી ન શક્યો ગાંડીવનું મમત્વ
ધિક્
ધિક્ છે મને
સમુદ્રનાં ઉદ્ભવિત મોજાં જેવી યુદ્ધોન્મત્ત સેનાઓ થંભાવી
કૃષ્ણે મને આપ્યું જે ગીતાજ્ઞાન
તે જ મિથ્યા કર્યું મેં.
પ્રેમ અને પરાક્રમ એ જ શું મારી ઓળખ ?
શુભદર્શના દ્રૌપદી, નાગકન્યા ઉલૂપિ, ક્ષાત્રરમણી ચિત્રાંગદા
સુહાસિની સુભદ્રા કરતાંય વિશેષ પામ્યો કૃષ્ણ પાસેથી
કૃષ્ણ પાસે યુધિષ્ઠિર ભીમ પામ્યા પ્રણામ
નકુલ સહદેવ આશીર્વાદ

આલિંગન તો પામ્યો માત્ર હું જ.
 પણ મેં શું આપ્યું કૃષ્ણને ?
 ખાંડવદહન પ્રસંગે ઈંદ્ર પાસે મેં માગ્યાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર
 અને
 કૃષ્ણે કામના કરી પાર્થ પ્રત્યે શાશ્વતપ્રેમની.
 ગાંધારીના શાપનું નિમિત્ત અમે – પાંચ પાંડવો અને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય
 પણ હતપુત્ર, હતકુલ, હતજ્ઞાતિ થઈ એ શાપ ભોગવ્યો કૃષ્ણે.
 ધાર્યું હોત તો કૃષ્ણ મિથ્યા કરી શક્યા હોત તે શાપને.
 પણ શિરોધાર્ય કરી એ શાપ – મર્યા તુરછ મરણ.
 હવે વધતું જાય છે કૃષ્ણનું કર્ષણ.
 અસ્ત્રવિદ્યા પરીક્ષા પ્રસંગે
 પૂછ્યું હતું ગુરુ દ્રોણે
 ‘સામે શું દેખાય છે વત્સ ?’
 અભિમાનથી કહ્યું હતું મેં
 ‘દેખાય છે એક આંખ – નાનકડી લાલ ચળકતી.’
 એ લક્ષવેધમાં જ ચૂકાઈ ગયું સચરાચરનું લક્ષ.
 સ્થિરમતિ યુધિષ્ઠિરને જ થયું સમગ્રનું દર્શન
 આજે
 અમથો એવો કંપ
 પ્રકંપિત થાય છે ભીતર, ફોરતી આવે છે કસ્તૂરીની ગંધ.
 હવે કોઈ વેધ નહીં
 કોઈ લક્ષ નહીં
 સચરાચર સૃષ્ટિ જ હવે લક્ષ.
 બે બે વાર સેવ્યો છે વનવાસ હવે સેવવો છે મનવાસ
 કરી છે નાગલોક ભૂલોક સ્વર્ગલોકની લક્ષહીન યાત્રા
 હવે અનંતયાત્રા.
 જીવનપટ પર પૂરું થયું છે વિરાટનાટ્ય.
 શ્વેતહિમની જવનિકા પાછળ
 હવે નેપથ્યમાં જવાનો થયો છે સમય.
 (પાછળ ભીમના પડવાનો અવાજ)
 ભીમ : રાજન્ આપનો પ્રિય એવો હું ભીમસેન પણ આ પડવો
 કહો રાજન્ શો છે મારો દોષ ?
 યુધિષ્ઠિર : પુરુષર્ભ ભીમ, તું સદૈવ રહ્યો અતિભુક્ત અને કોધી
 એ છે તારા પતનનું રહસ્ય.
 ભીમ : હું ભીમ
 (સ્વગત) કુરુક્ષેત્રમાં મેં ઢગલે ઢાળ્યા ઢીમ

હવે હિમમાં હિમ
 વૃક્ષ પરથી કોઈ ઝંઝેડે જેમ ફળ
 તેમ મેં ઝંઝેડ્યા કૌરવબાળ
 આજે અમને એક પછી એક ઝંઝેડે છે કાળ
 ફેંક્યાં મેં ગદા, તોમરો, શક્તિઓ સહસ્ર
 આજે ફેંકાઈ ગયો છું હું,
 ઊંચક્યા દશેય દિગ્ગજોને એક બાવડે
 પણ હવે ઊંચકાતી નથી મારી જ ભુજા.
 કોણે શોષી લીધું આ બલિષ્ઠ બાહુઓનું બળ ?
 હું જાણું નહીં ફૂલ બકુલ
 કે મન સંકુલ.
 હું તો ભામિનીનો ભક્ત
 તેના કેશમાં સીંચ્યું દુઃશાસનનું રક્ત.
 દ્રૌપદીના એ રક્તચૂડામાંથી વહે છે ઉષ્ણરક્ત – ધવલ હિમને ઓગાળતું
 હિમમાં ભળે છે દુર્યોધનના ઉરુભંગનું રક્ત
 દુઃશાસનની છાતીનો રક્તધરો જવાલામુખી જેમ ફુત્કારે છે રક્તને
 રક્તલાવા દઝડે છે મને હિમમાં.
 આજે આ હિમગિરિમાં ગાંધારીએ જોયેલું કુરુક્ષેત્ર આજે છેક દેખાય છે :
 રુદ્રની કીડાસ્થલી જેવી રણભૂમિ,
 રક્તકર્દમથી દલદલ થઈ ઊઠેલું ક્ષેત્ર
 દશેય દિશાઓના દરવાજે લટકે છે વિદીર્ણ ગાત્રો,
 ચૂંથાયેલા, ચેપાયેલા રક્તનીંગળતાં અંગો
 આકાશમાં કાળાં વાદળોની જેમ મંડરાતા શ્યેન, બાજ અને ગીધનાં ઝુંડ
 રાજીવલોચન આંખોને ઠોલતા કાગડાઓ
 આભૂષણોને ખેંચતાં ગીધો
 હાથમાં પતિનું મસ્તક લઈ વિહ્વળ બની ધડ શોધતી
 તો કોઈ કપાયેલો હાથ ઢસડતી, ટીટોડીની જેમ આકંઠ કરતી કુલવધૂઓ,
 તેમના વિલાપનો અસ્પષ્ટ અવાજ
 ઘોર પ્રતિઘોષ બની પડવાય છે આ શાંતિમાં.
 ઉગ્ર આવેગી ચંડમૂર્તિ હું ભીમ
 હવે શાંતિથી રાહ જોઉં છું મૃત્યુની.
 લાક્ષાગૃહની ઝાળથી બચ્યા તો અહીં હિમમાં ઢળ્યા.
 સર્વત્ર હિમ.
 નિષ્કૃર દૈવ જેવું હિમ – હિમ મૃત્યુ જેવું.
 આ અંતિમ પડાવે શાતા આપો ઓ હિમ !
 યુધિષ્ઠિર : એક પછી એક છૂટ્યો સર્વનો સંગ

પ્રિય પાંડવો પાંચાલીનો સંગ
 તોય હું નહીં નિઃસંગ
 આત્મસંગ જ સાચો સંગ
 એ જ સાચો રંગ.
 આત્માર્થે પૃથ્વી તજવાનો હવે આવી ગયો છે કાળ
 અર્જુનભીમની ભ્રાતૃભર્ત્સનાની
 પાંચાલીના વલવલતા વિલાપની, કલકેલિની
 રાજ્યાભિષેકના જયઘોષની
 નથી હવે કોઈ સ્મૃતિ.
 પૂર્ણ થયું છે પક્ષ માસ ઋતુ સંવત્સર
 જન્મજન્માન્તરનું આવર્તન.
 ચાલ જ્ઞાન, ચાલ મારા ચિરસાથી જ્ઞાન,
 ધર્મનું જ જ્યાં હો પ્રવર્તન.
 અઢારમા દિવસે જ મળી ગયો જીતનો સ્વાદ.
 મૃગયા કરવા નીકળ્યા
 ને હાથમાં આવ્યું એક કરાલ કંકાલ.
 જાણે અજાણે કોણે વાવ્યા
 આ વેરનાં બીજ ?
 દ્રુપદે ? દ્રુપદનંદિનીએ ? અંબાએ ? પિતામહ ભીષ્મે ?
 કે સ્વયં કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે ?
 દુર્યોધનનો નથી જોતો કોઈ દોષ
 દોષ નથી પુત્રાસક્ત ધૃતરાષ્ટ્રનો
 દોષ કદાચ દૈવનો
 કે
 સહુનો સહિયારો.
 દૈવદોષે જ કુરુક્ષેત્ર બન્યું વેરનું વિષક્ષેત્ર.
 – તેની વિષાક્ત જ્વાળામાં સુકાયું, શોષાયું, સળગ્યું, ભસ્મ થયું બધું
 અકળ છે દૈવની લીલા.
 આજીવન બ્રહ્મચર્યની ઘોર પ્રતિજ્ઞા કરી જે ભીષ્મે તે જ
 આજીવન ગૂંચવાયા કુરુકુળ સંસારમાં.
 સૂર્યપુત્ર કર્ણ રહ્યો અહર્નિશ અંધકારમાં પ્રજળતો
 – મરણોત્તર જ પામ્યો ક્ષાત્રોપિત શ્રાદ્ધવિધિનું માન.
 મહાજ્ઞાની વ્યાસપુત્ર વિદૂર પર જ લાગ્યું હીનકુળનું લાંછન
 નરપુંગવ અર્જુન બહુનલ્લા બની નાચ્યો વિરાટની સભામાં.
 પુરુષોત્તમ કૃષ્ણને મળ્યું પારધીના હાથે તુચ્છ મરણ
 અંધ ગાંધારીએ ખોલ્યાં નેત્રો ને જોયો કુરુકુળનો વિનાશ

પરીક્ષિતમાં જ બસ બચી હવે પાંડવકુળની આશ
 હું સત્યાગ્રહી
 ને મારા મુખે જ ઉચ્ચારાયું અસત્ય.
 વિજય રૂપે જ મળ્યો પરાજય
 અકળ છે દૈવની લીલા.
 હસ્તિનાપુરની ચતુર્સીમાને બેડીની જેમ છોડીને આવ્યા પછી હવે
 અષ્ટ દિશા વ્યાપ્ત ક્ષિતિજનું નથી આહ્વાન
 આહ્વાન હવે ઊર્ધ્વનું.
 ચાલ જ્ઞાન, ચાલહજી અધૂરું છે આરોહણ.
 વિરાટ આ સભામાં ગુપ્તવેશે છે સર્વ.
 રૂપમાં ગોપિત અરૂપનો, સ્વરૂપનો ઓળખવાનો કર્યો સર્વે યત્ન.
 ચાલ જ્ઞાન, ચાલ હજી અધૂરું છે આરોહણ
 (આકાશમાંથી વિમાનમાં ઇંદ્રનું પ્રગટીકરણ – સાંકેતિક સંગીતથી)

યુધિષ્ઠિર : પ્રજ્ઞામ દેવાધિદેવ ઇંદ્રને.

ઇંદ્ર : ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર, હું આવ્યો છું આપને સદેહે સ્વર્ગે લઈ જવા
 પધારો, આરૂઢ થાવ આ વિમાનમાં.

યુધિષ્ઠિર : દેવાધિદેવ ! આપને એક વિનંતિ છે.

અંત સુધીનો મારો સાથી આ મારો ભક્ત જ્ઞાન પણ સ્વર્ગમાં આવશે મારી
 સાથે.

ઇંદ્ર : જ્ઞાનનો સ્વર્ગપ્રવેશ નિષિદ્ધ છે ધર્મવેત્તા યુધિષ્ઠિર.

છોડ્યું આપે દિગંતવ્યાપી હસ્તિનાપુરનું સામ્રાજ્ય
 પથમાં જ છોડ્યા ભ્રાતા અને ભાર્યા ત્યારે આપે
 એક વાર પણ પાછું વળીને જોયું સુધ્ધાં નથી.
 તો, શા માટે આટલું મમત્વ આ હીન પ્રાણી માટે ?
 યજ્ઞ જેનાથી ભ્રષ્ટ થાય છે, ચાંડાલોનો જે નિત્ય સાથી છે
 એવા અપવિત્ર જ્ઞાન માટે શોભે નહીં આટલું મમત્વ.
 છોડો જ્ઞાનને.

આપ મારી સાથે પધારો વિમાનમાં.

યુધિષ્ઠિર : હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય એ મારું નહીં ભગવન્

– એ તો મારા પૂર્વજોનો વારસો અને ઉત્તરાધિકારીઓની થાપણ
 ભ્રાતા કે ભાર્યાને ત્યજ્યા નથી મેં
 પથમાં જ છૂટી ગયા છે તે

આ જ્ઞાન તો છેક હસ્તિનાપુરથી રહ્યો છે મારી સાથે
 આવ્યો છે મારા શરણે.

શું પવિત્ર શું અપવિત્ર.

પ્રત્યેક જીવમાં દૃષ્ટિ જુવે સમત્વ.

કરું હું પ્રાણત્યાગ
 પણ શરણે આવેલાનો કેમ કરું ત્યાગ ?
 જ્ઞાન વગર સ્વર્ગનું સુખ મારે મન દુઃખ.
 આપ સુખેથી સિધાવો સ્વર્ગો.
 (આકાશ તરફ દષ્ટિ કરીને)
 છલના ન કરો દેવ
 નહુષ, બક, નકુલ બની છત્રવેશે
 શા માટે લો છો મારી પરીક્ષા. ફરી ફરી એ જ પરીક્ષા.
 તમે મારા ગુરુ, તમે મારા તાત
 આવો હવે સાક્ષાત્
 (ધર્મ રૂપે જ્ઞાનનું પ્રગટીકરણ)
 અરે ! ક્યાં અદેશ્ય થયો જ્ઞાન ?
 ઓહ !

પિતા ! તો જ્ઞાન રૂપે તમે જ છાયા બની રહ્યા મારી સંગ !
 ધર્મ : ધન્ય છે વત્સ.

તું સદૈવ રહ્યો જ્ઞાનાર્થી - મારો પરીક્ષાર્થી.
 દેહમાં રહી તું રહ્યો વિદેહી.
 ભલે નથી તારા જીવનમાં પ્રેમ-પરાક્રમના સુવર્ણશ્રંગો
 પણ
 અનેકાનેક નદીઓના સંસ્કારસિંચન કરી જનપદપોષક
 ગંભીર વહેતા નદની જેમ વહ્યું તારું જીવન.
 વિતરાગ, વિતમન્યુ થઈ તે ભોગવ્યું જીવન.
 એક અબોલ પ્રાણી માટે તે ત્યજ્યું સ્વર્ગ.
 ધન્ય છે વત્સ
 તને

માત્ર તને જ છે સદેહે સ્વર્ગનો અધિકાર
 આવ, તને લેવા આવ્યા છે ઈંદ્ર, મરુત અને અશ્વિનીકુમાર
 જો,

આ, આ ખૂલ્યાં સ્વર્ગનાં દ્વાર.
 યુધિષ્ઠિર : પિતા ! ભલે પોયણાંની જેમ ખૂલ્યાં સ્વર્ગનાં દ્વાર
 સ્વર્ગ માત્ર પાંડવોને ?

જીવમાત્ર તો અહીં આ ધરતી પર.
 સ્વર્ગની સન્મુખ સમજાઈ છે પૃથ્વીની માયા.
 હિમગિરિથી ઊર્ધ્વ કોઈ સ્વર્ગે નથી કરવું આરોહણ.
 હું ચાહું અવરોહણ નાનકડા નિર્ઝર જેવું
 જે નાદ કરતું બંકિમ કંદરાઓ, ઉપત્યકાઓમાં વહી નદી બની

વનપ્રાંતર, જનપદને સીંચે યુગોયુગો સુધી.
 મારે નથી ભળવું શતભિષા, બાણરજ, અભિજિત કે કૃત્તિકામાં
 મારે ભળવું આ મૃણ્મય મૃત્તિકામાં.
 જ્યાં હિમમાં હિમ થઈ ઢળ્યા છે અનુજ ભીમ, અર્જુન, નકુલ ને સહદેવ
 જ્યાં ભસ્મ રૂપે ભળ્યા છે પિતા પાંડુ, માતા માદ્રી અને કુંતી યોગેશ્વર કૃષ્ણ
 પિતાસમ વિદુર, પિતામહ ભીષ્મ ભ્રાતા કર્ણ અને દુર્યોધન.
 પૂર્વજોની ભસ્મ સાથે ભળ્યા છે જ્યાં અમારા પુત્રો.
 જ્યાં લહેરાય દેવદ્રુમ દેવદાર, ભુર્જ અને અશ્વત્થ
 જ્યાં સંભળાય ઘાસના શ્વાસ.
 જ્યાં વિહરે કુંજ કુરંગ અને કીટ
 તે મૃણ્મય મૃત્તિકામાં ભળી જવા દો મને.
 હું પૃથાપુત્ર
 સર્વમાં શેષ થઈ શોધું મને.
 સિધાવો પિતા ધર્મરાજ !
 આપ સિધાવો સ્વર્ગો.
 મને સ્વીકારો ઓ માતા પૃથ્વી !
 સ્વીકાર કરો મારો માતા.
 સ્વીકારો.



r

જીવનચરિત્ર

(૧૦૯) **સિદ્ધપુરના સિદ્ધ સંત : શ્રી દેવશંકર બાપા :**
 તરલા દેસાઈ, ૨૦૦૯, હેમંત ભદ્ર, ૫૯, પાયલપાર્ક, સેટેલાઈટ,
 અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૮, રૂ. Nil (૧૦૯) **મહામાનવ ડો.**
આંબેડકર : નટવર ગોહેલ, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ,
 પૃ. ૮+૧૬૭, રૂ. ૧૫૦/- (૧૧૦) **ગાંધીજીનાં પ્રેરણાતીર્થો :**
 ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ૨૦૦૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૫૮,
 રૂ. ૩૦/-

આસ્વાદ

(૧૧૨) **અવિસ્મરણીય 'મરીઝ' :** ગુલામ અબ્બાસ
 'નાશાદ', ૨૦૦૯, સી/૬૦૪, ફતેહસાગર કોમ્પલેક્સ, ફતેહગંજ,
 વડોદરા-૩૯૦૦૦૨

કટલું ખોલીને અંદર પ્રવેશવાનું. ભાઈઓના ભાગે આવેલાં ખેતરોની વચાળે શેઠા હોય. બીજાનાં ખેતરોથી જુદાં પાડવા માટે થોરની અકડેક વાડચ કરેલી હોય. અંદર જવા માટે ખોડીબારું હોય. એને બોઈડીનાં કાંટાળાં ઝઈડાંનું કટલું બનાવીને આડું કરેલું હોય. એ ખોલો એટલે ખેતરમાં. ગાડાવાટ હોય, પણ એ તો ક્યારેક જ ખોલાય, જ્યારે ગાડું કે જેહાડે જોડેલું હળ લાવવાનું હોય ત્યારે. કાયમી રસ્તો તો આ ખોડીબારું જ ! બે બાજુ બે લાકડાની થાંભલીઓ ઊભી કરી હોય, એને કટલાથી ખોલ-બંધ કરવાની.. જેથી ખેતરમાં કોઈ કોઈનાં ઢોર આવી ન શકે. ક્યાંક ક્યાંક લાવરાં-તેતરાં કે સસલાંએ નેળિયાં પાડ્યાં હોય એટલું જ !

ખેડૂતોનું જીવન એટલે ખેતર, શેઠા, ઢોર-ઢાંખર, વાડચ, કાંટા ને ઝાંખરાં ! કોઈની પાસે પાંચ વીઘા તો કોઈની પાસે આઠ-દસ વીઘા જમીન હોય તો પોતાનો ગુજારો આરામથી થતો રહે; બે-ત્રણ ડોબાં હોય તો એનાં ઘીદૂધમાંથી હાથખરચી નીકળ્યા કરે ! નાના-મોટા પ્રસંગ તો જે કંઈ ભેગું કર્યું હોય એમાંથી થાય અથવા તો કોઈને ભાઈ-બાપ કરવાના કે ઊછી-ઉંધારે કે વ્યાજવા લેવાના ! જીવતરનું ગાડું ગબડ્યા કરે ! અભાગે જ કોઈ મોટો ખેડૂત મળે જેની પાસે ચાલીસ-પચાસ વીઘા જમીન હોય !

કોણ કેટલા કૂવાનો માલિક છે એના પર એની ઈજ્જત-આબરૂનો આધાર ! માણસ સમાજમાં પાંચમાં ક્યારે પુછાય ? ‘ફલાણા ભૈ તો બે કૂવાના ઘણી સે.’ એને બધા માનથી જુએ, ક્યાંય જાય તો ખાટલામાં ઓશીકે બેસાડે. ઓશીકાનો મહિમા મોટો ગણાય ! વડીલ હોય, મોભાવાળા હોય, એમને પાંગથે બેસાડાય નહિ, એ એમનું અપમાન કહેવાય એટલે એનો મોભો જળવાય – માન મળે, હોકા-પાણી કરાવે. કોઈને કૂવા જેવું કંઈ ના હોય તો લોકો કહે : ‘ડફેળની પાહણ એક ખાદરું પણ નથ !’ એની સામે કોઈ ના જુએ, જુએ તો નફરતથી જુવે, કોઈ પ્રેમથી ના બોલાવે. ‘ગરીબની વહુ સૌની ભાભી’ જેવો એનો ઘાટ થાય. સમાજમાં છોકરાંના હગપણના હાંધા પડે એને તો !

ટેમ ટેમનું કામ કરે સે. ચેટલા હારાફેરા થૈ જ્યા સં ! અતારે તો સાચકલો, સ્ફૂટરો, મોટરસાઈકલો, ભાતભાત ને જાતજાતની મોટરગાડીઓ થૈ જૈ. તમારા પગ ભાજી જ્યા. વધારે મોટરવાળો આબરૂદાર ગણાય. પણ ભૈ, ઈ મોટરો ચેવી રીતે આઈ સે, એ કોઈ જોતું નથી. વધારે મોટરવાળો આબરૂદાર ગણાય. બધાય પૈસાના પૂજારી મારા ભૈ. અમારે તો એવું નઈ. ભલા માણસની સમાજમાં આબરૂ ખરી. અમારે તો માલમિલકત – જે ગણો તે ખેતર, ઢોર ને કૂવા.... ભૈ ઈનં તો ઓણ દોઢહો મણ રાયડો થ્યો... હો મણ ઘઉં થ્યા... ઈની તો પાંચેય આંગળીઓ જીમાં સે. આ અમારા સુખની નિશાનીઓ. આખો દા’ડો વલવલ કરીને આઈએ અને રાતે માંચામાં પડતાંની હારે ઘસઘસાટ ઊંઘ આવે, ઈનાથી મોટું સુખ ચીયું હોઈ શકે ? તમારી જ્યમ નઈ કે આખી રાત પડખાં ઘસતાં ઘસતાં ગોળીઓ લેવી

પડે !

ખેતરમાં બે મુઝડા બળદની જોડી બાંધી હોય, હાથ મૂકીએ તો લપસી જાય એવી સાત-આઠ ભેંસો વાગોળતી હોય, સવાર-સાંજ ઘરઘણિયાણી બોગેણું બે ઢીંચણની વચ્ચે બરાબર ગોઠવીને, બે હાથેથી ભેંસના આંગોળોમાંથી ઝઈડગૂ... ઝઈડગૂ... શેઠકડાં દૂધ દોતી હોય !

સાંજના સમયે આખું આભલું ભરીને પંખીઓ આથમતા સૂરજને મળતા જતાં હોય, કૂવા પરનાં આંબા-આંબલી-લીમડા-વરખડા-કણજી-પેંપર કે પીંપળાનાં પાંદડે પાંદડે ચકલીઓનો ચહચહાટ, કાગડાઓની કાગારોળ, કાળી કાકણસારનો કર્કશ કે બંગલાનો ડફ ડફ અવાજ અને સૂડા-વૈયાં કે કાબરોની કાગારોળ થતી હોય ત્યારે સાંજ થાકી-પાકી ઘર તરફ વળે, એ જ વખતે ખેતરે ખેતરે સળગતી ધૂણીઓનો ધુમાડો હવામાં તરતો હોય, એને સૂંઘતાં સૂંઘતાં પશુ-પંખીઓ ઊંઘવાની તૈયારીમાં પડ્યાં હોય ત્યારે કૂવાની એડોણે કે અંદરના ભાગમાં અથવા કાંઠા પાસે કબૂતરોનો ગટરઘૂ... ગટરઘૂ... ધ્વનિ શમતો જતો હોય ! તમારે એમાંનું કશુંય વોય સે ખરું ? પર્યાવરણની પરિષદોમાં ગળાં ફાડીફાડીને બોલવાનું પછી ઘેર જઈને ઊંઘી જવાનું !

આખો સમાજ માથે ભગવાંન રાખીને જીવે. દરેકને એકબીજાનો આશરો હોય, કોઈનું કામ અટકી ના પડે. અરે ! એકબીજાના ટેકે ટેકે ક્યારે પસાર થઈ જાય એની ખબર જ ના પડે ! પોતાનું કામ પણ સૌનું મજબૂત થઈ જાય. હાથોહાથ ક્યારે એ પૂરું થાય એની ઘરઘણીને પણ સમજ ન હોય ! ભલે સામસામે એકબીજાને બોલવાના સંબંધ ના હોય, પણ કોઈને અગવડ ઊભી થાય તો એ જોવા ઊભો ના રહે, એ એવું વિચારે નહિ કે મારે એની સાથે સંબંધ નથી, તરત જ પડખે જઈને ઊભો જ રહે; એવી ભાવનાવાળા !

ખેતરમાં કોઈને નવો કૂવો ખોદવાનો વોય તો સૌપ્રથમ મા’રાજને બોલાવે ! ટીપણાં ફેંદાવે, પોથીને ચાંલ્લા કરે, કાળ-ચોઘડિયાં જોવડાવે, લાભ-શુભનું મુરત કઢાવડાવે. એ વખતે પગલાં પારખનારા પગી હતા, પંખીઓના અવાજપારખુ અને કાનેવાળિયા હતા એમ પાણી પારખનારા પાણીકળા પણ હતા, પાણીકળાને ભાઈ-બાપા કરીને શોધી લાવવો પડે, એની માંગ ઘણી રહે; દૂર દૂર સુધીના લોકો એને શોધતા આવે, લઈ જાય. ગામડે ગામડે એના ઘરાક, કોણ ક્યારે ઊંચકી જાય એની ખબર જ ના પડે ! એની પાસે ટેમ હોય જ નઈ ! આજે આંચ તો કાલે ક્યાંય !

પાણીકળા ખેતરમાં આવે. ખેતરનું કટલું ખોલી, અંદર પ્રવેશી, ઊભો રહી, ખેતરો ઉપર નજર ફેરવી, ઊંડો શ્વાસ લઈ, નજર નીચી કરી, પોતાના નાકની કંઈ નાડી ચાલે છે, એ દિશામાં ડગલાં ભરે. પહેલાં તો બધાં ખેતર ઘાઈ લે. જેમ કોઈ દક્કાયમાંથી જોતો હોય એમ, જાણે ધરતીના ગર્ભનું પરીક્ષણ કરતો ના હોય ! ‘પાંણીનું વળુ પકડાય સે, પણ ચીયી દિશામાં જાય સે, એ પકડવું કાઠું સે. હશે... માતાજી... માતાજી... કરો. હૈ હારાં વાંનાં થાહી.’ અડધો દિવસ આંટા મારે, પછી શેષનાગની છાતી ઉપર ખીલો ઠોકતો હોય એમ, હાથમાંની કોશને જોરથી ઊભી પટકીને, અણી અંદર ઘુસાડી, પાણીનું પાતાળ ખોલી દે – લ્યો, ખોદો આંચ, તમારે તો પાંણી જ પાંણી... ઘણાને આ રીતે પાણી થયાં હોય એટલે તમારે તો એના શબદમાં શ્રદ્ધા રાખ્યા સિવાય છૂટકો જ નઈ !

એ વખતે વરહ ઘણાં હરવાં હતાં. વરસાદ ખૂબ થાય. ચોમાસામાં તો કૂવાના કાંઠે ઊભા રહીને પાણીનાં બકડીયાંમાં કે ઘૂણીયા ભરી શકાતા ! આખો શિયાળો પાંણીની હરવારણીઓ હેંડ્યા કરતી ! પાંણીનો તોટો ન'તો. વરહાદ પણ માંનવીઓનાં દલની જ્યમ મન મૂચીને પડતો. અતારે તમારા ધુમાડાએ તો ગ્લોબલ વોર્મિંગના પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે, એની ભૂમો પાડો છો ! હાચી વાત તો એ સે કે, કુદરત તમારાથી રૂઠી સે, ધરતી મા પણ ચેટવું સહન કરે ? તમે તો ધરતી ઉપર ભારરૂપ બની જ્યા સો ! પોતાની જનેતાની પણ કોઈ મર્યાદા હોય કે નૈ ? સીઝેરિયન ઉપર સીઝેરિયન ! બચારી ધરતીનું શરીર ચાઈણી જેવું કરી નાંસ્વું છે, હવં તો જપો ! પણ જપો તો તમે શ્યના ?

કૂવો ગાળવાના મુરત વખતે ગાંમના આગેવાનોને પણ ખેતરમાં બોલાવવામાં આવે. મા'રાજ ઉગમણા મુઢે ઊભા રે'. ખેતરમાલિક કંતાન પાથરે પછી ઉપર પછેડી ! મા'રાજ જૂતાં બહાર કાઢીને ! પગ ખંખેરી એમનાં પગલાં પાથરણામાં કરે. બેસે. ખભે નાખેલો રૂમાલ આઘોપાછો કરે. ક્યારેક પીળું પંચિયું લાયા વોય. થેલી જેવી કોથળી ખોલે ! એમાંથી જાત-ભાતના ભગવાન નીકળે ! બાજઠ હોય તો ઠીક છે, નઈતર ચારપાંચ ઈંટો પાથરીને બાજઠ ગોઠવાય ! કંકુ-ચોખા તો ખરાં જ. થાળીમાં ખાવાનાં પાન મુકાય, હાથમાં પાણી લઈને કૂડાળું કરી, એમાં શ્રીગણેશની નાનકડી મૂર્તિ મુકાય ! શ્લોક બોલે એ પોતે જ સમજે. ખેતરનો ઘણી અને ગામમાંથી આવનારા બધા સામે બેસીને શ્રદ્ધાથી આ બધું જ જોયા કરે, પછી વિધિ કરાવે, ખાત-મુહૂર્ત જેવું જ. પાણીકળાએ જ્યાં નિશાની આપી હોય ત્યાં મા'રાજના હાથે કોદાળીથી ખાડો ખંદાય ! કંકુ-ચોખાથી વધાવાય, ધૂપ-દીપ-નેવેદ થાય અને શ્રીફળ વધેરીને 'રખવાળ મા'રાજની જે...' બોલાય ! એ જ સમયથી કૂવો ખોદવાનું કામ શરૂ થાય !

ખેતરમાં કૂવો કરાવવો એ પણ એક અવસર ગણાતો ! મજૂરો કે દા'ડિયાં લાવવાનાં, કોન્ટ્રાક આપવાના રિવાજ તો તમે લાયા. એ વખતે તો સગાંવહાલાંને ફૂલેણ મોકલાય, કુટુંબમાં પણ કહેવાય, હાથોહાથ ભાવપામાં કામ થાય. બળદોની હૂંઢેલની જેમ માણસોના કામની પણ હૂંઢેલ કરવામાં આવે ! લાગતાવળગતા બધા વારાફરતી કૂવો ખંદાવાના કામમાં જોડાય ! આજે મારો વારો તો કાલે તમારો ! હાઈ... શૂ... હાઈ... શૂ...

પહેલાં તો કૂવાની પહોળાઈ નક્કી થાય. કૂવા ઉપર એક કોસ જોડવાનો કે બે અથવા ત્રણ ! એ રીતે એને ખોદવાનો વોય. જો એક જ કોહ જોડવાનો હોય તો સાંકડો થાય તો ચાલે ! દસ-બાર જણા પાવડા-કોદાળી-તગારાં-સૂડલીઓ લઈને ખડા પગે રહે. કોઈ ખોદે, કોઈ માટી ભરે, કોઈ ઊંચકીને દૂર નાખી આવે, હાકોટા-છાકોટા થયા કરે, હાથોહાથ કામ ચાલે ! માથોડું ખંદાય ત્યાં સુધી તો વાંધો ના આવે. પછી બે દોમેરો બાંધીને, ટેરણીયું લટકાવી, ઉપર પૈડાને ગોઠવીને મોટી સૂડલીઓની નીચે ચાર લાકડાનો ચોકો કરી, બાંધીને, માટી ભરીને, ખેંચીને ઉપર લાવવામાં આવે, બે જણા ઊભા રહીને એને ખેંચી લે, બીજા બે એને ઊંચકીને દૂર ફેંકી આવે. ચાર-પાંચ દા'ડામાં તો કૂવાના તળિયે ઢીંચણ સમાણાં નીર છલકાવાં માંડે !

કૂવો ગળાવવો એ તો ઘેર વિવાહ હોય એવો આનંદ ગણાય. વહેલી સવારે બધા આવી જાય. ભેંસનું દૂધ વેંશમાં ઓગાળીને - ડૂવો બનાવીને પી લેવાનો ! ચાનું તો કોઈ નામ-નિશાન નહોતું. ખાંડ કેવી હોય, એ તો આશ્ચર્યની વાત હતી. હા, ગોળનાં દડબાં

ખાતા ખાતા હાલ્યા જવાનો આનંદ કંઈક ઓર હતો. કૂણા કૂણા બપોર થાય એટલે બધા વિહામો ખાય. દેવતા સળગે, ચલમો ભરાય, ગામગપાટા મારતા જાય, માથે બાંધેલા રૂમાલથી રેતાળ પરસેવો લૂછતા જાય, થોડી વાર આનંદ કરે. ફરી પાછા કામે વળગી જાય. બપોર થતાં સુધીમાં તો ઘરવાળાં-બૈરાં ને છોકરાં બધાં જ - આ બધાનું ભાત ખાવાનું લઈને આવી જાય !

ઘઉં, જુવાર કે બાજરીના રોટલા, ગોળ અને ઘી ! ક્યારેક કઢી પણ લઈ આવે, એમાં વાડીમાંથી ઘી રેડીને, ઘર ધણિયાણી સૌને ખવડાવે, ખાતાં ખાતાં ટોળટપ્પાં થાય, નાના હોય તો ભાભીઓની મશ્કરી પણ કરી લે ! ઓડકારો ખાઈને, ચલમ-પાણી કરી, થોડી વાર માટે માથાના રૂમાલનું ઓશીકું કરીને આંબાના છાંયડે આડા પડીને, કેડચોને સરખી કરે ! આડા પડ્યા નથી કે ઘસઘસાટ ઊંઘ્યા નથી ! ઊંઘને અને થાકને પાક્કી ભાઈબંધી હોય છે.

ગોળ-ઘીની સુગંધ એમના મોઢામાં હોય, મૂછો ઉપર પણ એ તગતગતું હોય, એની સુગંધથી કીડીઓનાં ઝુંડે ઝુંડ આવી ચડે - ધીમા પગલે ! તો ક્યારેક માખીઓ પણ બણબણવા માંડે એમની ચોમેર ! કોઈ એમનું ધ્યાન દોરે તો એ કહે પણ ખરા : આ સેતરોમાં આપણો હક્ક સે એટલો ઈયાંનો પણ ખરો કે નઈ ? કીડી-મંકોડી-પશુ-પંખી-પ્રાણીઓ - લીલો મોલ કે ફરફરતા ઘાસ સાથે એમને એટલો જ નાતો ખરો તે ખરો જ ! એ પણ જીવ સં અનં આપણે પણ. એ નેના સં તો આપણો મોટા સીએ. ધરતી મા તો હૌની સે ભઈ ! આનું તો આ સેડૂભઈઓનું ગન્યાંન. છે તમારી પાસે આટલી સમજ ? કે વિશાળ મન ?

સાંજે પાવડા-કોદાળી-તગારાં ભેગાં કરીને ઠેકાણે મૂકવામાં આવે ! જો કૂવો ગળાવનારો ખમતીધર હોય તો રાતે ખેતરમાં જ જલસો થાય ! ઘરનો થોડો દૂબળો હોય તો એ જ રોટલા ને શાક, દૂધ ને વેંશ !

કૂવો ખંદાયા પછી એમાં પાણીની સરવાણીઓ ફૂટે ! વાહ ભૈ વાહ ! દોડતા દોડતા આંબાના થડમાં ગોઠવાયેલી ચાર ઈંટો વચ્ચે બેઠેલા ખેતરપાળની આગળ જઈને ફાળિયું ઉતારી, ઘીનો દીવો પ્રગટાવીને પ્રાર્થના પણ કરે : 'હે મારા ઘણી ! તારો આશરો મારે મોટો સે, તું રાખે ઈમ રઈએ. તારી લીલી નજર કાયમ માટે અમારા ઉપર પથરાયેલી રૂહે એ જોજે !

પાણી દેખાતાંની સાથે જ આનંદ આનંદ છલકાય સૌના ચહેરા પર. નદીની રેતમાં વીરડા ગાળીએ અને જેવી પાણીની સરવાણીઓ ફૂટે એમ, ધરતીમાતાના થાંનેલામાંથી પાણીની ધારો વહેવા માંડે ! આજુબાજુનાં ખેતરોવાળાં પણ પાંણી જોવા માટે ટોળે વળે, છોકરાં કોઈના પગ નીચેથી ઘૂસીને અંદર નજર કરે ત્યારે કોઈ હાકોટે પણ ખરા ! ભૈ... આ તો ઘણો નસીબદાર કે'વાય ! જાંણે નારિયેળનું પાંણી જ જોઈ લ્યો... અરે ! ભલાની હાંમે ભગવાંન પણ જુવે સે. જુઓનં ઢેકણા ભૈને તો આખું સેતર ચાઈણી ચાઈણી કર્યું તોય પાંણી ના ભાળ્યું ! એની વારે ભગવાંન આઈ જ્યા...

કૂવામાં પાણી દેખાયું નથી કે, એને વધાવાની તિયારી થઈ નથી. તાબડતોબ ઢોલી બોલાવાય, મા'રાજ તો હોય જ ! ફરીથી એ જ વિધિ-વિધાન ! એ જ મા'રાજનું અગડમ

બગડમ હાલવા માંડે ! કંકુ-ચોખાની સાથે શ્રીફળનો પ્રસાદ, ગોળ-ધાણા.... જાંણે આહાડનો પે'લો વરહાદ ! ધન ભાયગ... ધન ધરા ! પાણી વધાવાય, મા'રાજને સીધું-સામાન અપાય, સુખી થાવાના આશીરવાદ લેવાય. આખા ગામમાં વાયરો વાત લઈને જાય : ફલાણા ભૈના કૂવામાં ભૂંગળી નાળે પાણી થ્યું... અફવાઓ પણ ચાલે : ભૈ કોદાળીનો ઘા કર્યો એવી જ માંયથી પાંણીની સેરો ઊડી... શ્યું હાળો નસીબવાળો સે ? તો કોઈને ઈર્ષ્યા પણ આવે : અતારે ભલે ફૂલાતો વોય, ઉનાળાના પેટમાં ચ્યાં દુખે સે ? જો... જો... ને તળિયું જોવા ન મળે તો ! કોહ ભર્યું પાંણી જોઈને પોરહાઈ જ્યા સં ! ગામનાં મોંઢાં એટલી વાતો... પણ કૂવાને ક્યાં આ બધું સાંભળવાનું હોય છે ? કૂવાને તો પોતાનું કામ કરવાનું હોય છે. જે બીજાની નિંદાને ગણકારતો નથી, એ કાયમ માટે ભરાતો જ રહે છે. કૂવાને તો પોતાની લીટી લાંબી કરવામાં જ રસ હોય છે. કૂવાનું કામ છે પાણી આપવાનું – જે અવિરત આપ્યા જ કરતો હોય છે, જેને જે કહેવું હોય એ કહે, એને ક્યાં કોઈની સાડાબારી હોય છે ?

કૂવો કરવાનો છે એની તૈયારી છેલ્લા છ માસથી કરાતી હોય છે. કૂવાના માપ પ્રમાણે સુથાર પાસે ટોડી તૈયાર કરાવી રાખી હોય છે. એકાદ કણજી કે વરખડો વાઢીને એ સુકાઈ જાય એ પછી એના થડને વ્હેરીને એને ગોળાકાર ઘડીને તૈયાર રાખેલો હોય છે. એ ટોડીની સાથે સાથે સુથાર, લુહાર અને કડિયા પણ તૈયાર જ રાખ્યા હોય... ઉપરથી પાણી ઉલેચાતું જાય, અંદર ટોડી બેસાડાય, એની ઉપર ઈંટોથી ચણતર કરાય ! ચાર દિવસમાં તો પાંચ-છ ફૂટ કૂવો ચણાઈ જાય; ફરીથી ખોદવામાં આવે; જેમ જેમ નીચે ખંદાતો જાય, તેમ તેમ ચણાયેલી ઈંટો, ટોડીને કારણે, નીચે જતી જાય ! ફરી બે દિવસ સુધી ચણતર થાય ! એ જમાનામાં સિમેન્ટ જેવાં સપનાં તો હતાં નઈ, તેથી ચૂનાનો ઉપયોગ થતો ! સાત-આઠ ફૂટ પાણી થઈ જાય, પછી કોઈ ઊંડો કરાવે તો આઠ-દસ-બાર ફૂટ પાણી કાયમી થઈ જાય.

થોડા દા'ડામાં તો કૂવો ચણાતો ચણાતો ઉપર આવી જાય. ઉપરના ભાગે લાકડાના પાટડા ગોઠવાય, એકબીજામાં ફીટ કરીને, એક બાજુ થાળું બનાવાય. બે મજબૂત લાકડાની દોમેરો વચ્ચે પૈડું ગોઠવાય, જે બે બાજુ ઊંચું હોય અને વચ્ચે એનો ગાળિયો હોય. જેના કારણે વરત એમાં રહી શકે, છટકી ના શકે !

એકાદ-દોઢ મહિનામાં તો કૂવો ખેતરોના ચાસે ચાસમાં રેલાવા માંડે ! શેઠાની નીકોને નવડાવતો નવડાવતો ક્યારે ક્યારામાં સમાવા માંડે ! કૂવો તો ધરતીનું ધાવણ, દૂઝતા પાતાળનું પોત ! કણેકણમાં સમાતો કૂવો ! પાંદડે પાંદડે ઊગતો કૂવો ! ઊંબીઓમાં કે લીલાં લીલાં ડુંડાંમાં વ્હેરાતો કૂવો ! કૂવો સૂરજની આંખ. કૂવો તેતરનું ભાત, કૂવો કુલડીનું પાણી, કૂવો પંખીની પાંખ, કૂવો બાવળની રાખ. કૂવો લીમડાનો મ્હોર, કૂવો બોરડીના ન્હોર ! કૂવો શેઠાનો ભાથી, કૂવો ખેડૂનો સાથી ! કૂવો જીવનની રેલ, કૂવો મરણનો ખેલ !

અમે કૂવે કૂવે ફૂટ્યા, અમે ટેરણીયે ટીંગળાયા, અમે કોસે કોસમાં ઠલવાયા ! અમે કાંઠે બેસી મલકાયા ! અમે કૂવાના હાથ, અમને કૂવે ભરી બાથ, અમે કૂવાના શ્વાસ, અમને કૂવાની વાસ, અમે કૂવો કૂવો રમીએ, અમે કૂવે-કૂવે ખરીએ. કૂવો ધરતીમાં ધરબાયો, કૂવો ભીનો ભીનો હરખાયો. કૂવો કૂણો કૂણો ઊગ્યો, કૂવો નીક દ્વારા પૂગ્યો, કૂવો હવામાં હિલ્લોળાય, કૂવો ધીમે ધીમે અમળાય ! કૂવો પાકટ થતો જાય, કૂવો ખરવા તૈયાર થાય,

કૂવો દાતરડે કપાય, કૂવો ખળામાં પથરાય ! કૂવો ગાંસડીએ બંધાય, કૂવો ગાડામાં સંધાય. કૂવો ચાલતો ચાલતો જાય, કૂવો ખાંડણિયે ખંડાય, કૂવો ઘંટીમાં પિસાય, કૂવો ક્યારેય ના રિસાય. કૂવો હાથોમાં ટિપાય, કૂવો દાંતોમાં ચવાય, કૂવો ઘટક ઘટક રેલાય... કૂવો નસેનસમાં ફેલાય...

ક્યાં છે મારો કૂવો ? ક્યાં છે મારાં ખેતર ? ક્યાં છે મારો શેઠો ? ક્યાં છે મારી વાડ ? ક્યાં છે મારા વ્હેરાતા મોલની સુવાસ ? ક્યાં છે ધરતીમાં પાણી ? ક્યાં છે મારી હરખાતી વાણી ? ક્યાં છે આકાશેથી ઉલેચાતો દરિયો ? હવે તો અક્કરમીનો કાણો થૈ ગ્યો પરિયો ! હું પણ આંખે નેજવાં કરી, શ્વાસમાં ધુમાડાના ગોટેગોટા લઈને ઊભો છું તમારી વચાળે – નળની ચકલીમાંથી ક્યારે આવે છે પાણી એની રાહ જોઈ રહ્યો છું... હા, રાહ જોતાં જોતાં આંખોમાં આવે છે પાણી...

આજે તો કૂવાએ લીધો છે ખેતરવટો અને પાણીએ લીધો છે પાતાળવટો ! હવે તો ક્યારેક ક્યારેક કૂવા જેવાં સપનાં આવે છે મારા ભૈ...

r

પ્રકીર્ણ

(૧૧૪) ગુજરાતનાં ખેલરત્નો : જગદીશ બિનીવાલે, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૨૭૬, રૂ. ૨૦૦/- (૧૧૫) ગુજરાતનાં સાહિત્યકારરત્નો : ડૉ. બેચરભાઈ પટેલ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૨૫૬, રૂ. ૧૮૦/- (૧૧૬) ગુજરાતનાં પત્રકાર-રત્નો : દિનેશ દેસાઈ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૫૨, રૂ. ૧૧૫/- (૧૧૭) ગુજરાતનાં ગ્રંથરત્નો : બહેચરભાઈ પટેલ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૨૨૪, રૂ. ૧૬૦/- (૧૧૮) રંગભૂમિ-પર્વ : હસમુખ બારાડી, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૬૦+ચાર્ટ, રૂ. ૧૨૦/- (૧૧૯) પત્રકાર-પર્વ : યાસીન દલાલ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૮૨, રૂ. ૧૪૫/- (૧૨૦) પર્યાવરણ-પર્વ : નટવર હેડાઉ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૧૬, રૂ. ૧૫૦/- (૧૨૧) આદિવાસી-પર્વ : ઈન્દુકુમાર જાની, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૫૨, રૂ. ૧૧૦/- (૧૨૨) પંચાયત-પર્વ : શિવદાન ગઢવી, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૮૬, રૂ. ૧૪૫/- (૧૨૩) કૃષિપર્વ : રવીન્દ્ર અંધારિયા, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૨૨૦, રૂ. ૧૬૦/-



પાંચ પે'ગમાં દરિયાસવનું કાવ્યરસપાન ! | રાધેશ્યામ શર્મા

દરિયાનુભૂતિ : પાંચ કાવ્યો

૧.

દૂર વૃક્ષનાં પર્ણ
વાળ ફરફરે.
ચમકતી ટેકરીઓની ટોચ
કપાળ ઝગમગે.
ભરપૂર હવાએ ફૂલેલા આ શઢ
ફેફસાં બીન બજાવે
મોજાંનો રવ હળવો હળવો
ગીત સજ્યું આકઠ
ધીરે ધીરે
ચાર દિશામાં
લંબાવું છું
હાથ
અને આ પગ
દરિયો પી ગયો છું.

૨.

‘અહો ! અહીં અદ્ભુત આ બધું...
કેમ રહે છે આંખો તારી બંધ ?’
મીંચી આંખે સૌને ફહેતો :
‘દરિયો પી ગયો છું.’

૩.

સંગીત જેવું કંઈક વાગે છે
મીણબત્તીના ખૂણેથી
ટપકે છએ
બોર બોર આંસુ
કોઈ બે ગલાસ મૂકી જાય છે
સ્મિત વેરી
લળી લળી

હાથમાં ધરે છે મેનુ

‘લ્હોટ વુડ યુ લાઇક ટુ...’

અધવચ્ચે જ બોલી ઊઠું

‘નર્થિંગ.’

‘નર્થિંગ ?’

કોને કહું ?

દરિયો પી ગયો છું.

૪.

રૂપાળી વેઈટ્રેસના

ધૂજતા હાથમાંથી

મારી ડિશમાં આવી પડે છે

લોબ્સ્ટર, પ્રાઉન્સ, કેબ અને ફ્રિશ.

હું એ બધાંની સામે થોડીક વાર જોઈ રહું છું

પછી એમ ને એમ બેસી રહું છું

થોડી થોડી વારે એ આવી આવી જોતી રહે છે

કહે છે,

‘ઇઝ ઇટ ઓકે ?’

હું ડિશ સામે તાકી રહું છું...

થોડી વારે એ ફરી આવે છે,

‘આર યુ ઓકે ?’

હું કશું બોલતો નથી.

‘કેન આઇ બિન્ગ સમથિન્ગ...?’

હું સફાળો બોલી બેસું છું

‘દરિયો.’

૫.

ઝળાંહળાં રોશનીમાં શહેર આખું ચૂપ

કેમ છે ?

વાહનો – રમકડાં !

કયા રૂપકડા ભૂતલમાં ડૂબી રહ્યાં છે ?

કાનમાં

ક્યાંથી આ બૂરૂ... બૂરૂ... બૂરૂ

અવાજો સંભળાય છે ?

શહેર આખાને પૂછું છું

તો કહે છે,
જવા દે -
તું દરિયો પી ગયો છું.

કોહ સુમાઈ, બેન્ગકોક (થાઈલેન્ડ)
૨૧, ૨૨ ઓક્ટોબર ૨૦૦૮

પ્રબોધ ૨. જોશી

પાંચ કાવ્યોના સમૂહનું એકત્ર શીર્ષક છે : દરિયાનુભૂતિ.

વિલિયમ જેમ્સે આવી દરિયામય અનુભૂતિનું નામકરણ કરેલું ‘ઓશનિક એક્સપિરિયન્સ’. પહેલાં ‘આચાર્ય’, પછી ‘ભગવાન’ રૂપે ખ્યાતનામ બનેલા રજનીશે ‘ઓશો’ નામ આ અર્થમાં ધારણ કરેલું. પ્રાચીન જાપાનીઝ ભાષામાં ‘ઓ’નો અર્થ થાય પરમ અહોભાવ, સ્નેહ અને સન્માન; જ્યારે ‘શો’નો અર્થ ‘ચેતનાનો સર્વવ્યાપક વિસ્તાર.’

‘દરિયાનુભૂતિ’ના નાયકની ચેતનાનું પરિવ્યાપન ‘ટોપોગ્રાફિકલ’ના સંદર્ભથી સંકલિત થયું છે. એ વિશિષ્ટ સ્થાન છે કોહ સુમાઈ, બેન્ગકોક (થાઈલેન્ડ). તારીખ સાથે પણ સમુદ્રનો અનુભવ જડાયો છે.

પાંચે રચનાની અંતિમ ધ્રુવપંક્તિ છે : ‘દરિયો પી ગયો છું.’ આને તકિયા-કલામ પણ કહી શકાય.

પ્રથમ (૧) કૃતિ, કવિનાયકની આત્મલક્ષી અભિવ્યક્તિનો લયલીન નમૂનો છે. કલ્પનાના, કલ્પનોના ચમકારા સાથે વિભિન્ન ઉપમાઓનું સંરચન તરત ધ્યાન કર્ષે છે. દા.ત. દૂર વૃક્ષનાં પર્ણ / વાળ ફરફરે... ચમકતી ટેકરીઓની ટોચ / કપાળ ઝગમગે.

એક વેન્ટેજ પોઈન્ટથી નાયક પરિદેશનું આકલન કેવી રીતે કરે છે ? દૂર ઊભેલાં વૃક્ષનાં પર્ણ સાથે ‘વાળ ફરફરે’ પદ મૂકી જાણે કવિ વૃક્ષનાં પર્ણને વાળની દૂરસ્થ ઉપમા અર્પે છે, પણ તદ્દન એમ નાચે હોય. નાયકના પોતાના વાળ પણ શક્ય છે દૂર વૃક્ષનાં પાન સાથે તાલ મેળવતા હોય. ચમકતી ટેકરીઓની ટોચને કપાળની ઉપમા આપી તે ‘ઝગમગે’ છે અથવા કપાળને ટેકરીઓની ટોચની ઉપમા દઈ તે ઝગમગે છે – આવી રચના સહજ સિદ્ધ થઈ રહી છે, અહીં. ઉપમા કર્મ પ્રકૃતિની સાથે તેમજ નાયકની સમાન્તરે વિવિધ રીતિએ સામોસામ પરસ્પરને ઊંડળમાં લે છે. આ ભાવકની પસંદીદા પંક્તિ છે :

ભરપૂર હવાએ ફૂલેલા આ શઢ
ફેફસાં બીન બજાવે.

વૃક્ષરાજિ, ટેકરીઓ પરથી સરી કેમેરાનેત્ર ‘આ શઢ’ના ઉલ્લેખથી ભાવકને દરિયાદેવના વાહન વહાણ તરફ લાવે છે, છતાં ચિત્રાત્મકતા સાથે વર્ણન પૂરું નથી થતું, આગળ સંગીતવાદનો પ્રવેશ થાય છે, ‘ફેફસાં બીન બજાવે.’ કોના ફેફસાં બીન બજાવે ? નાયકનાં કે નાવનાં ? ભાવકો માટે અનુમાનનો અવકાશ છે. એની તો મજા છે. બીનના સંગીત પછી ગીતની ઉપસ્થિતિ સ્વાભાવિક, એટલે કડી રચાઈ : ‘મોજાંનો રવ હળવો હળવો / ગીત સજ્યું આકંઠ’. પરિવ્યાપન ધીમે ધીમે વિકસે છે પદબન્ધપૂર્વક : ધીરે ધીરે / ચારે દિશામાં / લંબાવું છું / હાથ / અને આ પગ. (આપણી ભાષામાં એક પ્રયોગ છે જે અહીં વિભિન્ન રીતે પ્રસ્તુત છે : પેટમાં પેસીને પગ પહોળા કરે...) ચતુર્દિશામાં નાયકને હાથપગ

લંબાવવા પડ્યા કયા કારણે ? નાયકને સંગીનપણે લાગ્યું તેનું વિજ્ઞાપન તત્ક્ષણ કરે છે : ‘દરિયો પી ગયો છું.’

૧લી રચના એક સ્વયંસંપૂર્ણ કાવ્ય રૂપે નિર્વાહ્ય, પણ ત્યાર પછીની રીતિગતિ ખાસ તો પ્રથમ કૃતિની વિસ્તૃતિ સમી છે.

૨જીમાં દરિયાનુભૂતિ ‘અહીં અદ્ભુત આ બધું’ જેવી કડીઓમાં ‘અહો રૂપમ્’ (મીચેલી આંગે સ્તો) વિલસે છે, અને એમ ઉજી કૃતિમાં ‘અહો ધ્વનિ’ રૂપે વિસ્તરે છે – દા.,ત. ‘સંગીત જેવું કંઈક વાગે છે’ કેન્ડલ લાઇટ ડિનરના કરુણ પરિવેશનો વિનિયોગ જચી ગયો, ભલે આંસુનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ નથી કથ્યો.

“મીણબત્તીના ખૂણેથી

ટપકે છે

બોર બોર આંસુ”

બાકી ‘નર્થિંગ’ના ઉદ્દગાર સાભિપ્રાય.

૪થી રચનામાં રૂપાળી વેઇટ્રેસ નાયકની અસમંજસતા માપી પૂછે છે, ‘ઇઝ ઇટ ઓકે ?’ બીજી વાર – ‘આર યુ ઓકે ?’ નાયક કશું બોલતો નથી પણ પેલી ‘કેન આઇ બ્રિન્ગ સમથિન્ગ...?’ ત્રીજી વાર પૂછે છે એની સાથે નાયક ‘સફાળો બોલી’ બેસે છે : ‘દરિયો’ – એ પદવિન્યાસ અનોખો છે.

૫મી રચનાનો વળાંક અચાનક ચોંકાવી મારે એવા વર્ણનથી વિભૂષિત છે. આખું શહેર ચૂપ, વાહનો – રમકડાં ‘કોઈ રૂપકડા ભૂતલમાં ડૂબી રહ્યાં છે ?’ નાયકના કર્ણરન્ધ્રમાં બૂડ્ડ... બૂડ્ડ... બૂડ્ડ... અવાજો, નથી રહેવાતું ત્યારે તે શહેર આખાને પૂછે છે ત્યારે ઝળાંહળાં રોશનીવાળું એ કહે છે : ‘જવા દે, તું દરિયો પી ગયો છું.’

એક કાવ્યસર્જકની આત્મમગ્ન દરિયાઈ અનુભૂતિ, રચનાની કલાયમેક્સમાં જાણે કે સમસ્ત શહેરની પ્રતીતિમાં પલટાઈ જાય છે. પ્રાસ-અનુપ્રાસના મોહને વર્જી, આશ્ચર્યચિહ્નોની, વિરામચિહ્નોની માયા મેલી એક સળંગ અનુભૂતિને પાંચ ખંડમાં અખંડત્વ બક્ષવા માટે કવિ પ્રબોધ ૨. જોશી સાશ્વવાદના અધિકારી છે.

(૨)

લોર્ડ બાયરને પણ દરિયાને એની રીતે કેવો નીરખ્યો હતો તે અહીં કાવ્યરસિકોને વાંચવો ગમશે.

And I have loved thee, ocean !

and my Joy / of youthful sports was

on thy breast to be / Bornes like thy bubbles

onward : from a boy /

I wantoned with thy breakers.

(Childe Harold's Pilgrimage IV. (ixxiv))

નવતર ગઝલની મુદ્રા અંકિત કરતી રચના | ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

નવી ગુજરાતી ગઝલમાંથી પસાર થઈએ તો એનાં અનેક નવતર લક્ષણો જોઈ શકાશે. ગઝલસંરચનાની લાક્ષણિકતાઓ અને એના મિજાજને પોતાની રીતે જાળવીને પણ એ ‘શુદ્ધકવિતા’ (Pure Poetry) બનવા પ્રતિ ગતિ કરે છે. નાજુક-મુલાયમ અને તરલ-દ્યુતિલ ભાવસ્પંદનોને એ અવનવાં કલ્પનોમાં રજૂ કરે છે. જૂની ગઝલની માફક એ હવે સદા ચોટ દ્વારા માત્ર તાળી ઉઘરાવવાની પણ અપેક્ષા નથી રાખતી ! વળી અર્થાન્તરન્યાસી બોધ કે દષ્ટાન્તનિર્ભર તથ્ય તારવી આપવાની ઝંઝટમાં પણ નથી પડતી. પોતાનો શેઅર અવતરણક્ષમ (Quotable) બને એની પરવા પણ કવિને નથી ! પોતાની સંવેદનક્ષણને પૂરી સર્જકતાથી આકારિત કરવા કવિ તત્પર હોય છે. રદીફ જાળવે પણ કાફિયાના ઉચ્ચારસામ્યને તજી એ માત્ર એનું લગાત્મક વજન સાચવવા પ્રયાસ કરે ! ટૂંકમાં, અરબી-ઉર્દૂ ગઝલ ગુજરાતીમાં નવા-અવતારે તાજગી પ્રસારતી કોઈ કલગી પુષ્પછોડની સોડમ પાથરે છે ! આનાં અનેક ઉદાહરણો આપણી ગઝલમાંથી મળશે, પણ અહીં આપણે એક ગઝલના રસાત્મક અંશોને માણતાં માણતાં ઉપરની વ્યાપ્તિઓની પ્રતીતિ કરીએ.

ઝળહળ કરે

આંસુ અવાજો ના કરે, ઘોંઘાટ કેવળ જળ કરે,
ઘર તો સદા ધ્યાનસ્થ છે, ઉત્પાત સૌ સાંકળ કરે.

વરસાદ ફૂલોને સદા નવડાવતો આનંદથી,
શણગારવાનું કામ એને પ્રેમથી ઝાકળ કરે.

કેવા સીતમ યુગથી થયા ઇતિહાસમાં ક્યાં નોંધ છે ?
ધૃતરાષ્ટ્ર જેવો છે સમય ફરિયાદ કોને પળ કરે ?

આકાશને જામીન પર છોડાવવાનું થાય તો
જામીન અરજી પર સહી સૌ પ્રથમ વાદળ કરે.

છે આપણા હાથમાં કેવળ સળી ને સાળ આ,
કાપડ વણીને આપવાનું કામ તો શામળ કરે.

હર પાંખ પાસેથી મળે આકાશની સઘળી વીગત,
ક્યાં છે નરક ? છે સ્વર્ગ ક્યાં માનવ હજી અટકળ કરે.

થોથાં બધાં પધરાવતું આ શબ્દ તો અંધાર છે,
એવું અલૌકિક પામે ‘ધૂની’ જે તને ઝળહળ કરે !

[‘ગુજરાત’ દી. અંક-૨૦૬૩]

– ‘ધૂની’ માંડલિયા

આ ગઝલરચનામાં કવિએ મત્લાના શેઅરથી જે સૂક્ષ્મ-બારીક નિરુપણ છટા દાખવી છે, તેમાં આપણને રજૂઆતની નિરાળી ખૂબી (અંદાજે-બધાં) પ્રતીત થાય છે. તેમણે જરાય બોલકા (Loud) થયા વના થોડાં કલ્પનો યોજીને વિભિન્ન સંકેતો કર્યા છે. પ્રકૃતિ, પુરાણ,

ઇતિહાસના સંદર્ભો આવે છે, પણ તેમાં ક્યાંય આવેગ, આકોશ, મુખરત્વ જોવા નથી મળતાં, પણ ગઝલના શ્રોતા, વાચક કે ભાવકને પ્રત્યેક શેઅર પાસે થંભીને – થોભીને એમાંના મર્મ તથા ચિત્તગુણને પામવા તત્પર કરે છે.

ગઝલકારને ‘ઘોંઘાટ’ અને ‘ઉત્પાત’ – અવાજ – એ બંને વિશે કંઈક સંકેત આપવો છે, પણ એ માટે તેઓ સીધું કથન નથી કરતા પણ ‘આંસુ’ અને ‘જળ’ને સામસામે મૂકે છે. આંસુ ‘મૂંગી વેદના’ રૂપે ચૂપચાપ વહી જાય છે, પણ જળ ‘સામૂહિક સંઘર્ષ’નું બળ બને, ઘોંઘાટ કરે. સમાજમાં એકલ ખૂણાનાં અશ્રુ છે, તો સંઘશક્તિના ઘોંઘાટ રૂપે જળ પણ ખળભળે છે ! સહૃદયભાવકને આવો મર્મ લેવો હોય તો લે, પણ કવિતો માત્ર દશ્ય કલ્પનો સર્જે છે ! એ જ રીતે એકલું ઘર શાંત હોય, પણ સાંકળનો ઉત્પાત કે ઘોંઘાટ અવરજવરનો ‘ઉત્પાત’ મચાવે ! આપણી ગઝલ એના રૂઢ ભાવનિરૂપણને છાંડીને હવે સૂક્ષ્મ-શુદ્ધ-સૌંદર્યલક્ષી ભાવનાલેખનને માર્ગે કેવી ગતિ કરી રહી છે, તેની અહીં ઝાંખી થાય છે. અહીં કવિએ ‘મૌન’ અને ‘અવાજ’ વચ્ચેનો ભેદ અત્યંત લાઘવમાં સૂચિત કર્યો છે. કલ્પનોનું વિરોધાત્મક તુલ્યબળ કૌશલ દાખવે છે.

હજી ગઝલમાં આગળ વધતાં આ ‘ગતિશીલતા’ અને ‘નીરવતા’ને વિશેષ રૂપાયિત કરવા પુનઃ પ્રકૃતિનાં બે દશ્યકલ્પનો (Visual Images)ને રજૂ કર્યાં છે : ફૂલોને આનંદથી નવડાવતો વરસાદ ધોધમાર હોય, એના ઝાપટાં સંભળાય, પણ પુષ્પો પર ધીરે ધીરે સરકી – બાઝી જતાં ઝાકળબિંદુ અશબ્દ હોય છે ! એક નવડાવે છે, તો અન્ય ફૂલોને શણગારે છે ! બેય વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ વિરોધ આપણને ચમત્કારનો અનુભવ કરાવે છે.

ગઝલકારની ઇબારતમાં ચિત્તગુણ, દશ્યાંકનની શક્તિ વિશેષ પ્રગટે છે. ગઝલની પરિભાષામાં જેને ‘મુલાકાત’ કહી શકાય, તેની ઝલક પ્રભાવક રીતે રજૂ થાય છે. આથી એમણે જે વસ્તુલક્ષી સંદર્ભો (Objective References) યોજ્યા છે, તે તેમના મિજાજને સહજતાથી અંકિત કરે છે.

‘આંસુ’, ‘જળ’, ‘સાંકળ’, ‘વરસાદ’, ‘ઝાકળ’ એ સર્વમાં ઇન્દ્રિયગોચરતા છે. એની સાથે જ ગઝલમાં આવશ્યક એવાં તત્ત્વો ‘લાઘવ’, ‘વિરોધ’ અને ‘સંકેતાત્મકતા’નો પણ આસાનીથી પ્રયોગ થયો છે.

કવિનું સંદિત ચિત્ત હવે ઇતિહાસ-પુરાણના સંદર્ભોનો આશ્રય લે છે. આધુનિક ગઝલ ‘મીથ’, ‘આદિમબિમ્બ’નો પણ અન્ય કાવ્યપ્રકારોની જેમ વિનિયોગ સાધે છે :

કેવા સિતમ યુગથી થયા ઇતિહાસમાં ક્યાં નોંધ છે ?

ધૃતરાષ્ટ્ર જેવો છે સમય ફરિયાદ કોને પળ કરે ?

સમયના મૌનને ‘ધૃતરાષ્ટ્ર’ જેવા પૌરાણિક સંદર્ભ વિના કઈ રીતે સૂચવી શકાયું હોત ? ‘સિતમ’ અને ‘ધૃતરાષ્ટ્ર’ પછી ‘ફરિયાદ કોને પળ કરે ?’માં ‘પળ’નો નિર્દેશ થતાં દ્રૌપદી કેવી સંકેતાય છે ? પણ યુગોથી આ બધું ચાલ્યું આવે છે, તે જોતાં ‘મીથ’ દ્વારા કવિએ સાતત્યની સહજ રીતે જ સ્થાપના કરી લીધી છે. ‘યુગ’, ‘ઇતિહાસ’, ‘સમય’ અને ‘પળ’ એ સર્વમાં કાળનાં પરિમાણોને કમશઃ સંયોજી લઈને ગઝલકારે બે જ મિસરામાં મોટી સફર ખેડી બતાવી છે ! આપણે અહીં સંકેતોનું અર્થઘટન નથી કરવું, કવિના કલાત્મક અંશોને ઉદ્ઘાટિત કરતાં કરતાં એને આસ્વાદીએ છીએ. ગઝલનો શેઅર એના લઘુફલકમાં મોટી

ફાળ ભરી શકે છે, તે અહીં જોઈ શકાશે.

કોઈ પણ કાવ્યમાં કેટલીક વાર કલ્પનાની ઉડાન સાથે તરંગલીલા (Fancy) પણ દેખા દે ખરી ! આ રચનામાં પણ ચોથા શેઅરમાં તરંગની ટૂંકી ચાલની છટા જોવા મળે છે. આકાશ જો ચારેકોરથી ઘેરાઈ ગયું હોય, તો એને કોણ છોડાવે ? કવિએ તરંગ ચલાવ્યો કે એવા ગિરફતાર થયેલા આકાશને છોડાવવા જામીનખત ઉપર વાદળાએ જ પ્રથમ 'સહી કરવી પડે ! ગઝલકારને 'વાદળ'નો કાફિયા સૂઝી આવ્યો અને એને તરંગછટાથી ચાલાકીપૂર્વક પેશ કરી દીધો ! અલબત્ત, શેર આપણને ગમે છે, એનું કારણ એ છે કે તરંગ-ફેન્સીને પણ તેનું સૌંદર્ય હોય છે, પછી ભલે એમાંનાં ઉપમાનો, કલ્પનો પૂરું રસાયણ ન પામ્યાં હોય !

પાંચમા શેઅરથી ગઝલકાર સાંસારિક સંદર્ભથી અળગા થઈ, કોઈ પારલૌકિક પ્રદેશ ભણી મીટ માંડતા દેખાય છે. એમનું ભાવક્ષેત્ર સમાંતર (હોરિઝોન્ટલ) ઓછું અને ઊર્ધ્વલક્ષી (વર્ટિકલ) વિશેષ બની રહ્યું હોય એવું લાગે. ગઝલની એ ખૂબી છે કે એના એક વળોટમાં એનો શેઅર 'સ્વતંત્ર એકમ' બનીને અવતરણક્ષમતા દાખવે. મનુષ્યની શક્તિ અને એનાં ટાંચાં સાધનો એકત્ર થઈને એ પ્રક્રિયા એક પૂર્ણ કાર્ય તરીકે નીપજી આવે તેની પાછળ કોઈ અજ્ઞાત પરિબળ હોઈ શકે. આવી સંભાવના આપણને આ પંક્તિઓ પર પ્રગટતી દેખાય.

છે આપણા હાથમાં કેવળ સળી ને સાળ આ, કાપડ વણીને આપવાનું કામ તો શામળ કરે.

જોકે અહીં આપણે આપણા અસ્તિત્વના વૈચિત્ર્યનો પણ વિચાર કરવાનો રહે, બધી સામગ્રી હાજર હોવા છતાં જીવનની આકસ્મિકતા એવી છે કે ધારણા મુજબ કશું સંપન્ન ન થાય !

ગઝલના અંતિમ બંને શેઅરમાં કવિચિત્તની ગતિ હવે અધ્યાત્મની દિશા ('મારિફત') પ્રતિ થતી જોઈ શકાશે. 'સ્વર્ગ', 'નરક'ના ખ્યાલને તેઓ એક અટકળ ગણે છે, જ્યારે આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓની અનાયાસ ઊર્ધ્વગતિમાં તેમને મુક્તિનો સહજ આનંદ હશે એમ લાગે છે. પરંતુ 'આકાશની સઘળી વિગત' અને તેમણે કરેલી 'સ્વર્ગ', 'નરક'ની સામ્યલક્ષી તુલના વચ્ચે અનુબંધ પ્રતીત થતો નથી. આથી પેલી 'વિગત' અને 'સ્વર્ગ', 'નરક'ની અટકળ કંઈક વાયવ્ય રહી જાય છે ! ગઝલમાં સાની મિસરા અને ઉલા મિસરા વચ્ચે કોઈ પ્રતીતિકર સામ્ય, અનુમાન, દાવા-દલીલનું ઉચિત અનુસંધાન અપેક્ષિત છે. જ્યારે એ ન હોય ત્યારે સમર્થ ગઝલકારનું કૌશલ પણ ઊણું ઊતરે છે. મક્તાના અંતિમ શેઅરમાં તો કવિએ શબ્દને પણ એક 'આવરણ' ગણીને અલૌકિક તત્ત્વને પામીને તેજોમય બનવાની ઝંખના સેવી છે. 'ગાગાલગા'નાં ચાર લગાત્મક આવર્તનોની સંધિ સમગ્રતયા જાળવી શકાઈ છે. ચાર રૂકૂનનું લગાત્મક સ્વરૂપ ધરાવતા 'રજૂલ'નો પ્રયોગ સફાઈપૂર્વક થયો છે. આ બહેર પિંગળના માત્ર મેળી હરિગીત છંદ સાથે સામ્ય ધરાવે છે પણ એકરૂપતા તેમાં નથી, કેમકે ગઝલની બહેરમાં વજન સંધિ પર હોય છે ! એ ચર્ચા જવા દઈએ, પણ આ રચનામાં 'રજૂલ'ના મુસ્તફ્ઠલુનનાં આવર્તનો જળવાયાં છે. કવિએ વધારાના શબ્દો - 'ભરતીના શબ્દો'નો પણ વિશેષ પ્રયોગ કર્યો નથી.

'ધૂની' માંડલિયા ઉપનામધારી કવિશ્રી અરવિંદ શાહની આ ગઝલકૃતિના નાનાર્થોને - ભાવાર્થોને સ્ફુટ કરતાં આનંદ થાય છે. સહૃદયને એનાં દલેદલ ખોલતાં હૃદયમનનનાં દલો પણ ખૂલતાં અનુભવાય છે. ગઝલની ઇબારત પણ તત્સમી - તદ્ભવી મુદ્રાનું વૈવિધ્ય દાખવે છે. આધુનિક ગઝલની તાસીરનો એમાં સઘ અનુભવ થાય છે.

r

પ્રકીર્ણ

(૧૨૪) **વિજ્ઞાન પર્વ** : ડૉ. સુશ્રુત પટેલ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૪૮, રૂ. ૧૦૦/-
(૧૨૫) **ઉત્સવપર્વ** : કમલેશ ચાવડા, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૬૮, રૂ. ૧૩૦/- (૧૨૬)
ગ્રામપર્વ : માણેકલાલ પટેલ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૧૨, રૂ. ૮૦/- (૧૨૭) **દુગ્ધપર્વ** : હસમુખ દેસાઈ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૬૮, રૂ. ૧૨૫/- (૧૨૮) **વિત્તપર્વ** ડૉ. રોહિત શુક્લ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૮૦, રૂ. ૧૩૫/- (૧૨૯) **યાત્રા-પર્વ** : વાડીભાઈ જોશી, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૨૮, રૂ. ૧૦૦/- (૧૩૦) **ન્યાયપર્વ** : ચિન્મય જાની, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૩૨, રૂ. ૧૦૦/- (૧૩૧)
ગુજરાતનાં નારી-રત્નો : મીનાક્ષી ઠાકર, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૨૪૦, રૂ. ૧૭૫/- (૧૩૨) **બરાક ઓબામા : બદલાતા વિશ્વનો સક્સેસ પાસવર્ડ** : સંજય આવટે, અનુ. ગીતા ગૌડ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૨૪૬, રૂ. ૩૦૦/- (૧૩૩) **બાળયોગી ચેતનનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત** : દેવેન્દ્ર હ. ભટ્ટ, 'અજ્ઞાત', ૨૦૦૬, શ્રીમતી ડોલર ડી. ભટ્ટ, પ્લોટ નં. ૫૮૦/૨, સેક્ટર ૩/સી, ગાંધીનગર, પૃ. ૬૪, રૂ. ૧૨/- (૧૩૪) **ગુજરાત અર્ધશતાબ્દી અને...** : સંપાદક યશવન્ત મહેતા, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૨૫૮, રૂ. ૧૭૫/- (૧૩૫) **અમેરિકાના આંગણે** : ડૉ. અબ્બાસ અલી તાઈ, ૨૦૦૮, ગડત વિકાસ ટ્રસ્ટ, ગડત, પૃ. ૧૪+૧૨૪, રૂ. ૧૨૦/-.



મીરાં તારળેકર;
અનુવાદક : કાજલ ઓઝા વૈદ્ય

અત્યંત સહનશીલ, બુદ્ધિશાળી રાણી
ધરતી શી ક્ષમાવાન
પાંડવોના સંસારમાં રમમાણ
દુઃખને હૃદયમાં ઘટી
ધીરે ધીરે થઈ ગઈ શાંત
આશ્ચર્ય પ્રસર્યું તારું
પ્રસ્થાપિત થઈ ઇન્દ્રપ્રસ્થની કલ્યાણી

અદ્વિતીય વ્યક્તિત્વ તારું
પ્રેમથી અદકેરું કર્તવ્ય કરી બતાવ્યું
રાજસ્ત્રીઓ અચંબિત
કહેતી રહી
કેટલી નિષ્ઠાવાન !
એનાં વાણી-વર્તનનો જાદુ કેવો ?
ને ભાગ્યવાન પણ
સંસાર કદી દેખાડ્યો સોનાનો
પાંચ દેવોની પતિવ્રતા

પણ સખી,
મને વિસ્મિત કરે છે
તારી આ કથા
આ પ્રેમનો સંસાર નહોતો
તું તો સ્વયં યાજ્ઞસેની
પંચવ્રતનો સંકલ્પ કરીને
પાંડવોને અખંડ રાખ્યા
સહનશીલતાની પરમાવધિ
તારા અસ્તિત્વમાં સ્થિર થઈ ગઈ દીવા જેવી

પરંતુ
કોઈ જાણી શક્યું નહીં
પાણી કલકલતું રહે આસપાસ

ને તોય ટાપુ આત્મમગ્ન, એકાકી
તારી બેચેન નજરથી
કોને ખબર
ઘનશ્યામ આકાશમાં શું શોધી રહી છે તું ?

શ્રી મીરાં તારળેકર જી. એસ. એસ. મહાવિદ્યાલયમાં (બેલગાંવ) મરાઠીનાં પ્રોફેસર છે. લગભગ પંદરથી વધુ પુરસ્કાર અને આઠથી વધુ કાવ્યસંગ્રહો સાથે 'સાંભળ હે દ્રૌપદી !' એમનો આગવો કાવ્યસંગ્રહ છે. લગભગ ૫૦ કવિતાઓ દ્રૌપદીને સંબોધીને આજની નારીના હૃદયમાંથી નીકળતા સંવેદનને વ્યક્ત કરે છે. ૨૦૦૫માં લખાયેલી આ કવિતાઓ મરાઠી ભાષાની ઉત્તમ કવિતાઓમાં ગણાય છે.

r



બાળસાહિત્ય

(૧૧૧) **પર્વતની ટોચ** : કીર્તિદા બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૦૮, પ્લોટ નં. ૪૬૨/૨/એ, સેક્ટર ૬/એ, ગાંધીનગર, પૃ. ૧૨+૬૮, રૂ. ૮૦/-

કવિતા

(૧૩૬) **મોંઘેરી મિરાત મીરાં** : પ્રસ્તુતિ પ્રદીપ રાવલ, ૨૦૦૮, પ્રવીણ પબ્લિકેશન, રાજકોટ, પૃ. ૩૨૦, રૂ. ૨૫૦/-
(૧૩૭) **છીપમાં મોતી** : ડૉ. રશ્મિ ત્રિવેદી, પ્રકા. ભરતભાઈ ભટ્ટ, ૩૦૩, ઇન્દ્રપ્રસ્થ એપાર્ટમેન્ટ, તિઘરા જકાતનાકા, જલાલપોર, નવસારી, પૃ. ૮+૫૫, રૂ. ૧૦/- (૧૩૮) **તત્ત્વ ૧૧૧ ગઝલ** : લક્ષ્મી ડોબરિયા, દિનેશ કાનાણી, રોકેશ હાંસલિયા, ૨૦૧૦, પ્રકા. દિનેશ કાનાણી, શ્રીરામ, ૭, નારાયણનગર, ઢેબર કોલોની, રાજકોટ-૬, રૂ. ૧૧૧/- (૧૩૯) **હું નિર્મિશ** : નિર્મિશ ઠાકર, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૬૦, રૂ. ૪૦/- (૧૪૦) **મેં કહી કાનમાં જે વાત તને** : ભરત વિંજુડા, ૨૦૦૮, ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૦૨, રૂ. ૭૦/-

નવલિકા

(૧૪૧) **સુખના સુખડ જલે રે મનવા** : ડૉ. અબ્બાસ અલી તાઈ, ૨૦૦૮, ગડત વિકાસ ટ્રસ્ટ, ગડત, પૃ. ૮+૮૨, રૂ. ૧૦૦/-
(૧૪૨) **ફૂખ** : રાઘવજી માધડ, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૧૩૨, રૂ. ૭૦/- (૧૪૩) **જંગલેશ્વર નામનું એક મહાવિદ્યાલય** : બહાદુરભાઈ જ. વાંક, ૨૦૦૮, ભરાડ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૮૮/-

સર્જકતા જીવન, સમગ્ર સર્જન અને તેના આંતરસત્ત્વને કલાદેહ આપી તેને નાટ્ય રૂપે રજૂ કરવું તે ઘણું અઘરું કામ છે. બાકીના ઠાકોર સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ 'કલાપી' વિશે 'રાજવી કવિ કલાપી' નામની નાટ્યકૃતિ આપીને ડૉ. ધનવંત શાહે તે અઘરું કામ સિદ્ધ કર્યું છે. ડૉ. નરેશ વેદ કહે છે તેમ તેમણે નાટકની અઘરી કલા, જીવનચરિત્રાત્મક નાટકની વળી એક વધુ અઘરી કલા અને કલાપીના જીવન ઉપર નાટક લખવાની સવિશેષ અઘરી કલા એમ ત્રણે કઠિન પ્રયાસોની ટૂંકી સર કરી છે.

કેવળ અંગત અનુભવ સાહિત્યની કોટિએ પહોંચી શકતો નથી. પરંતુ કવિ કલાપીની વાત જુદી હતી. તેઓનું તો ખુદ જીવન જ કાવ્યરૂપ પામેલું હતું. તેમના જીવનને કાવ્યથી અલગ રીતે કે કાવ્યને તેમના જીવનથી ભિન્ન રીતે જોવાનું શક્ય નથી. તેમનું જીવન અટપટા અનેક રંગો અને ભાવોથી રસિત થયેલું હતું. તેમને અને તેમના કાવ્યને અભૂતપૂર્વ લોકપ્રિયતા મળેલી હતી. તેમનો કાવ્યસંગ્રહ 'કલાપીનો કેકારવ' કવિ કાન્તના સંપાદન હેઠળ ૧૯૦૩માં બહાર પડ્યો તે પછીથી તેની ૧૬ આવૃત્તિઓ થઈ છે જે ગુજરાતી કવિતાની અનન્ય ઘટના છે. આમ છતાં કલાપી પ્રશંસાઓ અને ટીકાઓથી ઘેરાયેલા રહ્યા હતા. તેઓ તો પોતાને કવિ ગણતા જ નહિ તે તેમની નમ્રતા હતી. તેમની અનેક કાવ્યપંક્તિઓ કહેવતરૂપ બની ગઈ છે અને કાવ્યપ્રેમીઓના કંઠાભરણ રૂપે આજે પણ શોભે છે.

કલાપીના જન્મ, ખવાસ દાસી મોંઘી - શોભના સાથે પ્રેમ અને લગ્ન, તેઓ રાજબીજ હતા કે નહિ, તેમનું મૃત્યુ, તેમનું સાહિત્યસર્જન એ તમામ બાબતો આસપાસ રહસ્યનાં વાદળો છવાયેલાં છે. કલાપીને રાજ્યસત્તાનો મોહ નહોતો. અનેક વખત ગાદીત્યાગ માટે તૈયારીઓ કરેલી. તેમનું કુટુંબજીવન અનેક ખટપટોથી ઘેરાયેલું હતું. તેમના ગાદીત્યાગ માટે નિશ્ચિત રીતે તૈયારીઓ ચાલતી હતી. ત્યારે જ તેમનું આકસ્મિક જણાય તેવા સંજોગોમાં અવસાન થયું. તેમનાં બે રાણીઓ પૈકી કોટડાવાળાં આનંદીબા પટરાણી હતાં, પણ બુદ્ધિકુશળતાથી કચ્છ રોહાવાળાં રમાબાએ મહત્ત્વનું સ્થાન અંકે કર્યું હતું. કલાપીને તેમના પ્રત્યે ગાઢ પ્રેમ હતો. ઘણાં કાવ્યો તેમને સંબોધીને લખાયેલાં. પણ રમાને સત્તા, વૈભવ અને ખટપટોનો શોખ હતો. કલાપી માટે તે ગમતી વાત નહોતી. જ્યારે રમાને સુરસિંહનાં ગાદીત્યાગની કાર્યવાહી, શોભના પ્રત્યે પ્રેમ અને લગ્ન વગેરે પસંદ નહોતાં.

ડૉ. ધનવંતભાઈએ આ પરંપરાગત ઘટનાઓથી આગળ વધી જાતે અભ્યાસ અને સંશોધન દ્વારા અનેક રહસ્યો ખુલ્લાં કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. કલાપીનાં સ્વજનો પૌત્ર કુમારશ્રી મંગળસિંહજી, પૌત્રવધૂ પ્રવીણકુંવરબા, મુંબઈના પૂર્વ પોલીસ કમિશનર અને ભત્રીજા પ્રવીણસિંહજી વગેરેની મુલાકાત લઈને અને ડૉ. રમેશ શુક્લનાં સંશોધનોના અંશોને પણ ધ્યાનમાં લઈને તેમણે કલાપીના જીવન અને સર્જનને સુગ્રથિતતા અને અધિકૃતતા આપ્યાં

છે. લેખકે કલાપીના સમગ્ર સાહિત્યનું સઘન અધ્યયન કરીને તેના સર્વ અંશોને નાટ્યરચનામાં ગૂંથી લેવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. તે એટલી હદે કે દરેક દૃશ્યના અંતે કાવ્યો, ગદ્યરચનાઓ અને પત્રોના સંદર્ભો ઝીણવટપૂર્વક રજૂ કર્યા છે.

જેને લેખક 'પ્રેમ, પ્રથા અને વ્યથા'ની નાટ્યકથા તરીકે ઓળખાવે છે તેવી આ ૩ અંકો અને ૩૪ દૃશ્યોમાં વિભાજિત થયેલી રચના છે. તેને ચીલાચાલુ રંગભૂમિના સમયબંધનમાં કાટલાંથી મૂલવી ન શકાય. વર્તમાન રંગભૂમિની જરૂરિયાતોને વશ વર્તીને કુશળ દિગ્દર્શક તેમાં કાપકૂપ કરીને પ્રેક્ષકોને અનુકૂળ નવવિધાન કંડારી કાઢે તે અલગ વાત છે. પરંતુ કૃતિના ભાવકને તે રચના કલાપીના આંતરબાહ્ય જીવનસંગ્રામનો યથોચિત આસ્વાદ કરાવવા સક્ષમ બની રહી છે.

અસરકારક દૃશ્યાંકન અને રંગભૂમિને અનુરૂપ રચનાવિધાન માટે લેખકે પૂરતી કાળજી લીધી છે. સંસ્કૃત નાટક અને વ્યવસાયી રંગભૂમિની કેટલીક પ્રથાઓ તેમણે ખપમાં લીધી છે. કાવ્યો અને ગદ્યઅંશોનાં પઠન, પાત્ર અને પરિસ્થિતિનો પરિચય, આગળપાછળના બનાવોની સંગતિ અને નાટ્યનાયકના વ્યક્તિત્વના ઉઠાવ માટે તખ્તાની બંને બાજુ બે નાના રંગમંચ નિર્દેશી તેના પર સૂત્રધાર અને નટી ઊભા રહી વાર્તાલાપ કરે તેવી નાટ્યપ્રયુક્તિ લેખકે યોજી છે. કલાપીના કાવ્યોનો જ આધાર લઈને પ્રેમ તથા વિરહ તેમજ નીતિદેવી તથા પ્રીતિદેવીનું પ્રતીકવિધાન લેખકે કુશળતાથી કરેલ છે. પ્રસંગને અનુરૂપ રંગમંચની સજ્જતા અને પ્રકાશઆયોજન તેમણે ખૂબીપૂર્વક નિર્દેશ્યાં છે.

જીવનચરિત્રાત્મક નાટકમાં સામાન્ય રીતે પ્રસંગો અને વીગતો રજૂ થતાં આવે છે. જ્યારે આ નાટકમાં નાટ્ય રાજવી હોવા ઉપરાંત ચિંતનશીલ સર્જક હોવાથી પ્રસંગો અને વીગતો સાથે કાવ્યપંક્તિઓ અને ગદ્યઅંશોની ફૂલગૂંથણી કરવામાં આવી છે. સુરસિંહના જીવનમાં શોભના સાથે પ્રણય અને લગ્ન અગત્યનું સ્થાન ધરાવતાં હોવાથી પહેલા જ પ્રવેશમાં, રમા સાથે આવેલી સાત-આઠ વરસની દાસી મોંઘી દ્વારા કચ્છી બોલીમાં રાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. સુરસિંહ તેને ભણાવવા, સંસ્કારવા અને કાવ્યપઠન કરવાનું શરૂ કરાવી દે છે. એક દૃશ્યમાં તો ૧૯૩૩નું લાઠી મુકામે મળેલું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન અને તેના પ્રમુખ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત કવિ કાન્ત, મસ્તકવિ, સાગર મહારાજ, રૂપશંકર ઓઝા 'સંચિત' વગેરેના પાત્રપ્રવેશ સાથે સૂત્રધાર અને નટી નાટકનો પ્રાસ્તાવિક પરિચયવિધિ પૂરો કરે છે.

સુરસિંહ અને રમા વચ્ચેનો સ્વભાવભેદ નાટકના આરંભે તેમજ અનેક સ્થળે પ્રગટ થતો રહ્યો છે. સુરસિંહને અભ્યાસકાળમાં દેવું થઈ જતાં રમાના પિયરથી ત્રણ હજાર રૂપિયા મગાવવામાં આવેલા. તેમાં જરૂરી નહિ હોવા છતાં ભુજની પાર્ટીને સુરસિંહ પ્રથમ દસ્તાવેજ મોકલે અથવા રમા પોતાનાં ઘરેણાં ગીરવે મૂકે વગેરે પ્રપંચ કરેલો તેવું સુરસિંહ સ્પષ્ટ કહે છે :

“સુરસિંહ : આપણા વચ્ચે આવો અવિશ્વાસ અને વ્યવહાર ? ખેર છોડો... પણ તમે નિર્દોષતા છોડી એનું મને દુઃખ થયું. તમે મુત્સદી જવાબ આપ્યો એ મને ના ગમ્યું.

રમા : એટલે હું મુત્સદી છું ?

સુરસિંહ : હા...

રમા : હું રાજકુમારી છું... રાજરાણી છું...

સુરસિંહ : મારા માટે માત્ર રમા જ ના રહી શકી ? અસત્ય છે એ અસત્ય છે... પ્રપંચ એ પ્રપંચ છે..." (પૃ. ૪૩) એ જ રીતે રમાએ અણગમતા કામદાર, અધિકારી કે નોકરોને છૂટા કર્યા, પરેશાન કર્યા, પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને ગોઠવ્યા, કુંવર પ્રતાપસિંહના જન્મ વખતે ખટપટ કરી. પત્રો અને કાવ્યોમાં સુરસિંહે પોતાનો આ અસંતોષ છુપાવ્યો નથી. તેમ છતાં તેના કારણે રમાને અન્યાય ન થાય તેની સતત કાળજી લીધી. રમા તે જાણે. પરંતુ પોતાની ખટપટ, મહત્વાકાંક્ષા, પટરાણી આનંદીબા પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા, સુરસિંહ પર પોતાનું વર્ચસ્વ રહે, રાજકારભાર તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે જ ચાલે, તેમાં જ્યાં ક્યાંય નડતર થાય તેને નિર્મમપણે નાબૂદ કરવામાં આવે તેવા રમાના પ્રયત્નો સતત ચાલતા જ રહ્યા.

સુરસિંહ મિત્રો સાથેના મિલન વખતે વાજસુરવાળા સમક્ષ શોભના પ્રત્યેના તેમના પ્રણયનો એકરાર કરે તે સાથે પહેલો અંક પૂરો થાય છે.

બીજા અંકના આરંભે પ્રબંધકાવ્ય 'હમીર ગોહેલ' અને ખંડકાવ્યો 'ભરત', 'સારસી', 'વીણાનો મૃગ', 'બિલ્વમંગળ'નાં દશ્યોમાં પાત્રો તરીકે સુરસિંહ અને શોભના નિરૂપાયાં છે જેથી તેમના પ્રણયનાં જ તે કથાનકો હોય તેવો ઉદાવ મળે છે. 'હૃદયત્રિપુટી' તો તેમના વિશેનું જ ખંડકાવ્ય હોવાથી ત્રણે પાત્રોના ભાવોત્કટ હૃદયમંથનને મૂર્ત કરે છે. રમા સમક્ષ શોભના પ્રત્યેના સુરસિંહના પ્રણયનો અહીં જ સ્ફોટ થાય છે. પછીનાં દશ્યોમાં પ્રણયસંઘર્ષ આગળ ચાલે છે. સુરસિંહ રમાને ખાતરી આપે છે કે શોભનાને ચાહવા છતાં તેમના પ્રત્યેનો પ્રેમ ઓછો થયો નથી. રમાને તેનાથી પ્રતીતિ થતી નથી. તે શોભના સાથે પ્રેમભાવ માટે સંમતિ આપે છે, પણ લગ્ન માટે આગ્રહ નહીં રાખવા કહે છે. સુરસિંહ પ્રેમપાત્ર પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અદા કરવા લગ્ન માટે આગ્રહી છે. પ્રેમ સામે કોઈ જ બંધન સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આખરે સુરસિંહ 'હમીરજી ગોહેલ' લખવા મહાબળેશ્વર ગયા હોય છે ત્યારે રમા શોભનાનાં લગ્ન ખવાસ યુવાન રામજી સાથે કરાવી આપે છે. સુરસિંહને તારથી પણ જાણ કરવામાં આવે છે. સુરસિંહ હતપ્રભ થઈ મનોવ્યથામાં અટવાય છે.

સુરસિંહ મનોમંથન દ્વારા આંતરિક સમાધાન સાધવા પ્રયત્નશીલ છે. પરંતુ શોભનાનો તેમના પર પત્ર આવે છે કે રામજી તેને પીડે છે, જુલમ કરે છે. બાપ પણ તેમાં સામેલ છે. તેના માટે સંસારમાં હવે કોઈ નથી. તે આપઘાત કરી જીવ આપવા વિચારે છે. આ વ્યથામાંથી બચાવવા સુરસિંહને તે વિનંતી કરે છે. પ્રેમપાત્ર પ્રત્યેની ફરજથી દોરવાઈને સુરસિંહ શોભનાને બોલાવી લે છે. તેઓ નિર્ણય કરે છે કે શોભનાને એકાંતમાં રહેવા દઈ સ્વતંત્ર રીતે વિચારીને આગળ શું કરવું તે નક્કી કરવાની તક આપવી. શોભનાનો નિર્ણય જાણીને સુરસિંહ રમા પાસે તેની સાથે લગ્ન કરવા માટેની દરખાસ્ત કરે છે.

દરમ્યાન સુરસિંહ, રમા અને શોભનાનો પ્રશ્ન લઈ મણિલાલ નભુભાઈ, વાજસુરવાળા, સંચિત વગેરે મિત્રો મંત્રણા કરે છે. મણિભાઈના મતે લગ્ન કરવાં લોકોની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે, નિંદા થશે, રાજા તરીકે સુરસિંહે ભોગ આપવો જોઈએ. સુરસિંહ પછીથી કહે છે કે તમે સૌએ મંત્રણા કરી, પણ પ્રશ્નનો વિચાર લૌકિક દૃષ્ટિએ કર્યો. ઈશ્વર સમક્ષ ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કોઈ પ્રેમી પોતાની પ્રેમિકાને દુઃખી ન જોઈ શકે. અહીં પ્રાપ્તિની વાત નથી, પ્રેમના સન્માનની વાત છે. મિત્રો આગ્રહ કરશે તો હું સ્વીકારી લઈશ પણ બધા

વૈભવો ફેંકી દઈ ખુમારીથી ફકીરી જીવન અપનાવી લઈશ, મને તમે પછી લાઠીમાં નહીં જુઓ.

નાયબ પોલિટિકલ એજન્ટ ઓલ્ડફિલ્ડ પાસે ફરિયાદ જાય છે. સુરસિંહ શોભનાને પ્રેમ કરે છે, લગ્ન કરવા માગે છે, પણ લગ્નના છૂટાછેડાની ફારગતીની રાહ જુએ છે તે વલણ તેમને પ્રશંસાપાત્ર લાગે છે. આખરે લગ્ન થાય તે માટે રમા સંમતિ આપે છે, પુસ્તકની સાક્ષીએ સુરસિંહ અને શોભનાનાં લગ્ન થાય છે. પણ રમા તેના વફાદાર કામદારને તે લગ્ન પડકારવા કોધપૂર્વક જણાવે છે. આ પરાકાષ્ટાભર્યા વળાંક પર આવતાં નાટકનો બીજો અંક પૂરો થાય છે.

ત્રીજા અંકનાં શરૂઆતનાં દશ્યો પ્રણયની સંતૃપ્તિની અનુભૂતિનાં છે. મણિલાલ નભુભાઈ જેવા ગુરુજન માર્ગદર્શકની ચિરવિદાય, કવિ કાન્તનો ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર, રમાની ખટપટથી મિત્ર અને વફાદાર નાયબ કામદાર સંપિત લાઠી છોડી જાય વગેરે બનાવો સુરસિંહને ખિન્ન કરી દે છે. શોભનાના આગળના લગ્નની ફારગતી વિલંબ પછી મળે છે. હવે સુરસિંહ નિશ્ચિતપણે ગાદીત્યાગ માટે તજવીજ શરૂ કરે છે. તે રમાને ગમતી વાત નથી. દરમ્યાન સુરસિંહના મનનો એક જૂનો વહેમ પાકો થાય છે. કુમાર પ્રતાપસિંહનો જન્મ થયો ત્યારે અંગ્રેજ સરકારની વ્યવસ્થા પ્રમાણે અંગ્રેજ નર્સને હાજર રાખવા સામે રમાએ વિરોધ કર્યો હતો. સુરસિંહનો ક્રમે ક્રમે વધતો રહેલો વહેમ હવે પાકો થયો કે પ્રતાપસિંહ રાજબીજ ખરા પણ પોતાના પુત્ર નહિ. આથી તેમને લાગે છે કે તેમણે પોતાના નાના પુત્ર આનંદીબાના કુમાર જોરાવરસિંહને અન્યાય કર્યો છે. ફરજના ભાગ તરીકે તેઓ પોલિટિકલ એજન્ટને રૂબરૂ વાત કરવા માગે છે કે સરકાર રાજસત્તા સંભાળી લે અથવા જોરાવરસિંહને ગાદી મળે. કામદાર તાત્યાસાહેબ સાથેની આ વાત રમાનો વિશ્વાસુ કારકુન જેશંકર સાંભળી જાય છે.

લેખકે અહીં ખરાખરીના સંઘર્ષની ક્ષણ બરાબર પકડી છે. વાત સાંભળીને રમા જેશંકરને કોધના આવેશમાં કહે છે, "તારી જીભ કાપી નાખ." સત્તાનો વૈભવ પોતાના હાથમાંથી સરી જાય તે રમાને કોઈ પણ હિસાબે માન્ય નથી. સુરસિંહની ફરજની ભાવના અને રમાનું ઘવાતું હિત પરસ્પર ટકરાય છે. તેમાંથી ન બનવાનું બની જાય છે.

ત્રણે રાણીઓને ત્યાં અઠવાડિયામાં બેથી ત્રણ દિવસ રોકાવાના ક્રમ પ્રમાણે સુરસિંહ શોભનાને ત્યાંથી સાંજના સમયે રમાને ત્યાં જાય છે. ત્રીજા અંકનું આ છેલ્લું દશ્ય લેખકે યુક્તિપૂર્વક યોજ્યું છે. શોભના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા અને અભાવ સૂચવતા રમાના શબ્દો નેપથ્યેથી બોલાય છે તેમાંના કેટલાક સુરસિંહના પ્રવેશ વખતે સંભળાય છે. સુરસિંહ રમાના મોઢા પરના કોધના ભાવનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે રમા સલુકાઈથી વાત બદલી નાખે છે. સુરસિંહને પેંડા અને બરફ ખૂબ પસંદ છે તેનો ઉલ્લેખ કરી રમા જાતે બનાવેલા પેંડા લઈ આવે છે અને તે લેવા આગ્રહ કરે છે. સુરસિંહ રમાને પોતાના હાથે ખવરાવવા કરે છે ત્યારે પણ તે વાત બદલી નાખે છે. એક પેંડો સુરસિંહ રમાને ખાવા આગ્રહ કરે છે તો તે જ હાથ રમા સુરસિંહના મોઢા તરફ વાળી દે છે. સુરસિંહ સામે રમા આંખ મિલાવી શકતાં નથી.

પેંડા અને બરફ આરોગ્યા પછી સુરસિંહની તબિયત ઝડપથી બગડે છે. રમા નોકરોને સૂચના આપે છે કે ઠાકોરસાહેબને અસુખ છે. તેમને ઊંચકીને ઉપર લઈ જવા પડશે. પોતે

બધાને બોલાવે છે. સુરસિંહ પ્રશ્ન કરે છે કે બધાને શા સારુ ? સુરસિંહ હજી તેમની તબિયતની ગંભીરતા સમજ્યા નથી. પણ રમા તો જાણે કે પ્રથમથી જ બંધુ જાણતાં હોય તેમ વર્તવા લાગે છે. આ ભેદ તરત પકડાય છે તે નાટ્યકારની ખૂબી છે.

ડૉક્ટરો માટે જેતપુર અને ભાવનગર તાર કરવામાં આવે છે. પણ સુરસિંહ તે પહેલાં હડાળા દરબાર વાજસુરવાળાને તાર કરવા જણાવે છે. પણ રમાએ નોકરોને કંઈ શીખવી રાખ્યું હોય કે ગમેતેમ તે તાર થયો જ નહીં. સ્થાનિક વૈદ્ય પ્રભુલાલ શાસ્ત્રીએ વિષૂચિકાનું નિદાન કરી ઘણું ઘી પાઈ ઝેર બહાર કાઢી નાખવા તજવીજ શરૂ કરી. તો રમાએ પૂછ્યું, 'તમે જવાબદારી લ્યો છો ?' સ્વાભાવિક રીતે કોઈ ડૉક્ટર કે વૈદ્ય ઉપચારના પરિણામની જવાબદારી ન જ લે. પણ આ કોઈ પ્રશ્ન નહોતો. વૈદ્યને યોગ્ય ઉપચાર કરતા અટકાવવાની રમાની મુક્તદીભરી રીત હતી. ડૉક્ટરે પણ આવીને કહ્યું કે ઊલટીઓ કરાવવાનો ઉપચાર સમયસર કર્યો હોત તો સારું હતું. પણ ડૉક્ટરો મોડા પડ્યા હતા.

દરમ્યાનમાં સુરસિંહને પોતાના અંતકાલનો ખ્યાલ આવી જતાં શોભનાની જીવાઈ વગેરેની ચિંતા થાય છે. તેઓ કામદાર તાત્યાસાહેબને સૂચના આપી ઠરાવ તૈયાર કરાવે છે, પોતે સહી કરે છે. આખરી વિદાય વેળાએ સુરસિંહ રમા, આનંદીબા, શોભના સૌની માફી માગે છે. નાના કુમાર જોરાવરસિંહને કહે છે કે મેં તમને અન્યાય કર્યો છે, પણ હવે વખત વહી ગયો. બધાં જ કુટુંબીજનોની હાજરીમાં સ્વસ્થતાથી કલાપી દેહ છોડી દે છે. 'આપની યાદી' વગેરે શ્રદ્ધાંજલિ-પઠન સાથે નાટક પૂરું થાય છે.

કલાપી વિશે કહેવાયું છે તેવો રાગ અને ત્યાગ વચ્ચે તેમના જીવનમાં વિરોધ રહ્યો નથી. લેખક કહે છે તેમ તે બંને તો તેમનામાં સમાન રીતે રહ્યા છે. કલાપીના જીવનનો વિરોધ પ્રેમ અને ફરજ વચ્ચેનો છે. રમાની ખટપટોથી પોતે અનેક રીતે પરેશાન થાય છે તે છતાં રમા પ્રત્યેના પૂર્ણ પ્રેમનો તેઓ સધિયારો આપે છે. મિત્રોને ઉદારતાથી સહાયતા મોકલે છે તેમ પોતાને ત્યાં બોલાવી મહિનો બે મહિના રહેવાની સુવિધા કરે છે. મિત્રો પરના પત્રોમાં પોતાનું હૃદય ઠાલવે છે. પટરાણી આનંદીબા સાથે લાંબો સમય અબોલાં રહ્યાં પછી ગેરસમજ દૂર કરી સમાધાનપૂર્વકનો વ્યવહાર કરે છે. એટલું જ નહિ, તેમના પુત્ર - પોતાના નાના સંતાન પ્રત્યે ફરજચૂક થઈ છે તેવું જણાતાં તેને યુવરાજપદ અપાવવા પ્રયત્નશીલ થાય છે. તેનાથી રમાને ગમે તેટલું દુઃખ થાય તો પણ ફરજમાં ચૂક થાય તે તેમનાથી સહન થાય તેમ નથી. લેખકના વસ્તુવિધાન પ્રમાણે આ બાબત જ તેમના પરલોકગમનમાં કારણભૂત બની હોય.

શોભના પ્રત્યે શરૂઆતમાં વત્સલભાવ હતો, પછીથી પ્રેમભાવ જાગ્યો. સામેના પાત્રમાં પણ તે ભાવ છે તેની ખાતરી કર્યા પછી પોતાનો પ્રેમ છુપાવતા નથી, પ્રગટ કરે છે. તેનાં લગ્ન થઈ જતાં આંતર સમાધાન શોધવા વ્યથિત મનથી પ્રયત્નશીલ રહે છે. પરંતુ શોભનાને તેનો પતિ દુઃખ આપે છે તેની જાણ થતાં તેને પોતાની પાસે બોલાવી લે છે, એટલું જ નહિ પણ તેના પતિના યોગક્ષેમની ચિંતા કરી તે અંગે પૂરી વ્યવસ્થા કરે છે. એ સમયે અન્ય જ્ઞાતિસમાજોની સ્ત્રીઓ સાથે રાજવીઓ લગ્ન કર્યા વિના સંબંધ રાખતા. પણ કલાપી નૈતિક દૃષ્ટિ અને ફરજની ભાવનાથી પોતાના પ્રેમપાત્રને યોગ્ય દરજ્જો મળે, પત્ની તરીકેની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મળે, પોતાની હયાતી ન હોય ત્યારે પણ તેને કાયદાકીય

સહિત તમામ રક્ષણ મળે તેની કાળજી લઈ મૃત્યુની પળ સુધી તેની ચિંતા સેવે છે.

આથી જ લેખકે આ રચનાને પ્રેમ, પ્રથા અને વ્યથાની નાટ્યકથા તરીકે ઓળખાવી છે. રમાને તો તેમણે પુષ્કળ પ્રેમ આપ્યો જ છે, તેમ છતાં પોતાના ઋજુ, કોમળ હૃદયની જે સૂક્ષ્મ ભાવનાઓ સંતોષાતી નહોતી તે શોભનામાં પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ જ્ઞાતિ, સામાજિક પ્રથાઓ, રાજવી શિરસ્તાઓ, અન્ય બે પત્નીઓના અસંતોષ, મિત્રો-સ્વજનોનો વિરોધ વગેરેને એક બાજુએ રાખીને ત્રીજાં લગ્ન કરે છે અને પોતાની નૈતિક વિભાવના પ્રમાણે તેનું સમર્થન પણ કરે છે. નિર્ણયના પરિણામે તેમને ઊંડી વ્યથાઓ ભોગવવાની આવે છે તે સહન કરી લેવામાં પાછી પાની કરતા નથી, એટલે સુધી કે સ્વસ્થતાપૂર્વક જીવન પણ સમર્પિત કરી દે છે.

લેખક કલાપીને તડપન, તલસાટ અને તપના માણસ તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ પોતાના માટે અને બીજા માટે તડપ્યા, તલસાટ વેઠવો, પણ તૂટ્યા નહીં. તેથી તેમાંથી પ્રગટી તપસ્યા. નાટકમાં લેખકે તેમના વ્યક્તિત્વનાં આ પાસાંઓની વીગતો ભલે રજૂ કરવી પડી હોય, પણ તે કૃતિમાંથી વિશેષ કરીને સ્વયં પ્રગટ થાય છે. પત્નીઓ, મિત્રો, સંતાનો, પ્રજાજનો પ્રત્યેની તેમની અકૃત્રિમ પ્રતિબદ્ધતા સતત પ્રકાશિત થતી રહે છે. એથી જ એક સનાતન અને સમર્પિત પ્રેમી તરીકેનું કલાપીનું વ્યક્તિત્વ કૃતિમાંથી ઊપસી આવે છે. પ્રેમ અને ઈશ્વરભાવ વચ્ચે તેમને ક્યાંય દ્વંદ્વ નડ્યું નથી. તેઓ બંનેના આરાધક હતા. જેમ પ્રેમમાં તેમ પ્રભુભાવમાં તેઓ વધુ ને વધુ રમમાણ થતા રહ્યા. પ્રેમની સંતૃપ્તિ પ્રભુભાવમાં સમર્પિત થવા માટે તેમનું જાણે કે સોપાન બની રહે છે.

લેખકે આ જીવનચરિત્રાત્મક નાટક લખવામાં પ્રેક્ષક, દિગ્દર્શક અને અભિનેતાનો વિચાર કર્યો છે તો તેની સાથે ભાવક-વાચકની મનોરંગભૂમિ અને એની કલ્પનાશક્તિ તેમજ કલ્પનાશીલતા તરફ પણ ધ્યાન આપ્યું છે. નાટ્યસિદ્ધાંતોમાં સમયનું બંધન સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી, તે માત્ર પ્રેક્ષકોની રુચિ-સુવિધાનું વ્યવહારુ બંધન છે. તેમ છતાં લેખકને સંશોધન, સ્વરસ, વિવેક, ચિંતન અને નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો તેમજ રંગમંચની શક્તિ અને મર્યાદા : આ બધાંનું પ્રમાણભાન સાચવવાની કસોટીમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. કેમકે આ રાજવી, પ્રેમી અને અત્યંત લોકપ્રિય કવિ દ્વારા જિવાયેલું અને ઊગેલું સારસત્ત્વ જો ભાવક સામે ન ઊઘડે તો વાચક-પ્રેક્ષક નિરાશ થઈ જાય તે ભીતિથી તેમણે સજાગ રહેવાનું હતું.

જીવનચરિત્રાત્મક રચના હોવાથી લેખકે નાટક સાથે કલાપીની વાચનયાત્રા તેમના પત્રોના અંશો રૂપે, તે જ રીતે તેમની ચિંતનઝલક, જીવનની રૂપરેખા સાથે છબીઓ, કલાપીનાં પ્રકાશનો અંગે શોભનાના પત્રો, શોભનાની જીવાઈ માટેનો ઠરાવ, કલાપીનાં માંદગી-મૃત્યુ વિશેનાં દસ્તાવેજ સાધનો, આરંભે બાલિકા મોંઘી જેનો અંશ રજૂ કરે છે તે કચ્છી રાસ 'ઢોલી', કલાપી પરિવારની વીગતો અને વંશવૃક્ષ, તેમજ સૌથી વધુ ધ્યાનપાત્ર તે લેખકની કલાપી વિશેની સંશોધન-મનની યાત્રા 'થેંક યુ, મિસ્ટર કલાપી' વગેરે રજૂ કરેલ છે. આરંભે ડૉ. રમેશ મ. શુક્લલિખિત 'કલાપી : એક નાટ્યઘટના' અને ડૉ. નરેશ વેદે લખેલ 'ઋણાનુબંધની ઋજુ ગરવી કલા' તેમજ લેખકનું 'રસજ્ઞ વાચક અને પ્રેક્ષક સાથે થોડીક સંગત - થોડુંક અંગત' આ ગ્રંથની ધ્યાનપાત્ર સામગ્રી છે.

નાટક સારી પેઠે લંબાયું છે પરંતુ તેમાં કલાપીના જીવન અને કવનને પૂર્ણ રીતે

અભિવ્યક્તિ મળી છે. કૃતિમાં જ્યાં સર્જકતા અને જીવનસામગ્રી એકબીજામાં વિગલિત નથી થતાં ત્યાં આ વિશિષ્ટ પ્રયાસની અનિવાર્યતા ગણવી રહી. ભાવકને અને પ્રેક્ષકને અહીં સમગ્ર કલાપી પ્રાપ્ત થાય છે તે તેનો વિશેષ છે. કલાપીના જીવન અને સર્જન વિશે સંભળતા વિવિધ સૂરોને લેખકે અહીં સુપેરે સાંકળી લીધા છે જેથી ક્યાંય પણ એકાંગી રજૂઆત થઈ હોવાનો અવકાશ રહેતો નથી. સુરસિંહ, રમા, શોભના સહિતનાં પાત્રોનું નિરૂપણ અસરકારક બન્યું છે. સુરસિંહનું અહીં ઉમદા માનવી, આદર્શ પ્રેમી, ઉદાર ન્યાયપ્રિય રાજવી, પ્રેમાળ મિત્ર, કલાસૂઝવાળા સર્જક અને મર્મજ્ઞ ચિંતક તરીકેનું વ્યક્તિત્વ નિખાર પામ્યું છે. રમાબામાં પ્રેમ, કુટિલતા, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, રાજખટપટ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાનાં લક્ષણો એકત્રિત થયાં છે. તેઓ પોતાની હિતરક્ષા માટે ગમે તેનો ભોગ લેવામાં અચકાય નહીં તેવાં રાજરાણી તરીકે મૂર્ત થયાં છે. મોંઘી કે શોભના બાળપણથી યુવાવસ્થા સુધી સુરસિંહનાં વાત્સલ્ય, પ્રેમ અને સંસ્કારઘડતરથી વિકસેલું એવું નારીપાત્ર છે જે કલાપી પ્રત્યેના અનન્ય પ્રેમ અને સ્વાર્પણની અનોખી ચરિત્રરેખા ધારણ કરે છે.

નાટકમાં પ્રસંગગૂંથણીમાં વૈવિધ્ય અને કલાસૂઝનો પરિચય મળે છે. રંગમંચની સજ્જતા અને કૃતિની દશ્યાત્મકતા એક કુશળ નાટ્યકારની ક્ષમતા દર્શાવી જાય છે. ધનવંતભાઈએ અહીં રંગભૂમિ પર અને ભાવકની કલ્પનાશીલતામાં કલાપીને તેમના સમગ્ર પરિવેશ સહિત મૂર્તિમંત રૂપ આપ્યું છે.

આ બધું હોવા છતાં એક પ્રશ્ન તો ઊભો રહે જ છે કે આ બધાંમાં સર્જક ક્યાં ? કલાપીના જીવન અને કવનની સામગ્રીનું સંકલન, તેને અપાયેલું નાટ્યરૂપ અને તેમાંથી ઊઠતા ચિંતન છતાં કલાકૃતિની સર્જકતા દશાંગુલ ઉપર ઊઠી આવવી જોઈએ તે ક્યાંક ઓઝલ રહી ગઈ હોય એવું લાગે છે. સર્જક સામગ્રીને નાટ્યદેહ આપી દે તેમાં જ તેની સર્જકતાની ઇતિશ્રી માની લેવાય ખરી ? કલાપીના જીવનનો અંત અમુક વિશિષ્ટ રીતે આવ્યો હોય એવું દર્શાવવામાં કલાકૃતિની ફલશ્રુતિ આવી ગઈ હોય તેવું માની લેવાનું યોગ્ય ગણાય ખરું ? ઘણીબધી છાનબીન પછી રચનાવિધાનને મૂર્તરૂપ મળ્યું હોવા છતાં તેની કોઈ સ્વતંત્ર અને અખંડ આકૃતિ કેમ ઊભી થતી નથી તે વિચાર માગી લે તેવું છે. સંતોષની હકીકત એ છે કે આવા કલાકીય પ્રશ્નો ખમી શકે તેવી સક્ષમ કૃતિનું અહીં નિર્માણ થયું છે એટલે તેની સંગતિ બેસાડવા એટલું કહી શકાય કે સર્જક કલાપીના જીવન અને કવનથી બહાર જવાનો આશય ધરાવતા ન હોય. એથી આ રચનાને કલાપી વિશેની જીવનચરિત્રાત્મક કલાઘટના તરીકે જ માત્ર ઓળખાવીએ તે પૂરતું ગણાવું જોઈએ.

†

પ્રવચન

ભક્તિ, કવિતા અને દર્શન | ભોળાભાઈ પટેલ

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, ધરમપુરના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૧, ૨ ડિસેમ્બર ૨૦૦૭ના દિવસોમાં આયોજિત 'કવિતા અને દર્શન' પરિસંવાદમાં નિર્ગુણ કાવ્યધારા, વૈષ્ણવ પરંપરા અને કવિતા, જૈનદર્શન અને કવિતા તથા લલ્લેશ્વરી અને શૈવપરંપરા, અક્કા મહાદેવી અને વીરશૈવ પરંપરા, ગંગાસતી અને મહાપંથ પરંપરા વિષયો રાખવામાં આવ્યા હતા. એ પરિસંવાદમાં આપેલું બીજ વક્તવ્ય.]

આ પરિસંવાદ માટે આપણે 'દર્શન અને કવિતા' એવો વિષય રાખ્યો છે, જે મધ્યકાલીન ભારતીય સંત કે ભક્તકવિઓની કવિતા સંદર્ભે છે.

આ કવિઓમાં છે જ્ઞાનમાર્ગી કવિ અખો, નિર્ગુણ સંત કબીર, વૈષ્ણવ ભક્ત કવિઓ સુરદાસ અને ચંડીદાસ, વિહલ ભક્તિના ઉન્નાયક સંત તુકારામ, જૈન ભક્તકવિ સમયસુંદર, યશોવિજયજી અને આનંદઘન; એ સાથે છે કાશ્મીરી શૈવ પરંપરાનાં કવયિત્રી લાલ વૈદ અથવા લલ્લેશ્વરી, કર્ણાટકનાં વીર શૈવ પરંપરાનાં કવયિત્રી અક્કા મહાદેવી અને ગુજરાતી મહાપંથ પરંપરાનાં કવયિત્રી ગંગા સતી.

આ સૌ કવિ-કવયિત્રીઓને એક સર્વસામાન્ય ઓળખ આપવી હોય તો સંત યા ભક્તકવિની આગ્રી શકીએ. મધ્યકાળમાં આપણે ત્યાં ભક્તિનાં બે પ્રવેશ આંદોલન આવ્યાં.

૧. સુદૂર દક્ષિણમાં તમિળનાડુમાં છઠ્ઠીથી નવમી સદીમાં તમિળભાષી શૈવપંથી નાયનમાર ભક્તો અને વૈષ્ણવ આલવાર ભક્તો થયા. એ વૈષ્ણવ ભક્તિની ચરમ અભિવ્યક્તિ નવમી સદીમાં ભાગવત પુરાણ રૂપે થાય છે.

૨. ભક્તિનું બીજું આંદોલન લગભગ બારમી સદીથી છેક અઢારમી સદી સુધી વ્યાપ્ત છે, જેનો ઉત્કર્ષકાળ પંદરમી-સોળમી સદી ગણી શકાય. અપભ્રંશમાંથી જુદી પડી નવું સ્વરૂપ ધારતી વિવિધ ભારતીય ભાષાઓમાં એ સમયમાં વિપુલ ભક્તિસાહિત્ય રચાયું છે.

જે ભક્તકવિઓની વાણીની આપણે ચર્ચા કરવાના છીએ, તે સૌ બારમી સદીમાં થઈ ગયેલાં વીર શૈવ કવયિત્રી અક્કા મહાદેવીથી ઓગણીસમી સદીમાં થયેલાં ગંગા સતી સુધીમાં થયા છે.

આપણે આ ભક્તકવિઓની વાણીને દર્શન એટલે કે ફિલોસોફીની પૃષ્ઠભૂમિમાં જોવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. એટલે અહીં આરંભે જ કવિતા અને દર્શનને અલગાવીને સમજવાં પડે. ફિલોસોફી અર્થાત્ દર્શન એટલે તત્ત્વવિચારણા. એનો ઉદ્ભવ 'અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા'થી થાય છે. જીવ જગત અને બ્રહ્મ અર્થાત્ ઈશ્વર વિષેનું તત્ત્વચિંતન. એ મસ્તિષ્કનો વિષય છે, વિશ્લેષણ-સંશ્લેષણનો વિષય છે. એનો સંબંધ એક રીતે મસ્તિષ્ક સાથે છે. કવિતા આસ્વાદનો વિષય છે - એનો સંબંધ કવિ અને ભાવક ઉભય પક્ષે હૃદય એટલે કે ભાવનાજગત સાથે છે.

મસ્તિષ્ક અને હૃદય - વિચાર અને ભાવના - આ બન્નેનું કાર્ય જુદું જુદું છે, પરંતુ

શું એ પરસ્પરનાં વિરોધી છે ? પ્લેટોએ એના 'રિપબ્લિક'માં thrice removed from reality કહી કવિતાને પોતાના આદર્શ નગરમાંથી દેશવટો આપી દર્શનને ગુરુસ્થાને સ્થાપ્યું હતું.

પ્લેટો કવિતાના 'પ્રભાવ'ને જાણતો હતો, એટલે કવિતાને 'સત્ય'થી દૂર અને માણસની હલકી વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપનાર કહી દર્શનની મહત્તા સ્થાપિત કરી, પછી એના જ શિષ્ય એરિસ્ટોટલે ટ્રેજેડીની વ્યાખ્યા સંદર્ભે કવિતાની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી એમ કહીને કે કવિતાનું સત્ય ઈતિહાસના સત્યથી ચઢિયાતું છે, એ માનવહૃદયના સનાતનભાવોને વ્યક્ત કરનારું છે.

હવે આપણે જે રચયિતાઓની વાણીનું વિશ્લેષણ કરવાના છીએ, તેમને આપણે એકદમ કાવિદાસ આદિ જેવા કવિઓની પરંપરામાં નાખી શકીએ એમ નથી કે એકદમ શંકર જેવા દાર્શનિકની કોટિમાં રાખી શકીએ એમ નથી. તત્ત્વજ્ઞ કવિ અખાએ કહી દીધું છે :

શાનીને કવીતા (કવિતા - કવિ)ના ગણેશ

કિરણ સૂરજનાં કેમ વણેશ ?

આ બધા રચયિતાને કવિતા - કવિ ગણતાં છતાં તેમની ઓળખ માટે એક વિશેષણ લગાડીએ છીએ - ભક્તકવિ. આપણે એમને એકદમ દાર્શનિક કવિ કહેતાં ખમચાઈશું. કશુંક દર્શન-તત્ત્વ એ એમનું પ્રતિપાદ્ય નથી, એ રીતે એમની કવિતા - માત્ર રસાસ્વાદ - સાહિત્યાસ્વાદ માટે પણ રચાઈ નથી. ભાષાના બાવન અક્ષરોની બહાર રહી જતા એવા કોઈ 'પરમ'ના અનુભવની - 'બાવન બાહેર'ના અનુભવની વાત એમણે કરવી છે.

બાવનનો સઘનો વિસ્તાર

અખા તેપનમો જાણે પાર.

પરંતુ આ જે બાવન બાહેરનો છે - તેપનમો છે - તેની વાત મસ્તિષ્કની તાર્કિક દલીલોથી નથી કરવી, પણ અનુભૂતિની - experienceની રસમય વાણીમાં કરવી છે. એ અનુભૂતિને આપણે 'અ-લૌકિક' અનુભૂતિ કહી શકીએ, પણ એ અનુભૂતિ - experience છે. એ વ્યક્ત કરવા, એ અનિર્વચનીય છે, છતાં વચનીય કરવાના - વાણીમાં બાંધવાના પ્રયાસમાં કવિતાનો આશ્રય લેવો પડે છે - કહો કે 'શબ્દ'ની કળાનો આશ્રય લેવો પડે છે. કવિતા શબ્દની કળા છે, જે દ્વારા દર્શન - અહીં જે તે ભક્તકવિનું નિજનું 'દર્શન' છે. એ દર્શન આપણી ફિલોસોફિકલ સિસ્ટિમમાં આવતું દર્શન નયે હોય - ભારતીય ષડ્દર્શનની પરિભાષામાં કે અન્ય દાર્શનિક પરિભાષામાં વ્યક્ત કરવાનો ભક્તકવિનો આશય પણ ન હોય. અખો કહે છે -

છીંડું શોધતાં લાધી પોળ

કહે અખો કર ઝાકમઝોળ

ઝાકમઝોળ - અ-લૌકિક અનુભૂતિનો છાંડ પરિભાષાગત શબ્દમાં કેમ બાંધવો ? શા માટે બાંધવો ? કબીર કહી ઊઠે છે :

મન મસ્ત હુઆ તબ ક્યો બોલૈ

હંસા પાયો માનસરોવર તાલતલૈયા ક્યો ખોલૈ

હીરા પાયો ગાંઠ ગઠિયાઓ બારબાર વાકો ક્યાં ખોલૈ

હલકીથી તબ ચઢી તરાજુ મદવા પી ગઈ બિન તોલૈ

તેરા સાહબ હે ઘટ માંહી બાહર નેના ક્યો ખોલૈ

કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધો સાહબ મિલ ગયે તિલ ઓલૈ...

અહીં 'સાહેબ' મળવાની - એમાં દર્શનની આપણી પરિભાષામાં બ્રહ્મ-પરમતત્ત્વની અનુભૂતિની વાત છે - પણ એ કહેવી જ શા માટે ? કેવી રીતે કહેવી ? એ અનુભૂતિ વાણી બહારની છે, વિલક્ષણ છે, છતાં એની કંઈક 'ઝાંકી' આપણને કરાવવા કબીરમાં રહેલ 'કવિ' સમાંતર કલ્પનો - એલિયટની પરિભાષામાં objective correlative - પ્રતીક શોધે છે -

હંસા પાયો માનસરોવર

હંસા-હંસનો આપણે ત્યાં - આપણી આધ્યાત્મિક પરંપરામાં એક પ્રતીકાર્થ છે - હંસ = આત્મા.

મીરાંબાઈ યાદ આવશે :

મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું તો થયું

કે આધુનિક કવિ સુન્દરમ્ની એક પંક્તિ -

હંસા મારાને ભાઈ નવલખ નારિયું

સુરતા એની પટરાણી -

સુરતા સહેલાણી - મારા દિલડાની રાણી

આ 'સુરતા'નો પણ દાર્શનિક - યોગપરક અર્થ છે.

પણ કબીરનું objective correlative પરંપરાગત અર્થને વિસ્તારી એક હૃદય કલ્પન બની જાય છે :

હંસા પાયો માન સરોવર તાલતલૈયા ક્યો ખોલૈ ?

હંસને માનસરોવર મળી ગયું છે - કબીરને સાહેબનો સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો છે. અહીં એક વસ્તુ કહેવી જોઈએ અને તે એ કે કબીર પંદરમી સદીમાં કે મીરાં સોળમી સદીમાં જે ભાવકો સામે વાત કરતાં હતાં, તે ભાવકવર્ગને આ બધી પરિભાષા 'સુબોધ' હતી. એમની આ પદાવલિ એ વર્ગ સમજી જતો. પંદરમી-સોળમી કે એ સમયની ભાષા-પરિભાષા આજના આપણા ભાવક વર્ગથી દૂર ચાલી ગઈ છે - એટલે એની આજે વ્યાખ્યા કરવી પડે છે.

હીરા પાયો ગાંઠ ગઠિયાઓ

હીરો - સાચો હીરો છે અને એને ગાંઠે બાંધ્યા પછી - સંશયાત્મા બનીને વારંવાર ખોલીને જોવાની જરૂર નથી કે એ સાચો છે કે જુઠ્ઠો છે - આવે વખતે ગીતાની પરિભાષામાં 'સંશયાત્મા વિનશ્યતિ.' હીરો - તત્ત્વ કહો કે સ્વયં બ્રહ્મ - મૂળ તત્ત્વ, જેની જિજ્ઞાસા હતી - 'અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.'

દાર્શનિક-તત્ત્વજ્ઞાની તત્ત્વચિંતન કરે છે, કબીર તો એ પામી ગયા છે.

હવે એ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ તો એમણે પોતાના પદની પહેલી - ઉઘાડની પંક્તિમાં જ કરી દીધી - 'મન મસ્ત હુઆ તબ ક્યો બોલૈ ?'

એ જાણે છે - 'છેલ્લો શબ્દ મૌનને જ કહેવાનો હોય છે.'

‘સાહબ મિલ ગયા તિલ ઓઢૈ -’

આપણને ધીરાભગતના શબ્દો યાદ આવશે -

તરણા ઓથે ડુંગર રે ડુંગર કોઈ દેખે નહિ -

આ અવળવાણીનો આશ્રય કબીર અને મધ્યકાલીન બધા કવિઓ અનિર્વચનીય એવા દિવ્યાનુભવની ઝાંકી કરાવવા લે છે - એ અવળવાણીની પદાવલિ એ esoteric - દીક્ષાગમ્ય છે - એ વખતના દીક્ષિત ભાવકોને એ સમજાતી. પણ શું કબીરને કે અખાને આપણે દાર્શનિક કહીશું ? એમની વાણીમાં દર્શનવિશેષની છાયા છે.

અખાને વેદાંતી કવિ કહીએ છીએ. મધ્યકાળમાં ભક્તિકવિતાનો જુવાળ હતો એ વખતે શંકરાચાર્યનો અદ્વૈતવાદ, રામાનુજાચાર્યનો વિશિષ્ટદ્વૈતવાદ, વલ્લભાચાર્યનો શુદ્ધદ્વૈતવાદ આદિ દાર્શનિક મતોનું પ્રચલન હતું. આ બધા ‘વાદો’ની વ્યાખ્યાઓ - બ્રહ્મ અને જીવનો સંબંધ શો છે - એ પ્રશ્ન પર આધારિત છે. એ રીતે અખો કેવલાદ્વૈત - શાંકરવેદાંતને અનુસરે છે, પણ એમની કવિતા એનું પદ્યરૂપાંતર નથી.

કવિતા એ દર્શનનું પદ્યરૂપાંતર નથી. કવિતામાં દર્શન એક ‘ingradient’ - સામગ્રી તરીકે આવે, પણ એ કવિતાની શરતે આવે. દર્શન - પણ એક અનુભૂતિ બની જાય - એલિયટ જેને ‘felt thought’ કહે છે. એટલે દર્શનની કે આત્મતત્ત્વની વાત પણ કાવ્યાનુભવ બનીને આવવી જોઈએ.

કબીર અને અખો નિર્ગુણધારાના ભક્તકવિઓ છે. નિર્ગુણની પરંપરા ઉપનિષદની બ્રહ્મ-ઉપાસના સુધી જઈ શકે. એ સંદર્ભે ઇસ્લામની પણ અસર કબીરમાં જોઈ શકાય. બન્ને મૂર્તિપૂજાના આકરા વિરોધીઓ છે. કબીર તો કહે છે -

જો પથર પૂજે હરિ મિલે

તો મૈ પૂજું પહાડ...

તો અખો કહેશે - જાણીતો છપ્પો છે :

એક મૂરખને એવી ટેવ પથર એટલા પૂજે દેવ

તુલસી દેખી તોડે પાન નદી દેખી કરે સ્નાન

કથા સુણી સુણી કૃત્યા કાન તોયે ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.

આ બાહ્ય પૂજાતીર્થતપવ્રતની નિંદા કરનાર કબીર કે અખો જ્યારે આત્માનુભૂતિની વાત કરે છે, ત્યારે તેમની ‘અખાડતા’ને સ્થાને અભિવ્યક્તિની સરસતા તો આવે છે - કવિતા પણ કોળી ઊઠે છે. કબીરની પ્રસિદ્ધ સાખી ઉદ્ધૃત કરું તો -

લાલી મેરે લાલ કી જિત દેખો તિત લાલ

લાલી દેખન મૈ ગઈ મૈ ભી હો ગઈ લાલ.

કબીરે ‘ઝીની ઝીની બીની ચદરિયાં’ - જેવાં તંત્રસાધનાનાં પદો લખ્યાં છે, તો આત્માપરમાત્માનું મિલન - જીવબ્રહ્મનું મિલન અને એમના વિરહનાં પદો પણ રચ્યાં છે. - વિરહભાવની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતાં કબીર કહે છે -

બિરહા બિરહા જગ કહે બિરહા હે સુલતાન

જા ઘટ બિરહ ન સંચરે તા ઘટ જાણં મસાન

કબીરને ‘વિરહ ભુજંગમ’ ડસી ગયો છે, તો બીજી બાજુ એમને એ પ્રિયના મિલનનો

ખુમાર પણ છે, રહસ્યવાદી ગણાતા કબીરે - ‘રામ મોર પીવ / મૈં રામકી બહુરિયાં’ એમ કહ્યું છે. તો એ પરમનાં દર્શન પછી કહ્યું છે :

નહિ એસા લો નહિ વૈસા લો

મૈં કેહિ વિધિ કહું ગંભીરા લો

ભીતર કહું તો જગમય લાજે

બાહર કહું તો જૂઠા લો

બાહર ભીતર રહત નિરંતર

ગુરુ પરતાપે દીકા જો.

ઉમાશંકરને મતે અખા જેવો તત્ત્વજ્ઞ કવિ આપણી ભાષામાં હજુ બીજો પાક્યો નથી. અખેગીતા એનું ઉદાહરણ છે. ઉમાશંકર તો એને ‘વિચારકાવ્ય’ સુધ્યાં કહે છે, પરંતુ ‘જેમાં કાવ્યરસને માટે અવકાશ આપનાર કથાનક કે પ્રકૃતિવર્ણનને માટે પણ કોઈ તક નથી તેવા સળંગ વિચારકાવ્યમાં એણે આપણું ધ્યાન કાવ્યશક્તિથી રોકી રાખ્યું છે. જેનું એક જ ઉદાહરણ -

ભાઈ, ભક્તિ જેહવી પંખિણી જેહને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેઉ પાંખ છે

- જેવું રૂપક.

આ નિર્ગુણ કાવ્યધારાની લગભગ વેગથી વહે છે સગુણ ભક્તિધારા. આ ભક્તિધારામાં રામચરિતમાનસના કર્તા સંત તુલસીદાસ ભલે કહે -

અગુન સગુન હિ નહિ કહ્યું ભેદ

પણ એમણે વિષ્ણુના અવતાર રામને પરબ્રહ્મ રૂપે સ્થાપ્યા છે, કહો કે એમના રામ અવતારી તરીકે મર્યાદા પુરુષોત્તમ છે. રામચરિત માનસમાં ઠેરઠેર અને ખાસ તો એના ઉત્તરકાંડમાં દાર્શનિક તત્ત્વની ચર્ચા કરી છે, પણ એવે વખતે કવિતા ભૂલી પડી છે, જોકે ચૌપાઈનો જાદુ બરકરાર રહે છે.

પરંતુ આ પરિસંવાદમાં સગુણભક્તિધારાના એક બીજા મુખ્ય વૈષ્ણવ કવિ સુરદાસને લીધા છે. સુરદાસ પુષ્ટિમાર્ગના સ્થાપક વલ્લભાચાર્યથી દીક્ષિત થયા હતા. અલબત્ત નવું સંશોધન આ હકીકતને ટેકો આપતું નથી. પણ પરંપરાગત રીતે એમના ‘સૂરસાગર’ની રચના ભાગવતાનુસારી કૃષ્ણલીલા ગાવા માટે થઈ છે. સૂરસાગરમાં લગભગ ૫૦૦૦ પદો છે, જેમાં કર્તૃત્વના પ્રશ્નો તો છે. તેમાં ચુસ્ત પુષ્ટિમાર્ગ તો બાળકૃષ્ણની ગોકુળલીલાને વિશેષે કેન્દ્રમાં રાખે છે, પણ પછી તેમાં કૃષ્ણની વૃન્દાવની લીલા અને માથુરલીલાનો સમાવેશ થાય છે.

પુષ્ટિમાર્ગની સમાંતર છે ચૈતન્યદેવની ગૌડીય વૈષ્ણવભક્તિ. ચૈતન્યદેવના અનુયાયી રૂપ ગોસ્વામી અને જીવ ગોસ્વામીએ ‘ભક્તિરસામૃતસિંધુ’ જેવા ગ્રંથો લખી ભક્તિશાસ્ત્રનું વૈજ્ઞાનિક વિવેચન કર્યું છે, એટલું જ નહિ ‘ઉજ્જવલ નીલમણિ’માં ભક્તિરસનું કાવ્યશાસ્ત્ર પણ રચ્યું છે.

વલ્લભાચાર્યની ભક્તિમાં અનુષ્ઠાનને વિશેષ મહત્ત્વ છે, એ વેધી ભક્તિ - વિધિવિધાનને માનતી ભક્તિ છે. ચૈતન્યની ભક્તિ રાગાનુગ છે જે પ્રેમને મહત્ત્વ આપે

છે. વૈષ્ણવભક્તોએ ભક્તિના અનેક ભેદ-ઉપભેદ બતાવ્યા છે - પરંતુ તેના કેન્દ્રમાં છે - પ્રેમ, અર્થાત્ એ પ્રેમભક્તિ - મધુરાભક્તિ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ, ચૈતન્યઅનુમોદિત ગૌડીય વૈષ્ણવભક્તિમાં પણ. મધુરરસ ભક્તિશાસ્ત્રનો સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અંતિમ રસ છે. એ પામવા ભક્તનો બધો પુરુષાર્થ હોય છે. આ રસના આલંબન છે નિખિલ માધુર્યસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ.

“અધરં મધુરં વદનં મધુરમ્...”

રાધા અને ચંદ્રાવલી મુખ્ય નાયિકાઓ છે - બીજી પણ સખીઓ ખરી. પરંતુ મુખ્યત્વે તો રાધા કેન્દ્રમાં છે. રાધા વિના પૂર્ણપુરુષ અપૂર્ણ છે. ભક્તિ પણ રાધાભાવ - (ગોપીભાવ)થી કરવાની છે અને એ રીતે ભક્તિ કરતાં ભક્ત પરબ્રહ્મ કૃષ્ણને પમાય છે. પરંતુ સ્વયં કૃષ્ણ મહાભાવની અનુભૂતિ માટે - પોતાના ‘રસો વૈ સઃ’ સ્વરૂપની પૂર્ણતા માટે રાધા સાથે અનંત લીલામાં વ્યાપ્ત રહે છે. શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય રાધાભાવે મધુરરસની ભક્તિ.

આ જ સમયે અસમમાં મહાપુરુષ શંકરદેવ પણ વૈષ્ણવ ધર્મની સ્થાપના કરે છે, જે એકશરણ કે તેમના નામથી મહાપુરુષિયા સંપ્રદાય કહેવાય છે. તેમાં પણ કૃષ્ણોપાસના કેન્દ્રમાં છે. પરંતુ શંકરદેવે મૂર્તિપૂજાને સ્થાને ભાગવતપૂજા અપનાવી. પછીથી એ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા પણ પ્રવિષ્ટ થઈ છે.

ગૌડીય વૈષ્ણવ કાવ્યધારામાં ચંડીદાસ સૌથી અગ્રણી કવિ છે. પણ બધા સંત-ભક્ત કવિઓનાં પ્રાપ્ત થતાં જીવનચરિત્રોમાં ચમત્કારો ભળી ગયા હોય છે. નરસિંહ મહેતા હોય કે મીરાંબાઈ, ચંડીદાસ હોય કે સુરદાસ - ‘હાજિયોગ્રાફી’ સંત ચરિતાવલિના પરિવેશને વિવેકપૂર્વક સ્વીકારીને ચાલીએ. ચંડીદાસ એકાધિક છે, જુદા જુદા સમયમાં થયા છે. પણ જે પદો ચંડીદાસના નામે પ્રચલનમાં છે, તે તો ઘણાંખરાં ચૈતન્યદેવના આવિર્ભાવ પહેલાંનાં છે, જેમ તેમના પુરોગામી કવિ વિદ્યાપતિનાં છે. ચૈતન્યદેવ આ પદો સાંભળી રાધાકૃષ્ણનાં ભક્તિકીર્તન હોય એમ મહાભાવની અવસ્થામાં આવી જતા. ચંડીદાસ ચૈતન્ય-મતાવલંબીઓની નજરે ભક્ત કવિ બની ગયા. જેમ જયદેવ, તેમ ચંડીદાસને તંત્રપરંપરા સાથે જોડી દીધા છે. એ રીતે ચંડીદાસ અને રજકિની રામીની પ્રેમકથાને એક સાધનામૂલક તાંત્રિક સંદર્ભે પણ જોવાય છે. શાંતિનિકેતનમાં વાસુદેવ બાઉલને કંઠે સાંભળેલું ગાન યાદ આવે છે :

જે જન પ્રેમેર ભાવ જાને ના તાર સાથે પ્રેમ ચલે ના ગો ચલે ના.

રજકિનીર કાપડ કાંચા આર ચંડીદાસેર બાંસી બાવા...

બાર બહર બાઈલો બાંસી, બાંસીતે માછ લાગલો ના...

રજકિની કથા કઈલો આર ચંડીદાસ પાછ ધરિલો

માછ ધરિલો ભાલોઈ હલો એખાને આર રહિબોના -

(જે જણ પ્રેમનો ભાવ નથી સમજતું, તેની સાથે પ્રેમ કેવી રીતે થાય ? રજકિની એક બાજુએ કપડાં ધુએ છે અને ચંડીદાસ ગલ નાખીને માછલી પકડી રહ્યા છે. પરંતુ બાર બાર વર્ષ ગલ નાખીને બેઠા છતાં ગલમાં માછલી પકડાતી નથી. છેવટે રજકિનીએ જ્યારે વચનો ઉચ્ચાર્યાં, ત્યારે ચંડીદાસને માછલી પકડાઈ...)

તંત્રસાધનાની પારિભાષિક પદાવલિમાં પાંચ મકારમાં ‘મત્સ્ય’ આવે છે - પાંચ મ

કારના એ અર્થઘટનમાં આપણે અત્યારે જતા નથી. કહેવાનો આશય એટલો છે કે રજકિની સાથેનો ચંડીદાસનો પ્રેમ તેમની ઉપાસ્ય દેવી વિશાલાક્ષી - બાસુલીના આદેશથી માન્ય હતો.

આજે પણ શાંતિનિકેતનથી આશરે ૨૦ કિલોમીટર દૂર આવેલ નાનુર ગામને ચંડીદાસના ગામ તરીકે ઓળખાવાય છે, ત્યાં ચંડીદાસેર ભીટે(ખોરડાં)ની જગ્યા છે - વિશાલાક્ષી દેવીનું - બાસુલીનું મંદિર છે અને ગામની ભાગોળે વિશાળ તળાવ છે અને એક પથ્થર પણ એને કાંઠે બતાવાય છે, જેના પર રજકિની રામી કપડાં ધોતી હતી - આ હાજિયોગ્રાફી !

કવિ ચંડીદાસને માટે કોઈ દાર્શનિક ભૂમિકા નથી, એમને માટે તો માનવીય પ્રેમની અભિવ્યક્તિનાં પ્રતીક જોઈએ - અને તે ગીતગોવિંદ અને કવિ વિદ્યાપતિની પરંપરામાં રાધાકૃષ્ણ રૂપે સહજે ઉપલબ્ધ છે. વૈષ્ણવ પ્રેમ કવિતાની પરંપરાગત બધી અવસ્થાઓના ઢાંચામાં ગોઠવાયાં હોવા છતાં એ શુદ્ધ વૈષ્ણવતત્ત્વની રીતે રચાયાં નથી. રાધાકૃષ્ણનાં દિવ્ય પ્રતીકો છતાં એનું ધરાતલ માનવીય છે - ચંડીદાસની વૈષ્ણવ કવિતા ન જાણનાર પણ એમની ઉક્તિ તો જાણે છે :

‘સબાર ઉપરે માનુષ સત્ય, તાહાર ઉપરે નાઈ’

(બધાથી ઉપર મનુષ્ય સત્ય છે, તેનાથી કોઈ ચઢિયાતું નથી.)

ચંડીદાસના નામે મળતાં શ્રીકૃષ્ણકીર્તનમાં તો કૃષ્ણ એક પ્રગલ્ભ નાયક છે. રાધિકા ભોળી ગોપી. અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી તે રાધાનું સાન્નિધ્ય જ નહિ, રાધાનો પ્રેમ સંપાદિત કરે છે. પરંતુ બંગાળી વૈષ્ણવ પદાવલિમાં તો રાધા કૃષ્ણના પ્રેમમાં ડૂબેલી એક કુલવધૂ છે. કૃષ્ણની વાંસળી સાંભળી તે વ્યાકુલ થઈ જાય છે. બડાયી (વૃદ્ધ માતામહી)ને કહે છે -

કે ના બાંશી બાએ બડાયિ કાલિની નઈ કુલે

આકુલ શરીર મોર બેઆકુલ મન

(કાલિન્દીને કોઠે કોણ વાંસળી વગાડે છે, મારો દેહ આકુળ અને મન વ્યાકુળ બની જાય છે... કોણ વાંસળી વગાડે છે, તેને ચરણે જાતને સોંપી દઈશ. મારી આંખોમાંથી ઝરઝર આંસુ ઝરે છે... વાંસળીને શિરે વંદન કરી ચંડીદાસ ગાય છે.)

એક પદમાં રાધાની ઉક્તિ છે :

સઈ, કેવા શુનાઈલ શ્યામ નામ

કાનેર ભિતર ગિયા મરમે પશિલ ગો

આકુલ કરિલો મોર પ્રાણ...

(હે સખિ, શ્યામનામ કોણે સંભળાવ્યું ? એ નામે કાનની અંદર પ્રવેશી મારા પ્રાણને વ્યાકુળ કરી દીધા છે, હું જાણતી નહોતી કે શ્યામ નામમાં આટલી મીઠાશ છે, જીભ પરથી ખસતું જ નથી.)

રાધા કહે છે :

બન્ધુ કિ આર બલિબ આમિ

જવને મરણે જનમે જનમે પ્રાણ નાથ હેઓ તુમિ...

પ્રાક્ ચૈતન્ય રચાયેલાં આ પદોને પછી રૂપ ગોસ્વામીએ ‘ઉજ્જવલ નીલમણિ’ નામના

ભક્તિરસશાસ્ત્રના રચેલા અલંકારગ્રંથમાં ઉદાહરણ રૂપે ટાંકી 'મધુરરસ'ની વ્યાખ્યા કરી છે.

ચંડીદાસની રાધા પરકીયા છે - કૃષ્ણને પ્રેમ કરવા જતાં પોતાના બન્ને કુળને (પિયર અને શ્વસુર) પોતે કલંકની ટોપલી માથે ઉપાડી છે. એની વ્યાકુળતાથી, વેદનાથી એ પીડાતી હોવા છતાં કૃષ્ણના પ્રેમમાં નિમગ્ન છે.

ચંડીદાસ ચૈતન્યપંથ અનુમોદિત મધુરરસના શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે સ્થાન પામ્યા છે. વિદ્યાપતિ ચંડીદાસનાં પદો ચૈતન્યદેવના વૃન્દાવનનિવાસ દરમ્યાન અને ત્યાં ગૌડીય વૈષ્ણવ ઉપાસનાપદ્ધતિનું પ્રચલન થતાં પહોંચી ગયાં હશે. એટલે જ્યારે સુરદાસનો એક ભક્તકવિ કે કવિભક્ત તરીકે પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે માત્ર ભાગવત કે ગીતગોવિંદ જ નથી - અત્યંત લોકપ્રિય થયેલા કવિઓ - વિદ્યાપતિ અને ચંડીદાસ પણ હશે.

પરંપરાપ્રાપ્ત પ્રમાણે અનુસાર સુરદાસ તો વિહ્વાચાર્યના અષ્ટછાપ કવિઓમાં મુખ્ય હતા અને એમને 'કીર્તનિયા' તરીકે ગોવર્ધનનાથજીના મંદિરમાં સ્થાપિત કર્યા હતા, વળી એ વલ્લભાચાર્યની આજ્ઞાનુસાર 'ભગવદ્દલીલા'નું ભાગવતાનુસારી ગાન કરનાર પણ છે.

બાળલીલાનાં જેવાં પદો સુરે લખ્યાં છે, એવાં ભાગ્યે જ કોઈએ લખ્યાં હશે. એ રીતે વાત્સલ્યલીલાનાં પદોમાં પણ સુરદાસ અજોડ છે.

મૈયા મોહિ દાઉ બહુત ખિજાયો

મોસો કહત મોલકો લીનો તોહિ જસુમતિ કબ જાયો...

અથવા

મૈયા મોરી મૈં નહીં માખન ખાયો -

ગ્વાલબાલ હૈ યહ સખા સબૈ મિલિ મોરે મુખ લપટાયો...

S S S

જસોદા હરિ પાલને જુલાવૈ

હલરાઈ દુલરાઈ મલ્હાવૈ જોઈ સોઈ કછુ ગાવૈ

મેરે લાલ કૌં આઉ નીંદરિયા, કાહે ન આનિ સુલાવૈ

કવિ કહે છે :

જો સુખ સુર અમરમુનિ દુરલભ, સો નંદભામિની પાવૈ

સુરદાસમાં ભાગવતાનુસાર કૃષ્ણની બધી બાલલીલાઓ પદો રૂપે આવે છે, તેમાં મુરલીવાદન, ચીરહરણ, રાસલીલાનાં પદો હોય જ, પછી છે ગોપલીલા, ગોવર્ધનલીલા, પ્રેમલીલા અર્થાત્ મધુરાભક્તિની શબ્દાવલિમાં કહીએ તો - ઐશ્વર્યમાધુરી, રૂપમાધુરી, મુરલીમાધુરી.

કૃષ્ણ વાંસળી વગાડે છે - આખી વ્રજભૂમિને મુગ્ધ કરે છે પરંતુ આ વાંસળીનો દાર્શનિક પક્ષ છે. એટલે જેમ ગોપીઓ જીવ છે, કૃષ્ણ ઈશ્વર છે તેમ મોરલી એટલે માયા છે. માયા જીવ માત્રને પોતાના વશમાં કરે છે. આ માયાના બે પ્રકાર છે : વિદ્યામાયા, અવિદ્યામાયા.

અવિદ્યામાયા આત્મા-પરમાત્મા - જીવબ્રહ્મ વચ્ચે વિભેદ કરાવે છે. વિદ્યામાયા જીવબ્રહ્મનો મિલાપ કરાવે છે. મોરલી - વિદ્યામાયા છે જે ગોપીઓનો (જીવોનો) કૃષ્ણ (બ્રહ્મ)

સાથે સંયોગ કરાવે છે. ભાગવતમાં વેણુમીત છે, એનું એ મહાત્મ્ય છે.

સુરદાસે એમના સમયમાં પ્રચલિત સગુણોપાસના અને નિર્ગુણોપાસનામાં સગુણોપાસનાનું મહત્ત્વ સ્થાપિત કર્યું છે - ગોપીઓના માધ્યમ દ્વારા. એમણે નિર્ગુણ ઉપાસનાનું ખંડન કર્યું છે. ભ્રમરગીતનાં પદોમાં સગુણ-નિર્ગુણ વિવાદ છે, જેમાં ઉદ્ભવ નિર્ગુણ પક્ષે દલીલ કરી ગોપીઓને કૃષ્ણને ભૂલી બ્રહ્મરૂપ ઈશ્વરની ઉપાસના કરવા કહે છે - ત્યારે સરળહૃદય ગોપીઓ કહે છે :

નિર્ગુણ કૌન દેસ કો બાસી...

ગોપીઓને ઉદ્ભવ નિર્ગુણ ઈશની આરાધના કરવા કહે છે તો ગોપીઓ કહે છે.

ઉઘૌ, મન ન ભયે દસબીસ

એક હુતો તે ગયો સ્યામ સંગ, કો આરાધે ઈશ ?

ઉદ્ભવ ગોપીઓનો પ્રેમ અને તેમની આ દલીલો આગળ નિરુત્તર બની જાય છે, અને ગોપીઓના એટલે કે સગુણના પક્ષના બની જાય છે. એ રીતે સુરદાસે સગુણનો નિર્ગુણોપાસના પર વિજય બતાવ્યો છે.

પરંતુ આ તો તાર્કિક બાબત થઈ, સુરદાસે જે કવિતા સિદ્ધ કરી છે - રાધાનું ચિત્ર કે રાધા અને ગોપીઓનો વિરહભાવ વ્યક્ત કર્યો છે તે આપણને - ભાવકોને સ્પર્શી જાય છે. અહીં મધુરાભક્તિ અને પ્રેમકાવ્યનું દ્વન્દ્વ રહેતું નથી. સુરની કવિતા એની ઊંચાઈથી જ અધ્યાત્મનો સ્પર્શ કરાવે છે.

ભક્તિ એટલે શું - વિરહભક્તિ એટલે શું - એ સુરનાં પદોમાં ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત થાય છે. સુરની રાધા મધુરાભક્તિની ચરમસીમા છે, શું સંયોગમાં શું વિયોગમાં, પરંતુ એની અભિવ્યક્તિનું ધરાતલ માનવીય છે.

જેમકે રાધાકૃષ્ણનો પ્રથમ સંવાદ -

બુઝત શ્યામ કૌન તૂ ગોરી

કહાં રહતી, કાકી હૈ બેટી, દેખી નાહીં કબહૂં વ્રજ ખોરી...

(રાધા :) કાહેકો હમ વ્રજતન આવતી ખેલત રહત અપની પૌરી

સુનત રહત સવનતિ નંદ ઢોટા કરત ફિરત માખનદધિ ચોરી

(કૃષ્ણ :) તુમ્હરો કહા ચોરી હમ લૈહૂં ખેલત ચલૌ સંગ મિલિ જોરી

સૂરદાસ પ્રભુ રસિક સિરોમનિ બાતનિ ભુરઈ રાધિકા ભોરી

સુરદાસની રાધા સ્વકીયા છે. રાધા-કૃષ્ણના પ્રથમ મિલન પછી એ જશોદાને ઘેર પણ આવે છે, અને જશોદા એને લાડ લડાવે છે. (અલબત્ત સુરદાસમાં રાધાકૃષ્ણના વિવાહનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી.) સુરદાસનાં પદોમાં રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું કમિક વિકસન છે, પરંતુ સુરની કવિતા ઉત્તમ રૂપે પ્રગટે છે - વિરહનાં પદોમાં. વિરહી ગોપીઓની ઉક્તિ છે :

નિસદ્દિન બરસત નૈન હમારે

સદા રહતિ પાવસ રિતુ હમ પર, જબ તેં સ્યામ સિધારે.

કે ઉપાલંભરૂપ આવાં પદોમાં :

પ્રીતિ કરિ કાહુ સુખ ન લહો

કે

પ્રીતિ કરિ દીન્હી ગલૈ છૂરી

સુરના શ્યામ સ્વયં ગોપીઓના વિરહથી વ્યગ્ર છે. ગોપીઓને મળીને ઉદ્ધવ મથુરા પાછા ગયા પછી, કૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે :

ઉધો મોહિ બ્રજ બિસરત નાહી -

સુરદાસે કૃષ્ણના દ્વારકાવાસી થયા પછી રાધાકૃષ્ણના અંતિમ મિલનનો પ્રસંગ યોજ્યો છે, કુરુક્ષેત્રમાં :

રાધા માધવ ભેટ ભઈ.

ભલે, પણ છેવટે રાધાને માટે તો અન્ અંત વિરહ છે - એ જ તો વિરહભક્તિ. કબીર આદિ સંતો દ્વારા નિર્ગુણોપાસનાની પ્રતિષ્ઠા થઈ, તેનો રામભક્ત કવિ તુલસીદાસ અને કૃષ્ણભક્ત કવિ સુરદાસે એમની રામ અને કૃષ્ણકવિતાથી એક રીતે પ્રતિકાર કર્યો છે. સુરદાસના સૂરસાગરમાં આવતા ભમરગીત પ્રસંગને તો સુરદાસે એક વાદસભામાં ગોઠવી દીધો છે. વિદ્વાન ઉદ્ધવની નિર્ગુણ બ્રહ્મ તરફ દલીલો અને માત્ર હૃદયનો ધર્મ સમજતી અજ્ઞ ગોપીઓની ઉપરથી સાદી લાગતી પણ વાક્યવિદગ્ધતાનો પરિચય આપતી વક્ર, કટાક્ષસભર દલીલોમાં માત્ર તર્કયુદ્ધ નથી, વાસ્તવમાં ગોપીઓનાં વિરહદીર્ઘ હૃદયની પ્રભાવક અભિવ્યક્તિ છે - સુરદાસની અનુપમ કાવ્યસિદ્ધિ અહીં છે. નંદદાસે - અષ્ટછાપના બીજા એક મહત્ત્વના કવિએ પણ સુરદાસ પછી ભમરગીતની રચના કરી છે, પણ તેમાં તો ઉદ્ધવ-ગોપીસંવાદ પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષની તર્કજાલ બની જાય છે. આ ભમરગીત પરંપરા ગુજરાતી કવિતામાં પણ છે. પછી તો આ ઉદ્ધવ કહેતાં 'ઓધવજી' આપણાં લોકગીતોમાં પણ ગોપીઓને મથુરાના રાજા થઈ બેઠેલા કૃષ્ણને ઉપાલંભ આપવાનું અને પોતાની વ્યથા કહેવાનું એક સંબોધન બની ગયા છે.

સુરદાસમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંત છે અથવા પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્યોએ સુરદાસની કવિતાસિદ્ધિને કારણે પછી પોતાની અષ્ટછાપ વ્યવસ્થામાં એમને ગોઠવી દીધા અને એમની કીર્તિન્યા આદિની પદવી અને એ પહેલાંની મહાપ્રભુજી સાથેની મુલાકાત અને એમને હાથે દીક્ષિત થવાની અને લીલાગાન કરવાની પ્રેરણા પામવાની વાત પણ ગુંથી લીધી છે. પરંતુ સુરદાસ વિષે થતાં નવાં સંશોધનો એ બધી વાતોને 'પુષ્ટિ' આપતાં નથી.

આપણા આ પરિસંવાદમાં જે બધા મધ્યકાલીન ભારતના ભક્તકવિઓનું સંમેલન યોજ્યું છે, તે ભક્તોમાં ખરેખર સૌથી પહેલા તો મહારાષ્ટ્રના સંત જ્ઞાનેશ્વર આવે. તેમણે સૌથી મોટી કાન્તિ એ કરી કે સંસ્કૃત નહિ, પણ હજી તો અપભ્રંશમાંથી સ્વ-રૂપ ધારતી મરાઠીમાં કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું. ભગવદ્ગીતાની 'ભાવાર્થબોધિની' ટીકા માત્ર સોળ વર્ષની વયે લખી છે અને પછીને વર્ષે 'અમૃતાનુભવ' - એમાં જ્ઞાનદેવે દાર્શનિક ભૂમિકા અપનાવી છે - પણ એમણે ચક્રધર સ્વામીએ શરૂ કરેલ વારકરી સંપ્રદાયને બેઠો કરવા નામદેવને પ્રેરિત કર્યાં, સાથે વિહ્વલભક્તિને પુનર્જીવિત કરી, એમના મતે અદ્વૈતી ભક્તિયોગ પ્રમાણે વિહ્વલના પરમભક્ત હોવું એટલે ખરા વૈષ્ણવ હોવું અને એ જ એમના મતે જીવમાત્રનું અંતિમ ઉદ્દેશ છે. પંઢરપુરના વિહ્વલની ભક્તિમાં તુકારામ એ અંતિમ શિખર છે. વારકરી

પંથને પણ તેમણે ચરમોચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડ્યો. વારકરીપંથ વિષે દિલીપ ચિત્રે કહે છે તેમ સ્વયં પ્રેરણાથી વ્યક્તિએ સ્વીકારેલો એ માર્ગ છે, તેના કોઈ લેખિત કઠોર વિધિવિધાન નથી. પણ શબ્દ-અર્થ સૂચવે તેમજ વારી-વારો એટલે કે પંઢરપુરની અથવા નજીકના કોઈ તીર્થની વર્ષે એકાદ વાર યાત્રાનું વિધાન છે. તુકારામને નામે ચઢેલ એક અભંગમાં કહ્યું છે તેમ -

પંઢરીચી વાટે

બાભળીએ કાટે

સખા વિહ્વલ ભેટે / પાંડુરંગા.

આ તુકારામનો રચેલો અભંગ નથી, લોક-અભંગ છે, એમને નામે ચઢેલો અભંગ છે. 'તુકારામ મહારાજની સામ્પ્રદાયિક ગાથા'માં આ અભંગ મળતો નથી, કાકા કાલેલકરમાં વાંચવામાં આવેલો. પછી મેં તુકારામના વંશજ અને તુકારામની ગુરુગાદી સંભાળનાર મરાઠી વિદ્વાન સનાનંદ મોરેને એ વિષે પૃચ્છા કરી. એમણે કહેલું કે એ લોક-અભંગ છે. આવા ઘણા અભંગ એમને નામે ચઢેલા છે. પણ આ અભંગમાં પંઢરીના વિહ્વલની વારકરી જાત્રાની વ્યાખ્યા આવી જાય છે, જે લોકચેતનામાં વ્યાપ્ત છે.

જૈન ધર્મ અત્યંત પ્રાચીન ધર્મ છે અને એની જીવંત પરંપરા આજે ભારતના ઘણા વિસ્તારોમાં છે, તે ભલે શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર કે સ્થાનકવાસી જેવી મુખ્ય શાખાઓ કે અનેક બધા ગચ્છીમાં વિભાજિત હોય.

જૈન ધર્મ નિરીશ્વરવાદી છે, પણ તીર્થંકરોની, જે કેવળમુક્તિ પામેલા મહામાનવો છે, ઉપાસના કરવામાં આવે છે, જેમના પર ઈશ્વરત્વનો આરોપ કરવામાં આવે છે - એ રીતે એમનાં સ્તવન કે સજ્જાય રચાયાં છે. સ્યાદવાદ અને કર્મસિદ્ધાંત જૈન ધર્મના દર્શન અને ધર્મશાસ્ત્રના પાયામાં રહેલ દર્શન છે. આત્માના ગુણો કર્મોથી અવરોધાયેલા છે, તે દૂર કરવા માટે ધર્મપુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે. એ પુરુષાર્થનું પહેલું પગથિયું એટલે સમ્યક્ ગુણની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન.

આજે જેમની આપણે ચર્ચા કરવાના છીએ તે આચાર્ય યશોવિજયજી મહારાજે આ વિષયમાં 'સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્જાય' લખી છે. તે આમ તો પૂર્વે થયેલા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીની 'સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકા'ને આધારે રચાયેલી સજ્જાય છે.

સુકૃતવલ્લી કાદંબિની સમરી સરસ્વતી માત

સમકિત સડસઠ બોલની, કહીશું મધુરી વાત

આ સમકિત બોલ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વના ગુણની વ્યાખ્યા. પ્રથમ બે ગાથામાં સજ્જાયમાં વર્ણન કરાતા ૬૭ બોલોની સૂચિ છે, પછીની ઢાળમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

આનંદઘનને જૈન કવિ કહેવાથી જાણે એમની યૌગિક પ્રભા અને આધ્યાત્મિક દર્શન સીમિત થઈ જાય છે. આનંદઘન કબીર કે અખો કે તુકારામની કોટિના આત્મ-સાક્ષાત્કારની અનુભવવાણીને પ્રગટ કરનાર યોગી કે જ્ઞાની ભક્તોની શ્રેણીમાં આવે એવા અલગારી છે :

અબ હમ અમર ભયે ન મરંગે

યા કારણ મિથ્યા દિયો તજ ક્યું કર દેહ ધરંગે ?

રાગ દોસ જગ બંધ કરત હૈ, ઇનકો નાસ કરેંગે,
મર્યો અનંત કાલ તે પ્રાણી, સો હમ કાલ હરેંગે....

S S S

મર્યો અનંત બાર બિન સમજ્યો, અબ સુખ દુખ વિસરેંગે
આનંદઘન નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગે...

આ પદ સાંભળતાં જ કબીરનું મસ્તીભર્યું પદ યાદ આવે :

મન મસ્ત હુઆ તબ કર્યો બોલે ?

અથવા અખાની પંક્તિ :

છીંડું શોધતાં લાધી પોળ

હવે અખા કર ઝાકમઝોળ

અને તુકારામના સ્વર્ગારોહણ સમયના અભંગ -

આપુલ્યા મરણ પાહિલે મ્યા ડોળા

તો જાલા સોહળા અનુપમ્ય

કે

મરણ માઝે મરોન ગેલે / મજ કેલે અમર

ઘણી વાર થાય કે જુદા જુદા સમયમાં થયેલા, જુદી જુદી પંથપરંપરામાં થયેલા આ બધા ભક્તકવિઓની જાણે એક જ 'વેવલેન્થ' (તરંગલંબાઈ) છે.

જૈનપરંપરા પ્રમાણે આનંદઘન અને યશોવિજયજીના મિલનનો પ્રસંગ એ બન્ને મહાન આત્માઓના સ્વભાવને પ્રગટ કરે છે. અનેક વિદ્યાપારંગત વિદ્વાન મુનિ યશોવિજયજીના પ્રવચન સમયે આનંદઘન આવે છે, યશોવિજયજીને વિદ્વાન કહે છે, પણ કહે છે કે 'તમને હજી આત્મપ્રતીતિ થઈ નથી' -

અને યશોવિજયજી આનંદઘનને નમસ્કાર કરે છે. આનંદઘન એક સજ્જાત્ય લખે છે. જેમાં આધ્યાત્મિક અનુભવને દામ્પત્યજીવનના પ્રતીક દ્વારા - રૂપક દ્વારા આનંદઘન રજૂ કરે છે.

સુહાગણ જાગી અનુભવ પ્રીત

નિન્દ અજ્ઞાન અનાદિ કી મિટ ગઈ નિજ રીત.

ઘટમંદિર દીપક કિયો સહજ સુજ્યોતિ સરૂપ

આપ પરાઈ આપહી, ઠાનત વસ્તુ અનૂપ

કહા દિખાઈ ઔર કું, કહા સમજાઈ ભોર

તીર અચૂક હૈ પ્રેમ કા, લાગે સો રહે ઠોર

નાદવિલુદ્ધો પ્રાણકું ગિને ન તૃણ મૃગલોચ

આનન્દઘન પ્રભુ પ્રેમકા, અકથ કહાની કોચ

S S S

અવધૂ નરનાગર કી બાજી જાણે ન બામણ કાજી

S S S

આતમ અનુભવ ફૂલકી નવલી કોઉ રીત

નાક ન પ્રકટે વાસના, કાન ગ્રહે ન પ્રતીત

ભારતીય સંતો યોગીઓની લગભગ સહસ્રાબ્દીની ભક્તિ-પરંપરામાંથી અહીં બે વિશિષ્ટ કવયિત્રીઓની વાત થવાની છે. એક ઉત્તરની એટલે કે કાશ્મીરની લાલ ઘેદ અર્થાત્ યોગિની લલ્લેશ્વરી છે, અને બીજી દક્ષિણની એટલે કે કર્ણાટકની અક્કા મહાદેવી છે. બન્ને શિવની અનુરાગિની છે. લાલ ઘેદ કાશ્મીરી શૈવમતનાં અનુયાયી છે, અક્કા શરણ સમ્પ્રદાય અર્થાત્ વીર શૈવ મતનાં અનુયાયી છે. બન્નેમાં ઘણી સમાનતાઓ મળશે. બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલાં લલ્લેશ્વરી પરિણીત હતાં પણ શિવનાં આરાધિકા હતાં. પતિ અને સાસુનો ત્રાસ હતો. પાણી ભરીને આવતાં મોડું થયું. પતિએ લાકડીથી ઘડા પર પ્રહાર કર્યો. ઘડો ફૂટી ગયો, માથે પાણી ઘડાના આકારે સ્થિર થઈ ગયું ! હાજીયોગ્રાફી પ્રમાણે સંતના જીવન-ચમત્કાર. લાલ ઘેદની કવિતા વાખૂ - (વાક્યાનિ) તરીકે ઓળખાય છે, જેમ અક્કા મહાદેવીની કવિતા 'વચન' તરીકે.

લલ્લાની વાખૂ છે :

સદાથી અહીં આપણે આવતાં રહ્યાં

અમે સદા અહીંથી જતાં રહ્યાં

જીવનમરણના આ ચક્રમાં

શૂન્યથી મહાશૂન્યમાં મળતાં રહ્યાં.

લાલ ઘેદ અને અક્કા બન્ને વિવસ્ત્રા બનીને ફરતાં. અક્કાના કેશ ઘણા લાંબા, એનાથી પોતાનો સુંદર દેહ ઢંકાયેલો રાખતાં - 'કેશામ્બરા' કહેવાતાં. એ જ સ્થિતિમાં એ કલ્યાણનગરમાં શરણોના અનુભવમંડપમાં પુરુષસંતો અલ્લમ પ્રભુ આદિને મળવા ગયાં હતાં - વિવાદ થયો હતો પણ અક્કાની વાત માનવામાં આવેલી. લલ્લેશ્વરીએ તો લખ્યું છે :

ગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો

બહારથી તું અંદર જા

એ વાત મને સ્પર્શી ગઈ

હું વિવસ્ત્રા બની નાચવા લાગી

લલ્લેશ્વરીએ એક વાખૂમાં કહ્યું છે - 'હું તપસ્વિની આ સંસારમાં આવી અને બુદ્ધિના પ્રકાશથી 'સહજ' (સ્વાત્મ)ને પામી લીધો.'

લલ્લાની વાખૂ નિજી રહસ્યાનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે; કબીર, અખાની જેમ તેમાં આત્માનુભવનો રણકો છે : 'બુદ્ધિમ પંડિત' ઈશ્વરનો મેં અનુભવ કર્યો છે, ('આ પ્રત્યક્ષ મુખોમુખ વાતો કરે - અખો) પંડિત = ઈશ્વર. લલ્લાની જે વાણી ઉચ્ચરિત થતી તે મંત્રરૂપ બની જતી.

તે કહે છે : શિવ અને શક્તિને એક સાથે અભિન્ન જોયાં / શિવને ચરાચરમાં વ્યાપ્ત જોયા.

વળી એક વાખૂમાં કહે છે : 'મેં (લલ્લાએ) પોતાનાં જ વાખૂની મદિરા પીધી છે...

અને એ રીતે હું છેવટે એ પરમવિભુના દરબારમાં દાખલ થઈ.' આ યોગેશ્વરીને મન જન્મમૃત્યુ એકસરખાં છે -

**મારે માટે જન્મમરણ છે એકસરખાં
ન તો હું કોઈ માટે રડીશ
ન કોઈ મારે માટે રડશે...**

કાશ્મીરી ભાષાને દાર્શનિક વિચારધારા લલ્લેશ્વરી આ વાખૂ દ્વારા મળે છે. સાંભળો -

**ત્યાં ન તું છે, ન હું છું
ન ધ્યેય ન ધ્યાન
સર્વ કારક બ્રહ્મ પણ ત્યાં
થઈ જાય છે અંતર્ધાન.**

લલ્લેશ્વરીએ આ મનુષ્યદેહની મહત્તાની વાત કરી છે. એક વાખૂમાં કહે છે - 'આ દેહમાં જ તો એ પંડિત' (ઈશ્વર)નો નિવાસ છે. જીવતાં જીવત એને નહિ જુઓ તો મર્યા પછી તો કેમ કરી જોશો ?

એટલે લલ્લેશ્વરી માટે આ જગત માયા કે ઉપહાસપાત્ર નથી.

**શિવમય ચરાચર જગ પશ્યા / બધા જડ કે ચેતન પદાર્થ
અસીમ સંસ્કૃતિનું આ સર્જન / શિવમાં જ પૂર્ણનિમગ્ન...**

(સંદર્ભ : જયાલાલ કૌલકૃત 'લાલ દોદ' સા. અકા.)

જેમ મીરાં દ્વારિકાધીશ કૃષ્ણમાં સમાઈ ગયાં હતાં, અને અક્કા મહાદેવી ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનમાં એવી જ કથા લાલ દોદની છે. એક મોટા માટીના વાસણમાં બેસી ઉપરથી બીજા વાસણથી એ ઢાંકી દીધું. પછી ઉપરનું વાસણ ખસેડ્યું - તો પાત્ર ખાલી !

કવિ ઉમાશંકરે 'Four Women Saint Poets of India' (મીરાં, અક્કા મહાદેવી, લાલ દોદ અને અંડાલ) નામના લેખમાં લલ્લેશ્વરીની વાણીમાં ઉપનિષદનો 'ટોન' હોવાની વાત કરી છે, એમને દોદ કબીરની નિકટનાં લાગ્યાં છે.

લલ્લેશ્વરી તો ખાસું લાંબું જીવ્યાં હતાં એટલે તો દોદ (દાદી) કહેવાયાં, અક્કા મહાદેવી તો ૩૦ પૂરાં કરે, એ પહેલાં જ કહેવાય છે તેમ, શ્રી શૈલ પર ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનમાં વિલીન થઈ ગયાં હતાં. મીરાંની જેમ એક રાજવી સાથે એમનાં લગ્ન થયાં હતાં, પણ અક્કા તો નાનપણથી ચાહતાં હતાં ચેન્ન મલ્લિકાર્જુન(શિવ)ને. ચેન્ન = સુંદર. એમનાં વચનોમાં અક્કા(મોટીબહેન)એ ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનના મિલનની વાત કરતાં દૈહિક કલ્પનો પ્રયોજવામાં સંકોચ નથી કર્યો. એમનાં એકબે વચનો જોઈએ, જેમાં ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનનો પ્રેમ દાર્શનિક ભૂમિકાએ વ્યક્ત થતો જોઈ શકાય :

**ફળોના ચૂંટાયા પછી
ઝાડ કપાયું કે ન કપાયું
તે મહત્ત્વનું ખરું ?**

**વરના ગયા પછી
સ્ત્રીનો કોણ પ્રેમી
તે મહત્ત્વનું ખરું ?**

**માટીના ધોવાણ પછી
ખેતરને કોણ ખેડે
તે મહત્ત્વનું ખરું ?**

**ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનના સાક્ષાત્કાર પછી
આ કાયા ધાને ખાધી કે પાણીમાં સડી ગઈ
તે મહત્ત્વનું ખરું ?**

(અનુ. પ્રદીપ ખાંડવાલા)

બીજું વચન છે :

**ભૂખ માટે નગરમાં ભિક્ષાન્ન
તરસ માટે કુંડ-વાવ-નીંક
શયન માટે મંદિરનાં ખંડિયેર
આત્માના સંગાથ માટે તમે
ઓ ચેન્ન મલ્લિકાર્જુન !**

(અનુ. પ્રદીપ ખાંડવાલા)

હવે આપણે ત્રીજાં એક સંત કવયિત્રી - આપણા ગુજરાતનાં ગંગાસતી વિષે થોડું જોઈશું. ગંગાસતી તો છેક ઓગણીસમી સદીમાં થઈ ગયાં. ગુજરાતમાં રવિભાણ સંપ્રદાયની પરંપરા ઉપરવાસ જતાં કબીર સુધી પહોંચે. ૧૮મી સદીમાં થઈ ગયેલા ભાણસાહેબ જ્ઞાનમાર્ગી કવિ હતા, જે કબીરનો અવતાર ગણાતા. ભાણસાહેબના શિષ્ય રવિસાહેબથી જે પંથ ચાલ્યો તે રવિભાણ સંપ્રદાયમાં કબીરના જ્ઞાનમાર્ગની ઉપાસનાપદ્ધતિ છે. એ પંથમાં બીજા સંતો સાથે ગંગા સતી આવે છે. એમનાં પદો પાનબાઈ નામે એમની સેવિકાને સંબોધીને રચાયાં છે. તેમનું એક જાણીતું બહુ બહુ ઉદ્ધૃત થતું અને ગવાતું પદ અહીં યાદ કરી લઈએ :

**વીજળીને ચમકારે મોતી પરોવવું, પાનબાઈ
નહિતર અચાનક અંધકાર થાશે...**

S S S

ભાઈ રે ! નિરમળ થઈને આવો મેદાનમાં પાનબાઈ !

જાણી લિયો જીવની જાત,

સજાતિ વિજાતિની જુગતી બતાવું ને

બીબે પાડી દઈ બીજા ભાત...

ભાઈ રે ! પિંડે બ્રહ્માંડથી પર છે ગુરુ, પાનબાઈ,

તેનો દેખાડું હું તમને દેશ

ગંગા રે સતી એમ બોલિયાં રે,

ત્યાં નહિ માયાનો જરીયે લેશ...

એમના આ પદમાં જીવ, પિંડ, બ્રહ્માંડ, માયા આદિ આપણી દાર્શનિક પરંપરાની પદાવલિ એક પરમ આત્મવિશ્વાસ અને આત્માનુભૂતિની ભૂમિકા પરથી થઈ હોવાનું અનુભવાય છે.

આપણે કવિતા અને દર્શનના સંબંધની વાત કરતાં કરતાં મુખ્યત્વે કવિતા અને ભક્તિની વાત કરીએ છીએ. જે સંત-ભક્ત કવિઓની વાણીનું આપણે પરિશીલન કરવાના છીએ, તે પારિભાષિક અર્થમાં દાર્શનિકો નથી, ભક્તો છે - એવા ભક્તો જે કોઈની કોઈ આપણા દેશની ધાર્મિક - દાર્શનિક પરંપરા સાથે જોડાયેલા છે. કંઈ નહિ તો આપણને એમની એવી દર્શનપરંપરા કે પંથપરંપરા સાથે જોડીને ચર્ચા કરવાનું ફાવે છે. અખો એટલે જ્ઞાનમાર્ગી વેદાન્તી, કબીર તો નિર્ગુણોપાસક, સુરદાસ તો પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ, યશોવિજયજી જૈન ધર્માવલંબી, લલ્લેશ્વરી કાશ્મીર શૈવ તો અક્કા વીર શૈવ પંથી એ રીતે.

ખરેખર, તેમ હોવા છતાં આ સૌ ભક્તકવિ કે કવયિત્રીઓ છે, અને તેમની વિશેષતા એ તેમની પોતાની આત્માનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે. પ્રેમભક્તિ સાધના કરતાં કરતાં થયેલી સાક્ષાત્કારની ક્ષણોની એ અભિવ્યક્તિ છે, આત્માનુભવની અભિવ્યક્તિ છે. એ અનુભૂતિને કોઈ 'દર્શન'ના માળખામાં ગોઠવવાનો ભલે આપણે પ્રયાસ કરીએ, પણ તેમની અનુભૂતિ તાર્કિક પ્રમાણોની આશ્રિત નથી, એ તો હૃદયગત છે. તેમાં જ્ઞાનચર્ચા છે, પણ એ જ્ઞાન તો આંધી રૂપે આવે છે, જેમ કબીર કહે છે - 'સંતો ભાઈ, આઈ જ્ઞાન કી આંધી.' જ્ઞાન પણ અનુભૂતિમૂલક. આ ભક્તોની વાણીમાં ભગવદ્ પ્રેમના સંસ્પર્શ સાથે વૈરાગ્યનો ગેરુરંગ છે. એટલે એ સૌ વિભિન્ન પંથમાર્ગના અનુયાયી કે અનુસરનાર હોવા છતાં આ ભક્ત કવિઓની પ્રેમવાણી આજે પણ આપણને કાવ્યઆનંદની સાથે એક પરમના આનંદનો પણ સંસ્પર્શ કરાવી જાય છે.

અહીં હું આ પરિસંવાદનું આવું રૂડું આયોજન કરનાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ધન્યવાદ આપું છું. અને મને એમાં વક્તવ્ય આપવા નિમંત્રણ આપ્યું, એ માટે આભાર માનું છું.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, ધરમપુર

૧-૧૨-૦૭

ગુજરાતી સંતસાહિત્ય : મૂળ અને કુળ | નરોત્તમ પલાણ

ભારતની કોઈ પણ પ્રાદેશિક ભાષાના સંતસાહિત્યની ચર્ચા ભારતીય સંસ્કૃતિના સમગ્ર પરિપ્રેક્ષ્યમાં જ થઈ શકે. પૌરાણિક માન્યતા અને પ્રાપ્ત પુરાવશોધના પ્રકાશમાં છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષની સમૃદ્ધ પરંપરા ભારત પાસે છે. આ પરંપરાની મુખ્ય ખાસિયત એ છે કે તેણે પ્રમાણેલાં જીવનમૂલ્યોમાં સહન કરવું, સમન્વય કરવો, વ્યક્તિ માત્ર તરફ સદ્ભાવ અને સતત ઊંચું નિશ્ચાન અથવા વધારે બહેતર જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો દાર્શનિક અભિગમ.

ભારતીય જીવનસાધનાનું આ 'સનાતન સત્ય' આજે સદીઓ પછી પણ ભિન્ન ભિન્ન મણકાઓમાં રહેલા સૂત્ર સમું એકધારું અને અક્ષુણ્ણ છે. આ સૂત્રને કાયમ રાખતી પરંપરામાં સ્થળકાળ મુજબ અનેકાનેક ઉપપરંપરાઓ ઉદ્ભવી છે અને તેણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓને સમૃદ્ધ બનાવેલ છે.

સંસ્કૃત સામે પ્રાકૃત, પ્રાકૃત સામે અપભ્રંશ, અપભ્રંશ સામે પ્રાદેશિક ભાષાઓ તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓ સામે લોકબોલી છે. આ પ્રત્યેક ઊતરતી કક્ષા, ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યસરવાણીની જનેતા છે. પ્રાકૃતમાં બૌદ્ધ અને જૈનોની વાણી, અપભ્રંશમાં આલવાર, નાયન્માર અને નાથવાણી, પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં અક્ક મહાદેવી, રામાનંદ, કબીરવાણી, નાનકવાણી, તુકારામના અબંગો અને લોકબોલીમાં આપણી ભજનવાણી છે. સંત સાહિત્યને સમજવા માટે આટલી પૂર્વપીઠિકા નજરમાં રાખવી આવશ્યક છે.

સંત સાહિત્યનાં મૂળિયાં અતિ પ્રાચીનકાળમાં છે, પરંતુ જેને 'સંત સાહિત્ય' એવી સંજ્ઞા મળેલી છે તે મધ્યકાળનું સર્જન છે. આ સર્જન પાછળનાં પરિબળોમાં વિદ્યર્મી આક્રમણો, તીવ્ર બનેલી આભડછેટની ભાવના અને વારેવારે આવતા કુદરતી તથા માનવસર્જિત દુકાળો મુખ્ય છે. સામાન્યતઃ આક્રમણો આવતાં અને ચાલ્યાં જતાં, પરંતુ ભારમી સદીના અંતમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની હાર થતાં દિલ્હીમાં વિદ્યર્મી શાસનનો પ્રથમ વાર પાયો નંખાયો. જરા ઈતિહાસ જુઓ, તેરમી સદીના આરંભથી કમશઃ ઘોરીવંશ, ગુલામવંશ, ખીલજીવંશ, તુઘલૂકવંશ અને લોદીવંશ છે. આ લોદીવંશના શાસનકાળ દરમિયાન સ્વામી રામાનંદ અને કબીર છે. આ સંતોની વાણીને સમજવા માટે તુઘલૂક અને લોદીવંશની વચ્ચે તૈમૂર લંગનું જે આક્રમણ થયું તેની એક નાનકડી પણ સંતસાહિત્યની પ્રકૃતિને ઘડનારી અને ચાવીરૂપ થઈ પડે તેવી ઘટના ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. સમરકંદનો ફૂર અને કંદર મુસ્લિમ શાસક તૈમૂર, ચૌદમીના ઉત્તરાર્ધમાં અફઘાનિસ્તાન થઈને ભારત ઉપર ચડી આવ્યો. રસ્તામાં તેણે હજારો લોકોની હત્યા કરી અને દિલ્હીના તુઘલૂક શાસનનો પરાભવ કરી તેણે અઢારમી ડિસેમ્બર ૧૩૯૮માં દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો. માત્ર પંદર દિવસના શાસનમાં તેણે પકડાયેલા પચાસ હજાર કેદીઓમાં જે મૂર્તિપૂજક હોય તેની કતલ કરવાનો આદેશ આપ્યો. દિલ્હીમાં રહેતો મુસ્લિમ, મૂર્તિપૂજકની કતલ નહિ કરે તો તેની પણ કતલ થશે આવા ફરમાને બન્ને કોમોમાં હાહાકાર વરતાવી દીધો. મૌલાના નસરુદ્દીન જેણે આખી જિંદગીમાં એક કબૂતર પણ માર્યું નોતું તેણે પંદર હિન્દુઓનાં માથાં ઉડાડ્યાં !

આ ઘટનાએ હિન્દુ-મુસ્લિમ બન્ને પક્ષના સંતસાહિત્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ એનો ચેતનવંતો ફરજ પાડી અને આજે જેને આપણે સંતસાહિત્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ એનો ચેતનવંતો પ્રવાહ દેશને ખૂણેખૂણે વહેતો થયો. નાનામોટા અનેક સંતો સમન્વયને ગાતા રહ્યા અને જ્યારે બહુ થયું ત્યારે મહારાષ્ટ્રના સંત સ્વામી રામદાસે શિવાજીના હાથમાં અને સૌરાષ્ટ્રના સંત સ્વામી પ્રાણનાથે છત્રસાલના હાથમાં હથિયારો પણ પકડાવ્યા ! સંત સાહિત્યનો આ મિજાજ પણ નોંધવા જેવો છે.

સંતસાહિત્યની બીજી લાક્ષણિકતા ઊંચનીચના ભેદ સામેનો સંઘર્ષ છે. વિદ્યર્મી આક્રમણકારોએ સત્તા હાંસલ કરી કે તુરત આપણો ઉચ્ચવર્ગ એમના પક્ષે બેસી ગયો છે. મધ્યમ અને નિમ્ન વર્ગની કેવી સ્થિતિ હતી તેનો ચિતાર સંતસાહિત્યમાં મળે છે :

તુલસીદાસ 'વિનયપત્રિકા'માં કહે છે કે ખેડૂતો ખેતી અને વણિકો વેપાર કરી શકતા નથી, માગી ભીખ - પણ ક્યાંય મળતી નથી. 'જીવિકાવિહીન લોક શોચમાન, કહે એક એકન સોં કહાં જાઈ ? ક્યા કરે ?' દારિદ્ર રૂપી દશાનન તૂટી પડ્યો છે. ગુજરાતી સંત કવયિત્રી અમરમા કહે છે : 'કાળિગોં આવ્યો છે આતપાતનો.' મોરારસાહેબ તો મહંત મુલ્લાને સ્પષ્ટ સંભળાવી દે છે : 'કાયા ભડદાં કામ નૈ આવે, જીરવ્યાં કેમ જિરવાશે ?' સાચો ધર્મ સમજો ભાઈ, સાચો ધર્મ સમજો. જાતિપાતિ ભૂલો, ભૂખ્યાને ઓટલો અને રોટલો આપો. 'દીધા સરખું દાન અન્નનું, દઈ શકો તો દો.'

સંતસાહિત્યનું આ સમગ્ર ચારિત્ર્ય જોવા જેવું છે. પરંપરાગત ધર્મસાધનાના કર્મકાંડોથી એકદમ મુક્ત અને ઇહજીવનનાં દુઃખદર્દોમાં સહભાગી બનીને ઈશ્વર અલ્લાહને આરાધી. દક્ષિણના સંતકવિ વેલ્લાલ (અપ્પય્ય)ની શિવકીર્તન કરતાં કરતાં થતી દિનચર્યા નોંધવા જેવી છે. વેલ્લાલ બૌદ્ધ હતા, જૈન હતા અને શૈવ પણ હતા. કહે છે કે દેવમંદિરમાં અંદર જવાના બદલે મંદિરની આજુબાજુના કાંટા-કસ્તર અને ખડ સાફ કર્યા કરતા, ખડ કાપતા વેલ્લાલનો જૈનોએ વિરોધ કર્યો : 'જીવહિંસા થાય છે.' વેલ્લાલ કહે : 'હું તો આપને કંઈ અડચણ ન થાય એટલા માટે પ્રવૃત્ત છું.' કળને જાણીને અકળને ઓળખવાનું દર્શન સંતસાહિત્યની ધોરીનસ છે.

સંતસાહિત્યના, સાહિત્યની નજરે પણ લેખાંજોખાં માંડવા જેવાં છે. ભારતની પ્રત્યેક પ્રાદેશિક ભાષાના ઉદ્ભવનું એક કારણ ધર્માધારિત સાહિત્ય રહેલું છે. આ સાહિત્યમાં ભાવપક્ષે અને કલાપક્ષે ક્રમશઃ જે સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ થઈ તેનાં દર્શન સંતસાહિત્યમાં થાય છે. ધર્માધારિત સાહિત્યમાં મનોરંજનાર્થે રચાયેલાં પૌરાણિક આખ્યાનોનો વર્ગ પ્રમાણમાં વિશાળ છે, જ્યારે સંતસાહિત્ય, જે માત્ર અને માત્ર પરમતત્ત્વની આરાધનાર્થે છે, તે પ્રમાણમાં અલ્પ અને સાહિત્યિક ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ સાહિત્ય છે. સંતસાહિત્ય મૂલતઃ નિર્ગુણધારાનું સાહિત્ય છે, પરંતુ આચાર્યોની માફક સંતોમાં મતખંડન કે મતમંડનની પ્રવૃત્તિ નથી એટલે નિર્ગુણ સાથે સગુણ ઉપાસના પણ જોડાજોડ વણાતી આવી છે. અહીં એક પણ સાધનાપદ્ધતિનો વિરોધ નથી. ભગવો, લીલો, કાળોકે સફેદ દરેક વાવટો અહીં સ્વીકાર્ય છે અને એમાંથી જ, આજે આપણે જેને સંતસાહિત્યના 'કુળ' કહીએ છીએ તે નાથ, દશનામી, રામાનંદી, કબીરિયાં, મહાપંથી, રવિભાણ, માર્ગી અને નિરાંતી વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. અમુક કુળ પ્રાચીનકાળથી હતાં જે મધ્યકાળમાં સંત પરંપરામાં ભળ્યાં છે. ગુજરાતી સંત સાહિત્યમાં નાથ પાયારૂપ છે. દશનામીનું ઉદ્ભવસ્થાન આદ્ય શંકરાચાર્યજી અને રામાનંદીનું ઉદ્ભવ સ્થાન આચાર્ય રામાનુજ છે, હરિયાણી આદિ આચાર્ય નિમ્બાર્કની પરંપરામાં છે, જ્યારે મહાપંથ નાથનું પ્રાદેશિક સ્વરૂપ અને રવિભાણ રામાનંદીનું પ્રાદેશિક સ્વરૂપ છે.

આ દરેક કુળમાં 'ભજન' કેન્દ્રસ્થાને છે. ભજન સાંજથી સવાર સુધી ગાવાનો કાવ્યપ્રકાર છે, તેની પાછળ પણ આમ વર્ગ રહેલો છે. રોજનો રોટલો રોજ રળતી પ્રજા સવારથી સાંજ સુધી તો કામ ઉપર હોય, નિરાંતની જે કંઈ વેળ મળે તે રાત્રિ દરમિયાન જ હોય. આ સામાજિકતાએ ભજનના કાવ્યસ્વરૂપને ઘાટ આપ્યો છે. ભજનમાં તળપદા શબ્દો, તળપદા લય-લહેકા-લઢણ અને ઢાળ તેમજ તળપદી રજૂઆત છે. રાત્રિના પ્રહર

મુજબના રાગઢાળ તો ભજનમાં ફછળના ક્રમે આવ્યા છે. 'સ્તોત્ર' આદિ સંસ્કૃતસ્વરૂપો વેદવાણીમાંથી નિષ્પન્ન થયેલાં છે, જ્યારે 'ભજન' લોકવાણીથી ઉદ્ભવેલું સ્વરૂપ છે. ભજનના રચનાર ગોરખ, કબીર, તોરલ, મૂળદાસ, મેકરણ, ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, હોથી, મામદ, દાસીજીવણ, લોચણ, વેલનાથ, ગંગાસતી વગેરે સંતકવિઓ ગુજરાતી સંતસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે, એમની રચનાઓ પણ કાવ્યતત્ત્વથી ભરપૂર અને પોતપોતાની સાધના- પરંપરાને સુપેરે પ્રગટ કરનાર છે. 'એરણ અજબ બનાયા' / 'મુખડા ક્યા દેખે દરપન મેં' / 'પાપ તારું પરકાશ' / 'સુંદરવરની ચૂંદડી' / 'વરસે ધરતી, ભીંજે આસમાન' / 'અમૃત બુંદ સે પુરુષ જાયા' / 'સેવા મારી માની લેજો સૂંઢાળા, ખોલો મારા રૂઢિયાનાં તાળાં, તોળો મારા કબધિના ઝાળા' / 'મૂળ રે વિનાનું કાયા ઝાડવું' / 'જા સોહાગણ જા, ગગનમાં જ્યોત ઝલત હે, જા !' / 'જી રે લાખા, હેત રે વધારો તો પરને પમાય' / 'વીજળીના ચમકારે મોતીડાં પરોવો, પાનબાઈ !' આદિ ગુજરાતી સંતસાહિત્યની અમર રચનાઓ છે.

હિન્દીની જેમ ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષાનું આરંભનું સાહિત્ય સંતસાહિત્ય (નાથવાણી) રહેલું જણાય છે. ઘણા અભ્યાસીઓ કબીરના પ્રભાવે ગુજરાતી સંતસાહિત્યને ગણાવે છે, પરંતુ ગુજરાતી સંતસાહિત્ય ઉપર જોવા મળતો ગણેશપ્રભાવ આ વાતનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે કે કબીર નહિ, ગોરખ ગુજરાતી સંતસાહિત્યના પ્રેરક છે. ગુજરાતી સંતસાહિત્યના આધારભૂત રામાપીર તો સીધા જ નાથ પરંપરાના અનુયાયી છે. મેકરણ પણ પોતાને મહંદરનાથના બેટા તરીકે ઓળખાવે છે.

ગુજરાતી સંતસાહિત્ય પરનો ગણેશપ્રભાવ, એક સાવ નૂતન તથ્યનો નિર્દેશ પણ 'કબીરમાં જેમ ગણેશવંદના નથી, તેમ આપણા વેદસાહિત્યમાં પણ ગણેશવંદના શવંદનાની આ સરવાણી નાથવાણીમાંથી છે અને નાથવાણી સંભવતઃ પ્રાચીન ધનું સંતાન છે. રવીન્દ્રનાથે 'હું વ્રાત્ય છું' કહીને વેદવિરોધી ગણાતી વિચિત્ર એવી ારાનો પુરસ્કાર કરેલો છે. આમાં, સંતકવિ મેકરણ કહે છે તેમ સંતસાહિત્ય તે 'સવરી વાણી' છે, એમાં રહેલો પણ ધરતીથી ઊઠીને આકાશને ભીંજવે છે.⁵

s સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી પ્રેરિત તા. ૩૦ જાન્યુઆરી ૨૦૧૦ના રોજ સોમનાથ મુકામે યોજાયેલા 'ગુજરાતી સંતસાહિત્ય' પરિસંવાદનું બીજાભાષણ.



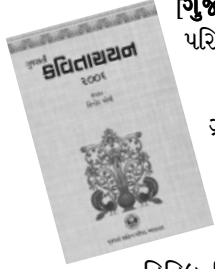
કેફિયત

(૧૧૩) નવલકથા અને હું (નવલકથાકારોની કેફિયત) : સંપા. હર્ષદ ત્રિવેદી, ૨૦૦૮, પ્રકા. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૧૦+૩૫૮, રૂ. ૧૬૦/-



સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

વર્ષ ૨૦૦૬ની ગુજરાતી કવિતાનો ચહેરો | સિલાસ પટેલિયા



['ગુજરાતી કવિતાચયન : ૨૦૦૬ : સંપા. વિનોદ જોશી, પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૯, પૃ. ૧૧૬, કિં. રૂ. ૭૦/-]

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી કવિતાચયન’ ગ્રંથમાળાના સોળમા મણકાનું સંપાદન વિનોદ જોશીએ ‘ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૦૬’ કાવ્યગ્રંથ રૂપે કર્યું છે.

જુદા જુદા સ્વરૂપમાં રચાયેલી ૬૨ રચનાઓ આ સંચયમાં છે. ગીત, ગઝલ, સોનેટ, લાંબી રચના, દીર્ઘ રચના, અછાંદસ આદિ સ્વરૂપમાં વિવિધ વિષયોને વ્યક્ત કરતી રચનાઓ અહીં છે. સાત દીર્ઘ કાવ્યો છે. ત્રીસેક જેટલી ગઝલો છે. દસ ગીતો છે. દસ જેટલી અછાંદસ રચનાઓ છે. એકબે સોનેટ ને અન્ય રચનાઓ છે.

‘તુષ્ટિકર કાવ્યસિદ્ધિ’ શીર્ષક અંતર્ગત સંપાદક વિનોદ જોશીએ જે કેહ્યિત રજૂ કરી છે એ એકદમ સ્પષ્ટ તથા તટસ્થ ભાવકની તો છે જ, એમાં સંપાદકીય વિલક્ષણ સૂઝ તથા સંપાદક સ્વયં કવિ હોવાને કારણે કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયા દરમિયાન જન્મતા સર્જકીય પડકારોનો કેવો મુકાબલો થયો છે ને શું નીપજ આવ્યું છે એનો ચોખ્ખો હિસાબ પણ અહીં છે. માટે જ સંપાદક કહી શક્યા છે : ‘કશુંક ચડિયાતું લાગ્યું હોય તો તે જતું ન કરવાની લાલચે લગીર ક્યાશવાળાં કોઈ કાવ્યો પણ અહીં લીધાં છે.’ (પૃ. ૪) સંપાદકનો અભિગમ કાવ્યતત્ત્વની સાથે સાથે સૌન્દર્યસ્થાન શોધવાનો પણ રહ્યો છે એનો પરિચય આમાંથી મળે છે. આમ છતાં ‘પસંદગીનું ધોરણ’ એમણે ઢીલું પડવા દીધું નથી. સંપાદકે સ્વીકાર્યું જ છે કે બધાં જ ઉત્તમ હોવાનું નહીં કહી શકાય છતાં આ કાવ્યો પર સંપાદકની ‘પસંદગીની મહોર’ અવશ્ય છે જ ! એની પ્રતીતિ થાય જ છે. રુચિભેદના પક્ષનો સંપાદકે સ્વીકાર કર્યો જ છે ને એવો ભેદ તો રહેવાનો જ છતાં સોનું અને કથીરનો ભેદ તારવવો ને જે સારું-સારું છે એ સારવી લેવું એમાં જ સંપાદકધર્મ છે, જે અહીં ખંડિત થયો નથી. બહુ મોટા ઢગલામાંથી સુવર્ણકણ વીણી લેવા, દુષ્કર કર્મ છે. અઢળક રચનાઓના ખડકલામાંથી આવાં ને આટલાં કાવ્યો વીણવાનું સાહિત્યિક કર્મ પણ અવશ્ય કસોટી કરનારું હશે જ !

આ સંચયમાં ગઝલો વધારે છે એ બતાવે છે કે દરેક વર્ષની જેમ, વર્ષ ૨૦૦૬ દરમિયાન પણ ગઝલો વધારે પ્રમાણમાં રચાતી આવી છે.

પુષ્કળ ગઝલોમાંથી તારવેલી થોડીક ગઝલો ખરેખર ભાવસંતર્પક છે. ગંભીર અને ઊંડી છે. વિષયનું વૈવિધ્ય ઓછું જણાય પણ ગઝલના પ્રત્યેક શેરનું તંતોતંત નિર્વહણ કલાત્મક પ્રતીત થાય છે. શિષ્ટ કાવ્યબાની, નાટ્યાત્મકતા, વ્યંગકટાક્ષના સૂરો અને સ્વ સાથેના સંવાદમાંથી

જન્મતી આત્મખોજ અહીં છે. કેટલીક ગઝલો સંવેદનસિક્ત છે જે સ્પર્શી જાય છે.

‘આવ, ને આવીને કંઈ રકઝક ન કર

સાવ ખાલી આંખને ભરચક ન કર’ (પૃ. ૦૨)

માં અંકિત ત્રિવેદીએ જે નાટ્યાત્મકતા પ્રગટાવી છે એ પ્રભાવક છે. ‘નીકળ’ રચનામાં મનહર જાનીએ પણ આવી નાટ્યાત્મકતા રચી છે. એમાં જાત સાથેનો હિસાબ પણ છે. ઉત્પનન છે. એટલે એમાં ઊંડાણ પણ છે. કિરણ ચૌહાણની ‘સાહેબ’, ગૌરાંગ ઠાકરની ‘થાય છે’, રાજેશ વ્યાસની ‘એક માણસ’ આદિ ગઝલોમાં વ્યંગકટાક્ષ છે. જમાનાનું ચિત્ર પણ છે. ‘સાહેબ’ રચનામાં સત્તા સામે વ્યંગ છે.

‘શિખર પર આપ પહોંચ્યા છો, હવે પહોંચીને કરશો શું ?

તળે સંભળાય એવી બૂમ તો પાડી જુઓ સાહેબ !’ (પૃ. ૧૭)

કેટલીક ગઝલોમાં જાત સાથે વાતચીત છે. એ સંવાદાત્મક લાગે. એમાં આત્મખોજ પણ છે. ખુમારી પણ છે. વળી, કશીક સંઘર્ષરત ક્ષણ સાથે મુકાબલો હોવાથી એ પ્રતીતિકર પણ બની રહે છે. ગુણવંત ઉપાધ્યાયની ‘સાયવજે’, ગુલામ અબ્બાસની ‘કરગરવું...’, રવીન્દ્ર પારેખની ‘ગઝલ’, રિષભ મહેતાની ‘આંખોમાં...’ કે સુરેન્દ્ર કડિયાની ‘ગઝલ’માં આ તત્ત્વ અનુભવવા મળે છે. એકાદ ઉદાહરણ :

● **‘ક્યાં તો તું જળ વચે જુવાળ ન કર**

યા પછી જળની ફરતે પાળ ન કર.’ (પૃ. ૭૬)

● **‘જાગરણ આંખોમાં લઈને જાઉં ક્યાં ?**

તપ્ત રણ આંખોમાં લઈને જાઉં ક્યાં ?’ (પૃ. ૮૫)

અનુક્રમે રવીન્દ્ર પારેખ તથા રિષભ મહેતાની ગઝલોના આ બે નમૂનામાં જ નહીં, સળંગ ગઝલમાં ઉપર્યુક્ત વલણ પ્રતીત થાય છે. હનીફ સાહિલની ‘મરણને જાળવજો’ ગઝલ કે દાન વાઘેલાની ‘ગઝલ – ઘણાં વર્ષો પછી’માં આપણા હૈયાને આર્દ્ર કરી મૂકે તેવી ઘેરી ને તીવ્ર વેદનાસિક્ત પળોનું કલાત્મક પ્રગટીકરણ થયું છે. આમ, લંબાણભયે વધારે ઉદાહરણ ટાંકી શકાય એમ નથી. પરંતુ એટલું તો કહેવું જ પડે કે આ ગઝલો ભાવ અને ભાવાભિવ્યક્તિ – બંનેના સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે. આદિલ મન્સૂરી, રાજેન્દ્ર શુક્લ જેવા આપણા પ્રતિભાવંત ગઝલકારોની ગઝલો પણ અહીં છે, તો નવા ચહેરાઓની ઓળખ પણ અહીં છે.

પ્રમાણમાં લાંબાં ને દીર્ઘ કાવ્યો પણ આ સંચયમાં છે. ઊર્મિલા ઠાકર- રચિત ‘ક્લિક... ડિલીટ... ક્લિક્’ રચનામાં ફોન, મોબાઇલ, ફેક્સ, ઇ-મેઇલ, આઈડી, પાસવર્ડ, વેબ સાઇટ, કમ્પ્યુટર આદિ યંત્રયુગના આધુનિક ઉપકરણોમાં કેવી રીતે સાચો શબ્દ લુપ્ત થઈ ગયો છે ને કેવી રીતે માનવસંબંધમાંથી સ્નેહ ને સચ્ચાઈ ગુમ થઈ ગયાં છે, એનું આલેખન છે. પ્રયોગશીલતા પ્રભાવક બની છે. બે સમયને અથડાવ્યાં છે ને કરુણવક સ્થિતિ રચી છે. ‘કોણ છું હું ? ક્યાં છે મારો ચહેરો ?’માં આ સ્થિતિની પરાકાષ્ટા જોવા મળે છે. ‘ઘરઝુરાપો’માં વતનવિચ્છેદ છે. વિદેશમાં રહ્યા રહ્યા જે રીતે ઘર-વતન નાયકને વળગે છે એનું જફ્ફ્ટાપોઝ વેધક છે. ૧૦ ખંડમાં વહેંચાયેલી આ રચનામાં લોકગીત – લોકકથા, ગ્રામચેતના, ધૂળિયા ગામનાં સ્મરણો, પાત્રસૃષ્ટિ આદિનું સુંદર સંયોજન થયું છે. ફિલ્મની ટેકનિકનો અહીં વિનિયોગ છે. નાટ્યોર્મિ તથા આત્મખોજમાંથી જન્મેલો નાયકનો અવાજ

હૃદયસ્પર્શી છે. બાબુ સુથારની આ રચના અનેક રીતે નોંધપાત્ર છે. યજ્ઞેશ દવેની ‘હેલો’માં રામદેવપીરના હેલોનો ભાવસંદર્ભ વિસ્તરતો રહ્યો છે ને આજના સમયના માનવચહેરાને પ્રગટાવનારો બન્યો છે. વ્યંગકટાક્ષ પણ કલાત્મકતાથી આવ્યો છે. વિધવિધ કાકુઓ અને ટિપિકલ હિંદી ભાષાનો પ્રયોગ આ રચનાને સુંદર બનાવવામાં ભારે ભાગ ભજવે છે. હરીશ મીનાશ્રુની ‘પંખીપદારથ’માં પંખી પ્રતીકાત્મક સંદર્ભ રચે છે. તેજ, ગતિ, આકાશ અને અંતે જતા વિશાળતાનો સંદર્ભ પંખીમાંથી ફૂટતો આવ્યો છે એ વિસ્મિત કરી દે છે. ‘દૂધ’ નામની સિતાંશુ યશશ્વંદની દીર્ઘ રચનામાં ગાંધીજી અને બકરી કેન્દ્રસ્થ છે. બોલીના લયલહેકા-કાકુઓમાં જ આખું કાવ્ય ચાલે છે. હાસ્યવ્યંગકટાક્ષની સેર સમાંતરે ચાલે છે. બકરી બચાવતા ગાંધી જે રીતે ચિત્રિત કર્યા છે એની અહીં મજા છે.

મોંચડે બેઠા છે મા’રાજા, ને ભેળા વાઈશર-ગવંડર,

એમ્મી બેમ્મી, શીયેમ-પીયેમ, વર્લ-બેન્ક તવંગર

શંધુ શમજ્યો – શમજ્યા પાળે અટકે તો ગોંધી શેનો ?’ (પૃ. ૯૩)

આ છે રોચક કાવ્યબાની ! આખું કાવ્ય સંવાદાત્મક, ઉદ્બોધનાત્મક અને નાટ્યાત્મક શૈલીથી રચાયું છે.

‘શ્રી પુરાંત જણસે’ પણ લાંબું કાવ્ય છે. કવિ રાજેન્દ્ર પટેલે સમયપટનાં વિવિધ રૂપોની ભીતરમાં ઘસતું મન અહીં મૂર્ત કર્યું છે. એ મનનાં મૂળ પરંપરા સાથે કેવી રીતે જોડાયેલાં છે એના નિરૂપણની સમાંતરે એનું ઉત્પનન પણ ચાલે છે. મનની આવી લીલા અહીં આસ્વાદ્ય બની છે અનેક કલ્પનશ્રેણીને લીધે !

ગીતરચનાઓનું ચયન પણ ટકોરાબદ્ધ છે. કેટલીક રચનાઓમાં અધ્યાત્મરંગ ઘૂંટાયો છે. નિરંજન રાજયગુરુની ‘શરત’ રચના આવી છે. ‘નથી હાટ કે ઘાટ, માટ / છે વાટ અજબ વેરાગી’ (પૃ. ૩૪) સૂફી ભજનનો પ્રલંબ લય અહીં પ્રતીત થાય છે. છૂટતા તીર જેવી ભાવસ્થિતિને જે રીતે બાંધી છે એ પ્રક્રિયા આસ્વાદ્ય છે. મધુમતી મહેતાની રચના ‘એક તારો તૂટેલો’માં પણ રહસ્યવાદનું મૂર્ત રૂપ છે. ‘એક તારો તૂટેલો સંધાઈ ગયો રે / મારો સાંવરિયો એમાં બંધાઈ ગયો રે’ (પૃ. ૬૧) સાંવરિયા સાથેનું એક્ય કેવા આનંદમાં લઈ જાય છે એનું નિરૂપણ મજાનું છે. હરિશ્ચંદ્ર જોશીની ‘અવધૂગાન’માં પણ અકળ પરમતત્ત્વ પામવા માટેના ઉધામાનું બચાન છે. વ્યંગ પણ એમાં છે. અખાનું સ્મરણ સહજ થાય !

કેટલાંક ગીતોમાં કવિના મિજાજનું આલેખન જોવા મળે છે. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની રચના ‘સામો કાંઠો’માં પડકારને ઝીલવાની ખેવના છે. ખારવાઓનાં ગીત અને ટાગોરનું ગીત... એકલો જાને રે... આદિનું સ્મરણ આ ગીત કરાવે છે. એવો જ મસ્તરંગી મિજાજ પ્રગટ કરતી રચના મણિલાલ હ. પટેલની ‘અલકમલકથી આવ્યો’ છે. ‘અલકમલકથી આવ્યો છું અલકમલકમાં જઈશ... / બીજનીજની ચન્દ્રકલાઓ વચ્ચે હસતો રહીશ...’ (પૃ. ૬૦) વનવગડો-સીમખેતર ને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો વચ્ચે વિહરવાની મુક્ત ઝંખના આમાં છે જે કવિની આંતરઓળખની દ્યોતક છે. ‘ઘટના એવી’માં પણ હરિકૃષ્ણ પાઠકે નિજમનલીલાનું ચિત્રાંકન કર્યું છે. કેટલાંક ગીતોમાં ગ્રામપરિવેશનું ચિત્ર વિવિધ ભાવો સાથે સાંપડે છે. ઊજમશી પરમારકૃત ‘વરસે ખાંડાધાર’, ગભરુ ભડિયાદરાની રચના ‘બાઈ, મારે આંગણે...’, રતિલાલ સથવારાનું ગીત ‘અવસરિયો’ આદિમાં આ જોવા મળે છે.

કેટલીક અછાંદસ રચનાઓ આ સંચયમાં છે. બહુધા આ રચનાઓ પ્રતીકધર્મી બની છે. ‘બસ હવે’માં ગીતા નાયકે વહી ગયેલા સમયનું ચિત્ર પાંચીકા વડે પ્રગટ કર્યું છે. ‘તે સાંજે’માં બે ભાવ, બે ચિત્રો સામસામે મૂકીને કવિ જ્યદેવ શુક્લ સાંજ પાસેથી જે સર્જકીય કામ લે છે એ પ્રક્રિયા આખીય રસાળ છે. પ્રદ્યુમ્ન તન્નાની રચના ‘જળ’ આખેઆખી રચના પ્રતીક છે આંતરમનની વિધવિધ લીલાનું ! ‘વિખેરાઈ જાય’માં રમણીક સોમેશ્વરે સમુદ્ર, જળ અને ચંદ્ર તથા અંતે કોડી – સાંકળીને જે લઘુકાવ્ય રચ્યું છે એ મોતી જેવું છે. અર્થગંભીર પણ છે. એનાં સ્ફુલ્લિંગો વિસ્તાર પામે છે. આ પણ સંકુલ પ્રતીકાત્મક રચના જ છે. ‘એક આવરણ’માં હિતેન આનંદપરાએ આધુનિક માનવનિયતિને તાકી છે. માણસે કેવાં કેવાં આવરણો રચીને જીવવાનું પસંદ કર્યું છે યા એને કરવું પડ્યું છે એનું વ્યંગાત્મક આલેખન આમાં છે. આવરણ પણ પ્રતીક બની રહે છે. ‘એક આવરણ / વિસ્તરતું રણ...’ (પૃ. ૧૦૪) આમાં કરુણ વિપર્યાસ છે.

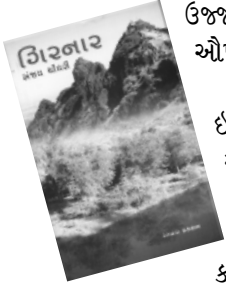
સમ ખાવા પૂરતી એક સોનેટરચના ! ઉશનસૂની ‘લીલોતરીની ગૂંચમાં’, વૃક્ષની લીલપભીની લીલા અંકિત કરે છે. વૃક્ષ અહીં જીવનની લીલપનું પ્રતીક બની રહે છે. નલિન રાવળની રચના ‘મનોમયિ’ અને રાજેન્દ્ર શાહની રચના ‘જન્મદિને’ બંનેમાં મન કેન્દ્રમાં તો છે જ, બંને રચના સંસ્કૃત કાવ્યબાનીના સંદર્ભમાં ધ્યાનાર્હ છે. ૨૦૦૬માં આવી રચનાઓ વિરલ છે. એક સમય હતો સોનેટ – સોનેટમાળા રચાતાં હતાં ને કોઈ છંદ, કવિનો આગવો વિશેષ ગણાતો. આ વર્ષમાં આ એક જ સોનેટ, સોનેટસ્વરૂપમાં દુકાળ સૂચવે છે. ‘બૃહદ્ છંદોલય’થી આધુનિક ગુજરાતી કવિતાપ્રવાહમાં ‘માઈલસ્ટોન’ સમું સ્થાન ધરાવતા કવિ નિરંજન ભગતની રચના ‘મારા પ્રેમમાં’ એમની આગળની રચનાઓથી જુદી જ રચના છે. સ્નેહ અને વ્યાપક માનવસંબંધના સંદર્ભમાં આ કૃતિ ગંભીર છે. ‘ન એના જેવો’ શબ્દપ્રયોગનું આવર્તન ને સમાંતરે પ્રિયજનને થતું ઉદ્બોધન – આવી રીતિ પ્રભાવક બની છે. આમ, આધુનિક અને અનુઆધુનિક કવિઓની રચનાઓ અહીં છે. પ્રયોગશીલ કાવ્યબાની અને આધુનિક માનવચહેરો પણ અહીં છે. પરંપરા સાથેનું અનુસંધાન પણ ગીત આદિમાં છે.

૧૧ સામયિકીમાંથી આ રચનાલોક પસંદગી પામ્યો છે. કેફિયતમાં સંપાદકે કહ્યું છે : ‘જેમાં કંઈક ઉત્તમ નીપજી આવ્યું છે તે જ આપણી રિદ્ધિ છે અને તે જ આ વર્ષની કવિતાનો ચહેરો છે તેમ માનવું યોગ્ય છે.’ જે કંઈ છે તે સંપાદકની આંખે આ છે ને ૨૦૦૬ના કાવ્યપ્રવાહના સંદર્ભમાં આ આપણી રિદ્ધિ છે !

સઘન અભ્યાસનો પ્રસાદ : ‘ગિરનાર’ | ભારતી રાણે

ગિરનાર : સંજય ચૌધરી, રંગદ્વાર, ડેમી પૃ. ૨૭૨, ૨૦૦૮, રૂ. ૧૯૦]

ગુજરાતની ગરિમાનું સર્વોચ્ચ શિખર ગિરનાર. હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ ત્રણેય મુખ્ય પરંપરાનું આ તીર્થસ્થાન. જેની ગોદમાં અઢી હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ ધરાવતું પુરાણ-પ્રસિદ્ધ ગિરિનગર – જૂનાગઢ સમાયું છે, તે ગિરનાર. મૌર્ય સમ્રાટ અશોક, મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા, અને ગુપ્તસમ્રાટ સ્કંદગુપ્તના શિલાલેખોથી શોભતો આ પ્રદેશ. આ જ જૈન મહાતીર્થ



ઉજ્જયન્તગિરિ; સિદ્ધ નાથ અને દત્ત સાધુકુળોના ઉપાસકોની ભૂમિ, ઔષધિઓનો ભંડાર, મુક્તાત્માઓનું વતન, સનાતન સંસ્કૃતિકેન્દ્ર - ગિરનાર.

શ્રી સંજય ચૌધરીએ આ ભૂમિમાં વારંવાર ભ્રમણ કરી, એના ઇતિહાસનો, એના પૌરાણિક સંદર્ભોનો, એના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનનો, એની વન્યસંપત્તિનો, એના લોકસાહિત્યનો, એના પર લખાયેલ સાહિત્યનો, વગેરે અનેક પાસાંઓનો સમગ્રલક્ષી અભ્યાસ કર્યો અને તેના પરિપાક રૂપે જે પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું, તે આ પુસ્તક 'ગિરનાર.' સંજય ચૌધરીએ કમ્પ્યુટરવિજ્ઞાનમાં ડોક્ટરેટ કરેલું છે. પોતાના વિષયમાં આંતરરાષ્ટ્રીય

કક્ષાનાં અનેક પેપરો રજૂ કરનાર પ્રોફેસરની પ્રતિભા તો ખરી જ, ઉપરાંત તેઓ સંગીતવિશારદ પણ છે. સાહિત્ય, વાદ્યસંગીત, વન્યજીવન, પર્યાવરણ વગેરે પ્રત્યેનો એમનો લગાવ; તથા ગિરનારના પ્રકાંડ અભ્યાસી શ્રી નરોત્તમ પલાણ જેવા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારની નવલકથા 'હુલુ'નું અવલોકન કરતાં લેખકને થઈ આવેલ ગિરનારના આકર્ષણમાંથી 'ગિરનાર' પુસ્તકનું સર્જન થયું.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં લેખક ગિરનારનાં પૌરાણિક સંદર્ભોનું રસપ્રદ આચમન કરાવે છે. મૃગયર્મ ઓઢી બેઠેલા ૨૨ કરોડ વર્ષની ઉંમરના યોગીની વાત કરતાં તેઓ સ્કંદપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે અનેક પૌરાણિક સંદર્ભો તરફ લઈ જાય છે. રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાંથી પસાર થતાં શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવોની આ પ્રિયભૂમિમાં પ્રવાસ કરાવે છે, અને જૈન સાહિત્યના કલ્પસૂત્રમાં ઉલ્લેખાયેલ આગમ પ્રતિષ્ઠિત મહાગિરિ ઉજ્જયન્તગિરિનું આરોહણ પણ કરાવે છે. આ વિભાગમાં એ પણ જાણવા મળે છે કે, આજે સૌરાષ્ટ્ર એક દ્વીપકલ્પ છે, પરંતુ આદિકાળમાં તેની ચારેય બાજુ પાણી હતું, અને છેક કચ્છના રણ સુધી અરબી સમુદ્ર હતો, જે ઈ.સ. બીજી સદી સુધી નૌકાગમનને યોગ્ય હતો ! ગિરનાર તથા એની પરિક્રમા વિશેની લોકમાન્યતાઓ તથા તેના મહાત્મ્યની વાત પણ અહીં આવે છે.

બીજા વિભાગમાં લેખકે બે વખત કરેલ ગિરનાર પરિક્રમાના અનુભવનું વર્ણન કરતાં ડાયરીનાં પાનાં તથા એનાં અઢાર રંગીન ફોટોગ્રાફ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ નોંધપાત્ર છે કે, પરક્રમા દરમિયાન લેખકને શ્રી મનોજ ખંડેરિયાની કાવ્યપંક્તિઓ 'આખું વન મહેકતું રૂહેશે પછી સદા, વૃક્ષનાં થડોમાં નામ લીલું કોતરી જઈશ'; તો ક્યાંક શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની પંક્તિઓ : 'મનો ગોતવામાં જ ખોવાયો છું આ, પત્યે પરક્રમા આખરે હું મળીશ જ'યાદ આવે છે. ગિરનાર પરિક્રમા વિશે લેખક નોંધે છે કે - 'મોટા ભાગના શહેરી યાત્રાળુઓ જિજ્ઞાસાથી જાય છે, જ્યારે ગ્રામીણ યાત્રાળુઓ શ્રદ્ધાથી જાય છે.' આપણા પ્રવાસી શહેરી છે, પરંતુ પરિક્રમણમાં આધ્યાત્મિકતાથી અનાયાસ રંગાતા દેખાય છે. એમના એક સાથી જયસુખભાઈ છૂટા પડી ગયા, એ વિશે તેઓ લખે છે : 'અમે તો એમ માનતા હતા કે, જયસુખ એમની ઝડપને કારણે આગળ હશે, અને નળપાણીનો ઢાળ ચડી ઉપર ટેકરીએ અમારી રાહ જોતા મળશે. અમને ક્યાં ખબર હતી કે, પરિક્રમાના બાકીના માર્ગમાં અમે હવે મળવાના નથી. જીવનમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક આવું નથી બનતું ?'તો ક્યારેક લેખક લખે છે : 'ગાઢ અંધારું અને ચાલવામાં તકલીફ હોવા છતાં શાંત ગિરનારનાં પગથિયાં ઊતરતી વખતે લાગે છે કે, કદાચ આવી શાંતિ વારંવાર ન મળે !' સાથેસાથે વન્યસંપત્તિનો

નાશ કરી, ત્યાં પ્લાસ્ટિકનો બેશુમાર કચરો ફેંકી જઈ પર્યાવરણનો નાશ કરતા લોકને જોઈને ચિંતા અને ગ્વાનિ પણ લેખક અનુભવે છે. પરિક્રમા પછી સફાઈ અભિયાન કરતી શાળાની વિદ્યાર્થીનીઓની વાત પણ તેઓ કરે છે. પરિક્રમા બાદ વારંવાર પરિક્રમા કરનાર વ્યક્તિઓને પણ લેખક મળે છે, ને પર્યાવરણ અંગે તેમના વિચારો પણ અહીં ટાંકે છે.

પુસ્તકના મધ્યભાગમાં ગિરનાર આરોહણની માહિતી છે. એની ટૂંકો, દેરાં, જળકુંડો વગેરે પછી ગિરનારનાં વૃક્ષ, છોડ, વન્ય સંપત્તિ, પશુધન વગેરેની વાત પણ લેખક કરે છે. ખાસ કરીને વૃક્ષોની વિશેષતાઓ વિશે કોઠો બનાવી વિગતે વાત થઈ છે. ત્યારબાદ એક સમૃદ્ધ પ્રકરણ લેખક આપે છે : તે છે - 'સાહિત્યમાં ગિરનાર'; જેમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલથી માંડીને શ્રી નીતિન વડગામા સુધીનાં કવિઓએ રચેલાં ગિરનારવિષયક કાવ્યો તો છે જ; ઉપરાંત લોકસાહિત્યમાં ગિરનારની ભૂમિકાની અમૂલ્ય વાતો અહીં સંચિત થઈ છે. જાહલની ને સમશેરાની વાર્તાઓ, શિવરાત્રીના મેળામાં ત્રણ ત્રણ દિવસ-રાત ચાલતા મીયાં ને મેરાણીના દુહાસંગ્રામની વાતો, મોતી મઢેલા વાંસની સાખે ગામગામ વચ્ચે થતી દુહાની હરીફાઈઓ, બધું અત્યંત રસપ્રદ છે. આ વિશે લખતાં લેખક એક હૃદયસ્પર્શી વાત કહે છે : 'એકાદ પચ્ચીસી ઉપર વરસોવરસ ત્યાં આ મુલ્લા ને મેરાણીનું મસ્ત જોડલું સોરઠની કસહીણી ને તેથી રસહીણી બનતી જતી માનવમેદનીને સોરઠી દુહાકાવ્યના નિચોડ ત્રણ ત્રણ દિવસ ને ત્રણ ત્રણ રાત ઘોળીઘોળીને પાતું : એ વાત મેં વારેવારે સાંભળી છે. સમજણો નહોતો થયો, ત્યારથી સાંભળતો આવ્યો છું. તે દિવસે બાળદિનોમાં કૌતુક હતું, પણ આજે અનુભવ થયે, દુહાના મર્મ સમજવાની સાન પામ્યે, અંતરનાદર્દની ઓળખ આવ્યે પારખી શકાયું છે કે - દુહો દસમો વેદ, સમજે તેને સાલે, વિયાતલની વેણ્ય, વાંઝણી શું જાણે ?'

પુસ્તકના અંતના પ્રકરણોમાં ગિરનારના ઇતિહાસની વાતો આવે છે. મૌર્ય, શક અને ગુપ્તયુગથી શરૂ કરેલ એ ઇતિહાસમાં રજપૂતયુગ, મોગલયુગ, બાબી વંશ વગેરેની વિગતોમાં આગળ જતી ગઈ તેમ તેમ અનેક અજાણ્યાં પાત્રો વચ્ચે જાણીતાં પાત્રોની મુલાકાત થતી ગઈ. દેવાયત આહીરને ત્યાં ઊછરેલ રા'નવઘણ, ને એનો જીવ બચાવવા પોતાના પુત્ર વાહણનો ભોગ આપી દેતી આહિરાણી; 'ખરડી ખાંગો નવ થિયો...' કહીને પોતાનું અપહરણ થતું જોઈ રહેતા ગિરનારને રાણકદેવીએ મારેલ પેલો ટોણો; અને હાડોહાડ લાગી આવતાં શિલાઓ ખેરવવા લાગતા ગિરનારને વારતી રાણકના શબ્દો : 'મા પડ મુજ આધાર, ચોસલાં કોણ ચડાવશે ? ગિયા ચડાવણહાર, જીવતાં જાતર આવશે.' બધું તાદશ થઈ ગયું. ભાગલા વખતે ભારત સાથેના જોડાણની પણ કેટકેટલી અજાણી વાતો જાણવા મળી, અને જેમના દેશપ્રેમની ને ત્યાગની વાતો ઇતિહાસમાંથી બાકાત કરી દેવામાં આવી, તે લોકસેનાની વાતો વાંચી મન ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું.

પુસ્તકમાં મેં કરેલ પ્રવાસને અંતે ગિરનાર સાથે બાબરિયો, ખોડિયાર, લાખામેડી, કાબરો, ગદ્દાકોટ, લાંબધાર, ટકટકિયો, ભેંસલો, જોગણીનો પહાડ, અશ્વત્થામાનો ડુંગર, ઇન્દ્રકુંડ, તુલસીવન અને સુવર્ણરખા નદી, બધું પરિચિત લાગવા લાગ્યું છે. ગિરનારને સમગ્રતાથી ચાહી, એને લગતા તમામ સંદર્ભોમાં ઊંડા ઊતરી, તેનો મહત્તમ ચિતાર આપવાની કોશિશમાં શ્રી સંજય ચૌધરીની નિસબત, પ્રતિબદ્ધતા અને શ્રમને સાદાંત અનુભવી શકાય છે.

પત્રસેતુ

સાહિત્ય અકાદેમી / સાહિત્ય અકાદમી : એક નોંધ

૧૨મી માર્ચ ૧૯૫૪ના રોજ સંસદભવનમાં સાહિત્ય અકાદેમીનું ઔપચારિક ઉદ્ઘાટન થયું હતું. એક લેખક તરીકે, અને નહિ કે વડાપ્રધાનની હેસિયતથી, જવાહરલાલ નેહરુ એના પ્રમુખપદે નિમાયા હતા. આ ઔપચારિક ઉદ્ઘાટનની પહેલાં ઘણા સમયથી – જ્યારે બ્રિટિશ અમલ હતો ત્યારથી સાહિત્યની આવી એક સંસ્થા સ્થાપવાની વિચારણા શરૂ થઈ હતી, પરંતુ પછી સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૫૨ના રોજ ભારત સરકારે એક ઠરાવ કરી National Academy of Letters જેવી સંસ્થા સ્થાપવાનો નિર્ણય લીધો, જેનું ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ અંગ્રેજીમાં પણ Sahitya Akademi એવું નામ રાખ્યું. એ પછી સંગીત નાટક અકાદેમી, લલિત કલા અકાદેમી જેવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ, જેમાં અકાદેમી – AKADEMI સંજ્ઞા રાખવામાં આવી છે.

AKADEMI મૂળ ગ્રીક અને પછી અંગ્રેજી શબ્દનું ભારતીયકરણ છે, આ શબ્દ ખાસ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે, જેમાં એનો ગ્રીક વ્યુત્પત્તિગત અર્થ સચવાય. તેમ છતાં એ ભારતીય શબ્દ બને, એ રીતે Sahitya Akademi એ વિધિવત્ એવું સંસ્થાનું વિશેષ નામ બન્યું. અકાદેમીના બધા જ ઔપચારિક વ્યવહારમાં આ સંજ્ઞા વપરાય છે. દીપકજ્યોત દર્શાવતી ‘સાહિત્ય’ શબ્દ સાથેની એની મુદ્રા સત્યજિત રાયે કરેલી છે.

સાહિત્ય અકાદેમીનાં બધાં પુસ્તકો, પ્રકાશનો કે પત્રવ્યવહારમાં એ જ નામ વપરાય છે. ‘સાહિત્ય અકાદેમી પુસ્તકો’ કે ‘સાહિત્ય અકાદેમી પ્રકાશિત ગ્રંથ’ વગેરે, અને ભારતની બધી ભાષાઓમાં પણ આ પ્રમાણે અનુસરવામાં આવે છે.

પરંતુ ગુજરાતીમાં અકાદેમી અને અકાદમી એ સંજ્ઞાઓમાં ભેળસેળ થઈ ગઈ છે. ઈ. સ. ૧૯૮૪માં ગુજરાતમાં સાહિત્ય અકાદેમીના ધોરણે ગુજરાતમાં એ વખતની સરકારે રાજ્ય અકાદેમી સ્થાપવાનો નિર્ણય લીધો. તેનું અંગ્રેજી નામ Gujarat Sahitya Academy એમ છે, અને ગુજરાતીમાં ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી’ છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની મુદ્રામાં પણ ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી’ છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીમાં ‘અકાદમી’ શબ્દ ન તો ભારતીયકરણ થયેલ શબ્દ Akademiનો ઉચ્ચાર છે અને ન તો અંગ્રેજી Academy – એકેડેમીનો ઉચ્ચાર છે. એક નવું જ ગુજરાતી રૂપ ‘અકાદમી’ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને તે વર્ષોથી પ્રચલનમાં છે. ગુજરાત સાહિત્ય ‘અકાદમી’ પછી જે હિન્દી, ઉર્દૂ, સંસ્કૃત આદિ અકાદમીઓ બની, તેમાં પણ ‘અકાદમી’ સંજ્ઞા જ રૂઢ થઈ છે.

આપ મૂળે તો એક છતાં ‘અકાદેમી’ અને ‘અકાદમી’ બે સંજ્ઞાઓ અલગ અલગ રીતે પ્રચલનમાં છે. પરંતુ સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્હી)નો જ્યાં જ્યાં નિર્દેશ આવે છે ત્યાં પણ આપણે ત્યાં મોટે ભાગે ‘સાહિત્ય અકાદમી’ સંજ્ઞા વપરાય છે, જે ખોટો પ્રયોગ ગણી

શકાય. ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ એ એક વિશેષ નામ છે. એટલે સાહિત્ય અકાદેમીનો જ્યાં નિર્દેશ કરવાનો હોય ત્યાં ‘અકાદેમી’ શબ્દ જ વાપરવો જોઈએ. આપણે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીથી જુદી પાડવા એ અકાદેમી માટે ‘કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી’ કે ‘સાહિત્ય અકાદમી (દિલ્હી)’ એવો પ્રયોગ કરીએ છીએ, કરવો પડે છે. તે પણ ખોટો પ્રયોગ છે. ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ – ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ છે, તેની આગળ ‘કેન્દ્રીય’ કે પાછળ ‘દિલ્હી’ એવો પ્રયોગ માત્ર આપણી સગવડ માટે કરીએ એટલું, બાકી તે બરાબર તો નથી. સાહિત્ય અકાદેમી શબ્દનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

ગુજરાતની ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી કે વિવિધ ભાષાની અકાદમીઓ ‘અકાદમી’ તરીકે રૂઢ છે, તો ભલે ત્યાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી લખાય, અકાદમી પ્રકાશન કે અકાદમી પુસ્તકો એમ પ્રયોગ થાય; પરંતુ સાહિત્ય અકાદેમી માટે આપણે અકાદેમી શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ.

૧૫-૪-૨૦૧૦

અમદાવાદ

ભોળાભાઈ પટેલ

S

પાકા કેદી નં. ૮૯૫૬
નરેન્દ્રસિંહ વજેસિંહ રાઠોડ
અમદાવાદ મધ્યસ્થ જેલ
તા. ૫-૫-૨૦૧૦

પ્રતિ,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સાબરમતી જેલના અંતેવાસીઓ પ્રત્યે લાગણીસભર અભિપ્રાય બદલ આપના ખૂબ આભારી છીએ.

કેદીઓમાં વૈચારિક પરિવર્તન, હૃદયપરિવર્તન, તથા જીવનપરિવર્તન થાય તેવા શુદ્ધ આશ્રય થકી જેલ પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો ભેટ આપવા બદલ જેલના સાહિત્યરસિક બંદીવાનો આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

હતાશાની ગર્તામાં ધકેલાઈ ગયેલા મનને એ ગર્તામાંથી બહાર લાવી પ્રસન્નતાના ગગનમાં વિહરતા કરી દેવાનું આપના ભેટ આપેલાં પુસ્તકો કરી રહ્યા છે. સાહિત્યનાં પઠન-ચિંતન બાદ થોડાં સકારાત્મક પરિવર્તનો મહેસૂસ કર્યાં. ભવિષ્યમાં શક્ય હોય તો વધારે સાહિત્ય ભેટ આપવા વિનંતી છે.

અમો બંદીવાનોના ઉત્થાન માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા સદાય ઉમદા વિચારો અર્પે... પ્રણામ.

નરેન્દ્રસિંહ વી. રાઠોડ

r



પરિષદવૃત્ત

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

‘હે નૂતન’ રવીન્દ્રનાથનો છેલ્લો જન્મદિવસ

૭મી મે-૨૦૧૦ના દિવસે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે એક કાર્યક્રમનું આયોજન ‘પરિતોષ’ કૃષ્ણકોલોનીમાં કરવામાં આવ્યું હતું. શ્રી નિરંજન ભગત, શૈલેષ પારેખ અને સુજા શાહે રવીન્દ્રનાથના અંતિમ (૭મી મે-૧૯૪૧) જન્મદિવસને ધ્યાનમાં રાખી એ વખતના એ સમયે રચાયેલી કવિતા ‘હે નૂતન’ અને એ સમયની રવીન્દ્રનાથની માનસિકતા વિશે તૈયાર કરેલ દશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમની પ્રસ્તુતી કરી હતી. પ્રસ્તુતીના આરંભે ગીત શરૂ થતાં ‘પરિતોષ’ના મયૂરોએ કેકા કરી જાણે પ્રતિઘોષ આપ્યો અને ભાવકોએ પ્રસન્નતાથી આખો કાર્યક્રમ માણ્યો હતો.

S

ખંડિત તૃણાંકૂરની સોનેરી ઝાંચ

આંખો મેં કોઈ ખ્વાબ સુનેહરા નહીં આતા,
ઈસ ઝીલ પે અબ કોઈ પરીન્દા નહીં આતા.
હાલાતને ચેહરે કી ચમક છીન લી વરના,
દો ચાર બરસ મેં તો બુઢાપા નહીં આતા.

શબ્દીર હુસેન હુસેનમીયા

વિશ્વપુસ્તક દિવસે (૨૩ એપ્રિલ) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત સાબરમતી જેલમાં એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમનો આરંભ કર્યો. ગુજરાતની તમામ ૨૫ જેલમાં પુસ્તકો ભેટ આપવાં તથા દરેક જેલમાં એક કવિસંમેલન યોજવું, જેમાં નીવડેલાં કવિઓ સાથે બંદીવાન સર્જકો પણ કાવ્યપાઠ કરે એમ આયોજન થયું.

ઉપરની કાવ્યપંક્તિઓ સાબરમતી જેલના એક બંદીવાન બંધુની છે. એ ઘેર ગયો ને પત્નીએ પૂછ્યું, જેલનું જીવન કેવું હોય છે ? ત્યારે તેના જવાબમાં એમનાથી ઉપરની કાવ્યપંક્તિઓ રચાઈ ગઈ. આ કવિસંમેલનનું સંચાલન પ્રસિદ્ધ ગઝલકાર રાજેશ વ્યાસે કર્યું. એમની સાથે ભાવેશ ભટ્ટ, અનિલ ચાવડા, હરદ્વાર ગોસ્વામી, કૃષ્ણ દવે, મનીષ પાઠક તથા રાજેન્દ્ર પટેલ ઉપસ્થિત હતા. જ્યારે બંદીવાન ભાઈ-બહેનોમાંથી દસ સર્જકોએ પોતાની રચનાનું પઠન કર્યું ! પરિષદ વતી પુસ્તકાલયમાંથી ગંગારામ વાઘેલા તથા દીપ્તિ શાહ ઉપસ્થિત રહ્યાં અને જેલ અધિકારી શ્રી પી. સી. ઠાકુરને પુસ્તકો અર્પણ કર્યાં.

બીજો કાર્યક્રમ વડોદરા જેલમાં તા. ૮-૫-૧૦ના રોજ યોજાયો. આ કાર્યક્રમમાં જેલના સાત સર્જકો સાથે વડોદરાના આઠ કવિઓએ કાવ્યપાઠ કર્યો. કવિ શ્રી જયદેવ શુક્લ, મકરંદ મૂસળે, વિરંચી ત્રિવેદી, રાજેશ પંડ્યા, ભરત ભટ્ટ, દિનેશ ડોંગરે, દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ સાથે રાજેન્દ્ર પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. વડોદરા જેલમાં એક બંદીવાન બંધુએ અદ્ભુત અભિવ્યક્તિ રજૂ કરતી રચના રજૂ કરી, એ આ મુજબ હતી.

“મારી ઢોળાયેલી સુવર્ણ સ્મૃતિઓના ખંડિત તૃણાંકૂર ખોળું છું.”

ત્રીજો કાર્યક્રમ તા. ૨૩-૫-૧૦ના રોજ સુરત જેલમાં પ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માની ઉપસ્થિતિમાં યોજાયો હતો. અગાઉ ૫૦૦ પુસ્તકો સુરત જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. આ કવિસંમેલનમાં રઈશ મણિયાર, રવીન્દ્ર પારેખ, બકુલેશ દેસાઈ, મુકુલ ચોકસી, કિરણ ચૌહાણ, ગૌરાંગ ઠાકર, યામિની વ્યાસ તથા જનક નાયકે પોતાની કૃતિનું પઠન કર્યું હતું. બંદીવાન બંધુઓની પ્રસન્નતા જાણે અંકે થઈ.

વડોદરા જેલમાં કાર્યક્રમની અધવચ્ચે કેદીઓમાંથી એક ચિઠ્ઠી આવી હતી. એ આ મુજબ હતી.

૮th May ૨૦૦૯

સાહેબ,

હું મારી એક જ ગઝલ રજૂ કરવા માંગું છું. જો આપ પરવાનગી આપો તો.

નમ્ર સૂચન :

જ્ઞાનપીઠ એવાર્ડ વિજેતાઓની રચનાઓનું સંકલન ઉપલબ્ધ છે ?

શેખ સાદી અને મૌલાના રૂમની મટાનવીનું ગુજરાતી ભાષાંતર જો ઉપલબ્ધ હોય તો મોકલાવવા નમ્ર વિનંતી.

— ઈમરાન મિર્ઝા ‘શમ્શ’

(કાચા કામના કેદી)

આપણા કવિઓએ ઘણાં કવિસંમેલનોમાં, મુશાયરામાં ભાગ લીધો હશે. ક્યાંય કાવ્યપઠનથી રુદ્ધન કરતાં શ્રોતાઓ જોવા મળ્યા છે ? સાબરમતી જેલમાં શ્રોતાઓને રડતાં અમે જોયા છે !

‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત આખું વર્ષ ચાલનારો આ કાર્યક્રમ હવે પછી, ૨૦ જૂને રાજકોટ જેલમાં તથા ૨૭ જૂને ભાવનગર યોજાશે. પરિષદ ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત એક બીજા કાર્યક્રમનો આરંભ કરશે. એ છે “મને ગમતું પુસ્તક વાર્તાલાપ” સમગ્ર ગુજરાતમાં સોથી અધિક આ વાર્તાલાપ ગોઠવાય એવો હાલ પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. જે કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિને આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવો હોય એ પરિષદના કાર્યાલયમાં તરત જાણ કરે.

S

લેખિકાસત્ર – અહેવાલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ બૃહદ, વાચકમંચ – સુરતના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૬-૫-૧૦ અને ૧૭-૫-૧૦ના રોજ લેખિકાસત્રનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ઉદ્ઘાટન બેઠકની ભૂમિકા પરિષદમંત્રી શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે વર્જિનિયા વુલ્ફને યાદ કરીને બાંધી આપી હતી. સાહિત્ય પરિષદ પ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ દીપ-પ્રાગટ્ય કરી લેખિકાસત્રનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. જેમની વિશેષ ઉપસ્થિતિ હતી તેવા ધ્રુલતાબહેન પારેખને તેમણે નારીનું ગૌરવ કહી બિરદાવ્યા હતા. રવીન્દ્ર પારેખે મહત્ત્વનું વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સત્રના પ્રમુખ હિંમાંશીબહેને નારીની સર્જકતાની નોંધ ઓછી લેવાય છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો હતો.

પ્રથમ બેઠક 'સાહિત્યમાં સ્ત્રી'ના અધ્યક્ષપદેથી શરીફા વીજળીવાળાએ તેમણે ઈ. પૂ.ની મીડિયાથી શરૂ કરી સાંપ્રત સમય સુધીનાં નારીપાત્રો વિશે વિવેચનાત્મક છણાવટ કરી હતી. લેખકો દ્વારા સાહિત્યમાં નારીનિરૂપણમાં શ્રી ભરત મહેતાએ પિતૃસત્તા તરફ અને વિરોધી એમ બંને વલણો રજૂ કર્યાં હતાં. દક્ષા વ્યાસે લેખિકાનું પ્રમાણ ઓછું છે તેના કારણમાં સ્ત્રીઓને ઓછી મોકળાશ મળે છે તેમ જણાવ્યું હતું. બેઠકનું સંચાલન શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું.

બીજી બેઠક 'ગુજરાતી નિબંધમાં લેખિકાઓનું યોગદાન' અંગે હતી. સર્વશ્રી ભારતી રાણે, અવંતિકા ગુણવંત, સ્વાતિ મેઢ, કલ્પના દેસાઈ, આમ્રપાલી દેસાઈએ કેન્દ્રિયત રજૂ કરી હતી. અધ્યક્ષ શ્રી દર્શના ધોળકિયાએ નર્મદને ટાંકતા નિબંધ લખવા એ જેવીતેવી વાત નથી તેમ કહી નિબંધસાહિત્યમાં લેખિકાઓના યોગદાનની વાત કરી હતી. સંચાલન ઋજુતા ગાંધીનું હતું.

ત્રીજી બેઠક 'ગુજરાતી કવિતામાં લેખિકાઓનું યોગદાન' વિશે હતી. શ્રી રક્ષા દવેએ (લખવાની) ખંજવાળ ઊપડે છે એટલે લખું છું તેમ કહી કેન્દ્રિયત રજૂ કરી તો રીના મહેતા અને રીતા ભટ્ટે હોવાની અનુભૂતિ એ જ કવિતા છે તેમ સ્પષ્ટ કર્યું હતું. 'સર્જનાત્મકતા અંદરથી આવતો ધક્કો છે' એવી કેન્દ્રિયત સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈએ આપી હતી. સત્ય અને જાતને ઓળખવાની વાત પ્રજ્ઞા પટેલે કરી હતી. અધ્યક્ષ શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે યશવંત શુક્લને ટાંકતા કહ્યું હતું કે સર્જકતામાં સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ હોતા નથી તો પણ નારી વધુ સૂક્ષ્મતાથી લખે છે. સંચાલન સંધ્યા ભટ્ટનું હતું.

તે જ દિવસની રાત્રિબેઠકમાં સ્મિતા પારેખના બાળવાર્તાસંગ્રહ 'કીડી પહેલવાન'નું અને મુ. ધ્રુલતા પારેખના પુસ્તક 'ઋતાકુંજ-૨'નું લોકાર્પણ શ્રી શ્રદ્ધા ત્રિવેદીએ કર્યું હતું. અધ્યક્ષ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ ધ્રુલતાબહેનના પુસ્તક 'ઋતાકુંજ-૨' વિશે વાતો કરી હતી. સંચાલન અનંતા પરીખે કર્યું હતું. અંતે કવયિત્રી સંમેલનમાં સહુએ કવિતાનું રસપાન કર્યું હતું. સર્વ શ્રી રક્ષા દવે, સ્મિતા પારેખ, એષા દાદાવાળા, સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ, પ્રજ્ઞા પટેલ, સંધ્યા ભટ્ટ, લક્ષ્મી ડોબરિયા, રીતા ભટ્ટ, દિવ્યા મોદી, હર્ષવી પટેલ, પ્રજ્ઞા વશી, રીટા ત્રિવેદી અને ઉષા ઉપાધ્યાયે તેમની કવિતાઓ પ્રસ્તુત કરી હતી. સંચાલન ઉષાબહેને તથા અધ્યક્ષીય પ્રવચન દક્ષાબહેન વ્યાસે કર્યું હતું.

તા. ૧૭-૫ના રોજ ચોથી બેઠક 'ગુજરાતી નવલકથામાં લેખિકાઓનું યોગદાન' અંગે હતી. તેમાં સર્વશ્રી કાજલ ઓઝા-વેદે, ભાવના વકીલ, વર્ષા પાઠક અને રેખા શાહે કેન્દ્રિયત આપી હતી. અધ્યક્ષ બિંદુ ભટ્ટે, "કેન્દ્રિયત એ વર્કશોપમાં ડોકિયું કરવાની વાત છે." તેમ કહી લોકપ્રિય અને કલાસ્વરૂપ બંને પ્રવાસોની વાતો કરી હતી. તેમના સંચાલનમાં સાહિત્ય લોકો સુધી પહોંચી શકે તે માટેના ઉપક્રમની તરફેણ કરી હતી.

પાંચમી બેઠક - 'ગુજરાતી વાર્તામાં લેખિકાઓનું યોગદાન'માં ભારતી ર. દવે, આશા વીરેન્દ્ર, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, દીના પંડ્યા અને પન્ના ત્રિવેદીએ તેમની કેન્દ્રિયતો રજૂ કરી હતી. ભારતી દવે અને પારુલ દેસાઈએ 'પાક્ષિકી'નું વાર્તાવર્તુળ વાર્તાલેખનમાં નિમિત્ત બન્યું હોવાનું જણાવ્યું હતું. અધ્યક્ષીય પ્રવચન ભારતી દલાલે કર્યું હતું.

હિમાંશીબહેન શેલતે સમાપનબેઠકમાં, "પૂરી સજ્જતા વિના સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં

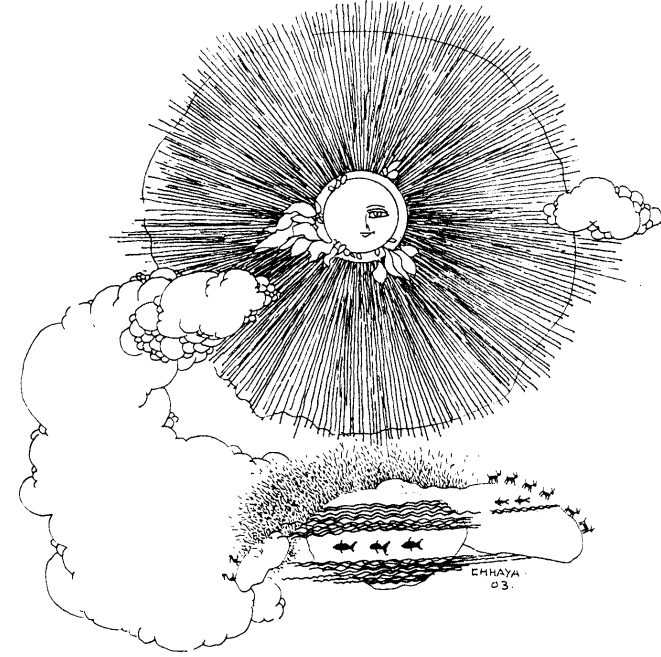
પ્રવેશવું એ અપરાધ છે" તેમ કહી, ઉત્કૃષ્ટતાની સાધના કોઈ પણ ભોગે છોડાય નહીં કે સમાધાન પણ કરાય નહીં, તેવી લાલબત્તી ધરી હતી. તો ભગવતીકુમાર શર્માએ સત્રની ઉપયોગિતા સ્વયં સ્પષ્ટ હોવાનું જણાવી, વાર્તાપઠન પણ સર્જનાત્મકતાનો પ્રશ્ન હોઈ ભવિષ્યમાં તેવા કાર્યક્રમો યોજવાનું સૂચવ્યું હતું.

અંતમાં સંસ્થા વતી અનંતા પરીખે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી પારુલ દેસાઈએ સૌનો આભાર માન્યો હતો. આ રીતે દોઢ દિવસનું લેખિકાસત્ર સઘન અને સભર રહ્યું હતું.

— કાલિન્દી પરીખ

૧

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખ્યાત વિવેચક-કવિ તથા 'એતદ્'ના સંપાદક નીતિન મહેતાનું તા. ૧-૬-૨૦૧૦ના રોજ અવસાન થયું છે. તેમને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ.



રેખાંકન : સવજી ઇયા.

કવિ સર્જકોને નિમંત્રણ

સર્વ કવિ – સર્જક મિત્રોને નિમંત્રણ આપવામાં આવે છે કે સ્વર્ણિમ ગુજરાત ઉજવણી વર્ષ-૨૦૧૦ના સંદર્ભે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં ‘સ્વર્ણિમ ગુજરાત કાવ્યગ્રંથ’ પ્રગટ કરવામાં આવશે કવિ સર્જકોએ ગુજરાતની અસ્મિતા, સંસ્કૃતિ અને પરંપરા મૂલ્યોનું પ્રાગટ્ય અને ગૌરવગાન થતું હોય એવા મૌલિક અને અપ્રગટ કાવ્યો તારીખ : ૩૦ જૂન ૧૦ સુધીમાં ફૂલ્સકેપ કાગળની એક બાજુએ સ્વચ્છ, સુવાચ્ય અક્ષર કે ટાઈપ કરીને નીચેના સરનામે મોકલી આપવા જણાવવામાં આવે છે. કૃતિ નીચે કવિનું નામ-સરનામું તથા ફોન નંબર અવશ્ય લખવા વિનંતી.

કાવ્યોની પસંદગી સાહિત્યિક મૂલ્યને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવશે. પસંદ થયેલ કાવ્યોને નિયમ મુજબ પુરસ્કાર તથા કાવ્યગ્રંથની નકલ મોકલવામાં આવશે.

કાવ્યો મોકલવાનું સરનામું : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, પ્રકાશન વિભાગ, અભિલેખાગાર ભવન, સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭. વધુ વિગત માટે સંપર્ક : ૦૭૯-૨૩૨૫૬૭૯૭

‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ના ઉપક્રમે વાર્તાલાપ

ગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. પ્રેરિત ‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’માં અરુણાબહેન લાખાણીએ ‘પરિવર્તનનો પ્રાણ – જનજાગૃતિ’ પર વાર્તાલાપ આપ્યો હતો.

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે નાટકનો કાર્યક્રમ

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે ‘સ્વર્ણિમ ગુજરાત ઉત્સવ’ નિમિત્તે ૮ મેના રોજ લાભશંકર ઠાકર વિખિત ‘કાહે કોયલ શોર મચાએ’ નાટકનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. એ પછી ડૉ. લવકુમાર દેસાઈને ડૉ. મહેશ ચંપકલાલે આસ્વાદન કરાવ્યું હતું.

નિસબત ૨૦૧૦નો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ

“ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠાન” સંસ્થાના વાર્ષિકી ગ્રંથ ‘નિસબત-૨૦૧૦’નો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ તા. ૧૪-૪-૧૦ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ ખાતે યોજાઈ ગયો. ‘નિસબત-૨૦૧૦’નો લોકાર્પણવિધિ સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી ભોળાભાઈ પટેલના હસ્તે થયો હતો. શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે ‘નિસબત-૨૦૧૦’ની કૃતિઓ અને દલિત સાહિત્ય સંદર્ભે મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું. તો સમારંભના અધ્યક્ષ જાણીતા વિવેચક કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલાએ ‘નિસબત-૨૦૧૦’ની એમને ગમતી કવિતા અને વાર્તાની વાત કરી, ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની આબોહવા વિશે તાત્ત્વિક ચર્ચા કરી હતી. અતિથિ વિશેષ તરીકે જાણીતા વિવેચક શ્રી ભરત મહેતા અને જાણીતા કવિ-કર્મશીલ ડૉ. સરૂપ ધ્રુવે ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય વિશે વિસ્તૃત વક્તવ્યો આપ્યા હતા. સ્વાગત પ્રવચન સંસ્થાના

પ્રમુખ શ્રી મોહન પરમારે આપ્યું હતું. કાર્યક્રમની ભૂમિકા સંસ્થાના ઉપપ્રમુખ શ્રી નીરવ પટેલે બાંધી હતી. આભારદર્શન સંસ્થાના બીજા ઉપપ્રમુખ શ્રી ભી. ન. વણકરે કર્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન સંસ્થાના મહામંત્રી શ્રી યશવંત વાઘેલાએ કર્યું હતું. લોકાર્પણ સમારંભમાં મોટી સંખ્યામાં સાહિત્યરસિકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

મેઘારવ : જામનગરમાં યોજાયેલ ગૌરવ પંડ્યા કૃત ‘એક હતી તમન્ના’નો રસપ્રદ વિમોચન કાર્યક્રમ

જામનગરના ધારાશાસ્ત્રી અને યુવા લેખક એવા શ્રી ગૌરવ પંડ્યાનાં પ્રથમ પુસ્તક ‘એક હતી તમન્ના’ (સાત લઘુનવલકથાઓનો સંગ્રહ)નો જામનગરનાં હાર્દસમા ટાઉનહોલમાં તા. ૧૦ એપ્રિલના શનિવારની રાત્રે વિમોચન કાર્યક્રમ ‘મેઘારવ’ સંપન્ન થયો.

હાસ્યકાર-કાર્ટૂનિસ્ટ નિર્મિશ ઠાકરનો રેકોર્ડ ‘લિમ્કા બુક-૨૦૧૦’માં

સુપ્રસિદ્ધ હાસ્યકાર-કાર્ટૂનિસ્ટ શ્રી નિર્મિશ ઠાકરના પટણા-બિહાર ખાતે વર્ષ ૨૦૦૮માં યોજાયેલા કાર્ટૂન પ્રદર્શનમાં વિભિન્ન ભારતીય ભાષાઓના મહત્ત્વના ૨૫૪ જેટલા સાહિત્યકારોનાં ઠહાચિત્રો પ્રદર્શિત થયેલાં અને એ પ્રદર્શનનું ફિલ્મ અભિનેતા શ્રી શત્રુઘ્ન સિંહાએ ઉદ્ઘાટન કરેલું. આ વિશિષ્ટ પ્રદર્શન સમગ્ર ભારતનું પ્રથમ પ્રદર્શન સિદ્ધ થતાં, નિર્મિશ ઠાકરના આ વિક્રમને ‘લિમ્કા બુક ઓફ રેકોર્ડ-૨૦૧૦’માં સ્થાન અપાયું છે.

બેંગલોર ખાતે નિર્મિશ ઠાકરનું ભવ્ય વ્યંગચિત્ર-પ્રદર્શન

નિર્મિશ ઠાકરનાં વ્યંગચિત્રોનું પ્રદર્શન ‘ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ કાર્ટૂનિસ્ટ્સ’ (બેંગલોર) દ્વારા યોજાયું, જેનું ઉદ્ઘાટન જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા સાહિત્યકાર અને ફિલ્મ અભિનેતાશ્રી ગિરીશ કર્નાડે અનેક કલાકારો, સાહિત્યકારો અને કલાચાહકોની હાજરીમાં તા. ૧૦-૦૪-૧૦ને રોજ કર્યું. ૧૨૫ જેટલાં વિવિધ પ્રતિભાઓનાં (સાહિત્યકારો, સંગીતકારો, રાજકારણીઓ, ખેલાડીઓ, ફિલ્મ કલાકારો વ.) નિર્મિશે દોરેલાં ઠહાચિત્રો તા. ૧૦-૦૪-૧૦થી તા. ૨૪-૦૪-૧૦ દરમિયાન પ્રદર્શિત થયાં અને અનેક કલાચાહકોએ એનો ભરપૂર આનંદ લીધો. રાષ્ટ્રિય સ્તરનાં અંગ્રેજી અખબારો અને સ્થાનિક કન્નડ અખબારોએ એની તસવીરો સાથે સવિસ્તર નોંધ લીધી.

‘સ્વપ્નશિલ્પીઓ’ ગ્રંથનું વિમોચન

૪ એપ્રિલના રોજ શ્રી અરિહંત પ્રકાશન ભાવનગર પ્રકાશિત અને વરિષ્ઠ સંપાદક શ્રી નંદલાલ દેવલૂક દ્વારા સંપાદિત દેશવિદેશે પ્રતિભા સંપન્ન પુરુષાર્થીઓની અનુપમ ગૌરવ ગાથા કરતો ઐતિહાસિક માહિતીસભર અભિવાદન ગ્રંથ ‘સ્વપ્નશિલ્પીઓ’નું વિમોચન અગ્રણી કેળવણીકારને કાર્યક્રમના અધ્યક્ષશ્રી ગિજુભાઈ ભરાડના હસ્તે પાઠક સ્કૂલ્સ રાજકોટના મધ્યસ્થ ખંડમાં કરવામાં આવ્યું. અતિથિવિશેષ તરીકે ડૉ. ચંદ્રમૌલી જોષી, પ્રાચાર્ય પી.ટી.સી. કોલેજ અને કવિશ્રી ઉમેશ જોષી હતા. આભારવિધિ પાઠક સ્કૂલ્સના સંચાલક શ્રી વસંતકુમાર પાઠકે કરેલ.

“ભીલી આદિવાસી લોકગીત” : નિદર્શન અને રસદર્શન – પરિસંવાદ

સાહિત્ય અકાદમી અને ગુજરાતી ટ્રાયબલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા – ભીલી આદિવાસી

લોકગીત : નિદર્શન અને રસદર્શન પરિસંવાદ અંબાજીમાં તા. ૨૧-૩-૨૦૧૦થી તા. ૨૨-૩-૨૦૧૦ સુધી યોજાયો હતો. આ પ્રસંગે સાહિત્ય અકાદમી ગુજરાત વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. વિનોદ જોષી, પ્રોગ્રામ ઓફિસર અને ઉર્દૂ ભાષાના સર્જક-વાર્તાકાર ખુરશીદ આલમ ખાસ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ભીલી આદિવાસી લોકગીત વિષેનું બીજા ભાષણ ડૉ. બળવંત જાનીએ રજૂ કર્યું હતું. આ પ્રસંગે ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ, ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ, ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, ડૉ. જયાનંદ જોષી, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, વીરચંદ પંચાલ, કનુભાઈ આચાર્ય દીપક રાવળ વગેરે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલને શિવશંકર યુનીલાલ જોષી ટ્રસ્ટ દ્વારા 'શિવમ્' એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

રીસર્ચ પ્રોજેક્ટ - જયેશ ભોગાયતાને

મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના પ્રોફેસર ડૉ. જયેશ ભોગાયતાને યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન ન્યૂ દિલ્હીએ બે વર્ષ માટે મેજર રીસર્ચ પ્રોજેક્ટ એનાયત કર્યો છે. મેજર રીસર્ચ પ્રોજેક્ટનો વિષય છે : 'A Critical study of the History of Gujarati Short-story with special reference to the various changes had been found in the area of the subject matter and in the style of depiction.' - 'ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના ઇતિહાસનો વિષયસામગ્રી અને નિરૂપણરીતિના ક્ષેત્રમાં જોવા મળતાં વિવિધ પરિવર્તનો સંદર્ભે સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ.'

ગઝલકાર આશિત હૈદરાબાદીનું અભિવાદન

'અંકન' આર્ટ ફાઉન્ડેશન ગેલેરી તરફથી મુંબઈ (અંબેરી)માં તા. ૧૭ એપ્રિલના રોજ એક સમારોહ આયોજિત કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં શ્રી આશિત હૈદરાબાદીને ગઝલ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન માટે 'શહીદે ગઝલ' સામયિક તરફથી વર્ષ ૨૦૦૮નો 'અમૃત ઘાયલ' ગઝલ એવોર્ડ એનાયત થયો તે નિમિત્ત અભિવાદન અને દ્વિભાષી મુશાયરાનું આયોજન થયું હતું. આ પ્રસંગે અધ્યક્ષ શ્રી ઇન્દ્રદેવ 'આચાર્ય' જ્ઞાનગમ્મત સાથે તેમનું અભિવાદન તથા તેમના પુસ્તક 'છુટ્ટેછુટ્ટા ઘા'નું લોકાર્પણ કર્યું હતું. મુશાયરામાં સર્વશ્રી કીર્તિ વાઘેલા, રવિ યાદવ, નવીન શેઠિયા, ત્રિલોચનસિંગ અને અરોરા, આશિત હૈદરાબાદી સાથે સર્વ શ્રીમતી જ્યોતિ હિરાણી, પુષ્પા પારેખ, રેખા કિંગરે સ્વરચિત ગઝલો રજૂ કરી શ્રોતાઓને આનંદિત કર્યા હતા. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ શ્રી ચેતન ફેમવાલાએ પોતાની ગઝલો સાથે રસમય બનાવ્યું હતું. ફાઉન્ડેશનના નિર્દેશક શ્રી કનુ નાયકે 'આકારભારતી'ની કલા પ્રવૃત્તિનો ટૂંક પરિચય આપી ગેલેરીમાં રજૂ થયેલ કલાશિબિરનાં ચિત્રો અવલોકવા અનુરોધ કર્યો હતો. તેમણે સ્વરચિત 'અંકન' કાવ્યો રજૂ કરી, પોતાના કાવ્યોની 'સીડી' 'સ્વર લહેરી' સૌને ભેટ આપી હતી.

જૂનાં સામયિકો જોગ વિનંતી

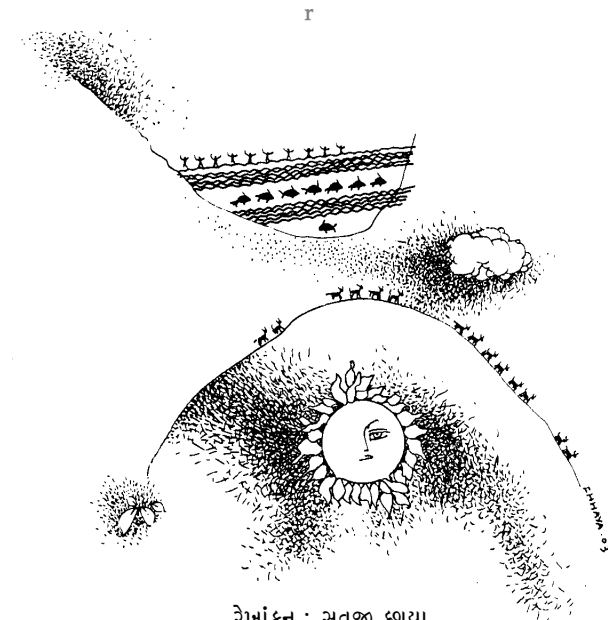
નડિયાદના ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય ખાતે ગુજરાતી સાહિત્યનાં અમૂલ્ય સામયિકોના સંપાદન-સંશોધનનું કામ હાથ ધરાયું છે. જેમાં 'હસાહસ', 'રમતારામ', 'રવિવાર', 'બે ઘડી

મોજ', 'આરામ', 'ચાંદની', 'મુંબઈ સાપ્તાહિક', 'આવાઝ' જેવા અનેક સામયિકોની કોઈ ભાળ મળતી નથી; એટલે કે આ સામયિકોના અંકો જોવા મળ્યા નથી. જે કોઈની પાસે આ કે આવા બીજાં કોઈ પણ સામયિકો વિશે જે કોઈ માહિતી હોય, તેના અંકો ક્યાં છે તેની ભાળ હોય, તો તેની જાણ નીચેના સરનામે પત્ર-ફોન-ઇમેઇલથી કરવા વિનંતી છે. અમો માત્ર તે જોવા-જાણવા, શક્ય હોય તો તેનું ડીજીટલાઈઝેશન કરવા, શક્ય હોય તો તેને જાળવવા માંગીએ છીએ. આશા છે અભ્યાસના આ યજ્ઞમાં સહકાર મળી રહેશે.

સંપર્ક : હસિત મહેતા, માનદમંત્રી, અ. સૌ. ડાહીલક્ષ્મી, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧ ફોન : મો. ૯૮૯૮૦૬૧૮૭૦ (૦૨૬ ૮) ૨૫૨૬૧૧૧ (સવારે ૬ થી ૮, રાત્રે ૮ થી ૧૧) E-mail : hasitlimisha@gmail.com

શ્રી દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન'ને રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ એવોર્ડ

જાણીતા ગઝલકાર દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન'ને નડિયાદસ્થિત હુમન સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા તેમના ગઝલસંગ્રહ 'થીજી ગયેલી ક્ષણ' માટે સુરેન્દ્રનગર મુકામે વરિષ્ઠ ગઝલકાર ચિનુ મોદીના વરદ્ હસ્તે 'રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ એવોર્ડ' અર્પણ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે ચિનુ મોદીએ 'નાદાન'ની ગઝલો વિશે માંડીને વાત કરી હતી. ઉપરોક્ત પ્રસંગે ચિનુ મોદી ઉપરાંત સાહિત્યકાર રતિલાલ બોરીસાગર, લોકસાહિત્યકાર શાહબુદ્દીન રાઠોડ, પ્રા. યશવંત મહેતા સહિત અનેક ગણમાન્ય સાહિત્યકારો તથા સાહિત્યરસિકો હાજર રહ્યા હતા.



રેખાંકન : સવજી ઇયા.

આ અંકના લેખકો

- ઇન્દુ પુવાર** : ૨, મલબાર હિલ રોહાઉસીસ, પ્રેમચંદનગર રોડ, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- કાજલ ઓઝા વૈદ્ય** : ૩૦૮, સુપર પ્લાઝા, સંદેશ પ્રેસ રોડ, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫
- કિશોરસિંહ સોલંકી** : 'રૂદ્ર' ૪૩, તીર્થનગર વિ. ૧, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨
- ગંભીરસિંહ ગોહિલ** : 'ઈશાવાસ્યમ્', ડી-૧૪૦, કાળવીબીડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- Jay Gujjar** : P. O. Box 367, Stn. "A", Mississauga Ontario Canada L 5B 3C6
- દેવેન્દ્ર દવે** : બી/૪૫, ધરતી બંગલોઝ, વિસનગર રોડ, માનવ આશ્રમ પાસે, મહેસાણા-૩૮૪૦૦૧
- નરોત્તમ પલાશ** : દર્શન, ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫
- પરાગ ત્રિવેદી** : ૭૦૫, અક્ષરધામ એપાર્ટમેન્ટ, ગિરિરાજ મેઇન રોડ, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૨
- પ્રફુલ્લ રાવલ** : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ ૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણસિંહ ચાવડા** : ૨૧૨, વૃંદાવન ભા. ૨, સેટેલાઈટ, રિંગરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ભગવતીકુમાર શર્મા** : ૩૨/બી, પવિત્રા રોહાઉસ, ગેટ નં. ૨, સહજ સુપર સ્ટોરની ગલીમાં, આનંદમહલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૮
- ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા** : ૨૪/એ, સૌરભ બંગલોઝ, સત્યસાંઈ હોસ્પિટલ માર્ગ, રાજકોટ-૫
- ભારતી રાણે** : સ્નેહાંજલિ હોસ્પિટલ, લાલબહાદુર શાસ્ત્રી રોડ, બારડોલી-૩૯૪૬૦૧
- ભોળાભાઈ પટેલ** : ૩૨, પ્રોફેસર કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- મનોજ જોશી** : ૯, પટેલ કોલોની, બેડીબંદર રોડ, જામનગર-૩૬૧૦૦૮
- મંગળ રાઠોડ** : ૫, કસ્તુરબાનગર, ટેકરાવાળા સ્કૂલ, પાલનપુર પાટિયા, રાંદેર રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૮
- યજ્ઞેશ દવે** : સદ્ગુરુ વંદનાધામ-૩, બી/૩૦૨, ૫૦ ફૂટ રિંગ રોડ, રૈયા ટેલિ. એક્સ. રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
- રાજેન્દ્ર પટેલ** : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક સામે, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'** : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસા. પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- રાધેશ્યામ શર્મા** : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- રામચંદ્ર પટેલ** : ચોતરા બજાર, ઉમતા, જિ. મહેસાણા-૩૮૪૩૨૦
- વિષ્ણુ પટેલ** : ૧, કલ્પવૃક્ષ સોસાયટી, ચાણસ્મા રોડ, પાટણ-૩૮૪૨૬૫
- સિલાસ પટેલિયા** : ઈ/૧૧, સૂર્યા ફ્લેટ-બી, સ્વામીનારાયણનગર સામે, નિઝામપુરા, વડોદરા ૩૯૦૦૦૨

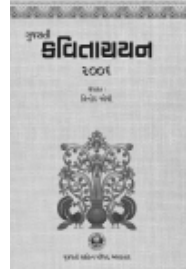
કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૨૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			
૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથાગાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમમાર્ગ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો



['ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૬' : સંપાદક : વિનોદ જોશી, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૦+૧૦૬, કિં. રૂ. ૭૦/-]

કવિશ્રી કાન્ત શતાબ્દી સમિતિ અને શ્રી બ. ક. ઠાકોર શતાબ્દી સમિતિ તરફથી પરિષદને વર્ષનાં ઉત્તમ કાવ્યો પ્રગટ કરવા માટે રૂ. ૧૫,૦૦૦/-નું દાન મળ્યું હતું. એમાંથી 'નવમા દાયકાની કવિતા' શીર્ષક હેઠળ ૧૯૮૧થી ૧૯૯૦ સુધીના એક દાયકાનાં પ્રતિનિધિ કાવ્યોનો સંચય પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ ૧૯૯૧થી

૨૦૦૭ના વર્ષ સુધી નિયમિત રીતે પ્રતિ વર્ષ 'ગુજરાતી કવિતાયયન' પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે. કાન્ત-બ.ક. ઠાકોર ગ્રંથમાળાના ૧૬મા મણકા રૂપે આ ચયન પ્રકાશિત થાય છે.

વરસોવરસ પ્રગટ થતાં રહેતાં આ ચયનોને ગુજરાતી કવિતાના ચાહકો-ભાવકો તરફથી સારો પ્રતિભાવ મળતો રહ્યો છે. વર્ષ દરમ્યાન પ્રગટ થયેલાં ગુજરાતી સામયિકોમાંથી પસાર થઈને આ 'ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૬'નું સંપાદન શ્રી વિનોદ જોશીએ કરી આપ્યું છે. વિનોદભાઈ કાવ્યમર્મજ્ઞ છે અને તેમનું કવિતા અને વિવેચનક્ષેત્રે પ્રદાન છે. ભાવકો આ સંચયને આવકારશે એવી અપેક્ષા છે.

['ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૭' : સંપાદક : સંજુ વાળા, પ્ર.આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૧૩૦, કિં. રૂ. ૮૫/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૧૯૯૧થી શરૂ થયેલી ગુજરાતી કવિતાયયનની કાવ્યયાત્રામાં કાન્ત-બ.ક. ઠાકોર ગ્રંથમાળાનો આ ૧૭મો મણકો છે. 'ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૭'ના સંપાદક શ્રી સંજુ વાળા છે. એક વર્ષનું સંપાદન વ્યાપક રીતે કાવ્યસર્જનની પ્રવૃત્તિનું નિર્ણાયક પરિબળ ભલે ન બને; પરંતુ એવું સંપાદન સર્જાતી કવિતાનો આછોપાતળો ચહેરો જરૂર ઉપસાવી શકે છે. એ દૃષ્ટિએ જે-તે વર્ષના કવિતાયયનનું મૂલ્ય સ્વીકારવું ઘટે. વરસોવરસ પ્રગટ થતાં આ ચયનોને ગુજરાતી કવિતાના ચાહકો તરફથી સારો પ્રતિભાવ મળતો રહ્યો છે.

આ ચયનના સંપાદક શ્રી સંજુ વાળાના બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. આ ઉપરાંત તેમણે કવિતાનાં સંપાદનો પણ કર્યાં છે.

ભાવકો આ સંચયને ઉષ્માભેર આવકારશે એવી આશા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો



['કથા-કલરવ' : સુમંત રાવલ, પ્ર.આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૦+૧૬૨, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીના ઉપમા પુસ્તક તરીકે 'કથા-કલરવ' વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. આ સંગ્રહના લેખક સુમંત રાવલની ૧૮ નવલકથાઓ અને છ વાર્તાસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. એમના 'ઘટનાલય' વાર્તાસંગ્રહને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓ

સારા વાચક પણ છે. 'ચાંદની' અને 'આરામ' જેવાં વાર્તા-સામયિકોએ તેમને વાર્તાલેખનની દિશામાં પ્રેર્યાં છે. ઉપરાંત 'નવનીત-સમર્પણ', 'ચિત્રલેખા', 'શબ્દસૃષ્ટિ', 'પરબ' ઇત્યાદિ સામયિકોમાં એમની વાર્તાઓ સતત છપાતી રહી છે. સુરતી મોઢ વણિકજ્ઞાતિના મુખપત્ર 'જ્યોતિર્ધર'ના સૌજન્યથી આ પુસ્તકનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે.

વાર્તારસિક ભાવકો આ સંગ્રહને ઉષ્માભેર આવકારશે એવી આશા છે.

['નહિ વીસરાતા ચહેરા' : પ્રફુલ્લ રાવલ, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૨+૧૮૪, કિં. રૂ. ૧૧૦/-]

'નહિ વીસરાતા ચહેરા' એ પ્રફુલ્લ રાવલના ચરિત્ર-નિબંધોનો સંચય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર ગ્રંથાવલિ પ્રકાશન સમિતિના સૌજન્યથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ નિબંધલેખનમાં - વિશેષે ચરિત્રનિબંધો અને ચરિત્રોના લેખનમાં તેમજ લઘુકથાના સર્જનમાં માહિર છે. આ પુસ્તકમાં સાહિત્યકારોનાં ચરિત્રો છે, તો સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે સક્રિય વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો પણ છે. ચિત્રકાર કે પક્ષીવિદ કે વિજ્ઞાનીનો સમાવેશ પણ અહીં થયો છે. ચરિત્રાત્મક સાહિત્યનો તત્કાલીન સમાજના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીનું આ ૩૬મું પુસ્તક છે. સહૃદયો આ પુસ્તકને ઉમળકાભેર આવકારશે એવી અપેક્ષા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭